

KURASJE

15/16

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

KAPITALLOGIK ELLER KØBMANDSREGNING?
VISMÆND ELLER SOCIALISTISKE ØKONOMER?
MARXISTER ELLER REFORMISTER?

KÆRE ABONNENT

Dette nummer af Kurasje udsendes som nr. 15/16, altså som dobbeltnummer. I forhold til det omfang, som de sidste 3 numre efterhånden har sneget sig op på, indeholder dobbeltnummer 15/16 måske ikke så mange sider. Men den økonomiske krise har nu også ramt os. Det er især sket i form af stærkt forøgede produktionsomkostninger.

Da abonnementsprisen for numrene 13 til 16 blev fastlagt til 50,- kr, var udgifterne til papir, tryk og forsendelse af ét nummer af Kurasje på 176 sider ca. 34.000 kr. I dag er de samme udgifter omkring 40.000 kr.

Denne prisforhøjelse på ca. 18% gør, at vi er nødt til at afslutte abonnementsrækken lidt tidligere, end vi egentlig gerne ville.

Spørgsmålet er nu, om du bliver snydt? Det bliver du ikke. Vi har lovet dig 4 numre med ialt 500 sider. Du får 4 numre - heraf et kvantitativt tyndt dobbeltnummer 15/16 - med ialt 544 sider. Og det er endda mere end lovet.

Den nye abonnementsrække på numrene 17 til 20 kommer til at koste 80,- kr. og vi ber dig forny dit abonnement hurtigst muligt.

En del af de artikler, der oprindeligt var planlagt til nummer 16 bringes nu i nummer 17. Af det planlagte indhold kan nævnes:

- en artikel om krisen og den statslige kriseregulering
- en artikel om reformismetraditionen i det danske socialdemokrati
- en artikel om udviklingen på Helsingør Skibsværft
- en artikel om den danske indkomstpolitik

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 15/16

marts 1977

Redaktionen: Thomas Boje, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Ivar Carlin, Leif Hansen, Finn Hansson, Birgitte Harder, Tyge Kjær, Preben Kårsholm, Susanne Possing, Peter Søndergård og Olaf Winsløw.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* især vedrørende følgende emner: analyse af den kapitalistiske akkumulations- og reproduktionsproces og dens kriser; analyser af arbejderbevægelsens historie, fagforeningsanalyser, klasseanalyser, kritik af reformismen; analyse af staten i det kapitalistiske samfund; analyse af verdensmarkedets udvikling og af tendensen til dannelsen af en verdensmarkedskapital; analyse af overgangsformer og overgangssamfund.

Redaktionens adresse: Kurasje, Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

INDHOLD

Leder	2
Jens Henning Rasmussen: Om to slags vismænd	5
Arne Vang Jensen og Kurt Aagaard Nielsen: Akkumulations- og kapitalstrukturanalyse	27
Elmer Altvater, Jürgen Hoffmann, Willi Semmler og Wolfgang Schöller: Stat, kapitalakkumulation og sociale bevægelser	47
Lars Qvortrup: Kapitallogik eller købmandsregning?	67
Jørgen Sandemose: Overganger - En studie av Das Kapital	117
Peter Blume og Hanne Petersen: Problemer vedrørende marxistisk retsteori	159

Leder

I Kurasje nr. 12 bragte vi en artikel, som forsøgte at give et generelt overblik over den teoretiske marxismes udvikling i Danmark gennem de senere år. Her blev det fremhævet, at det (nov. 1975) var karakteristisk, at de kapitalsystematiske analyser »stadigt hyppigere (stilles) over for et formidlingskrav, som antager både politiske, metodiske og indholdsmæssige udtryk«. (s. 11).

Dette formidlingskrav er i den forløbne tid blevet langt stærkere, og dets retning er desuden blevet mere entydig. I dag er de metodiske og indholdsmæssige krav trængt i baggrunden til fordel for det politiske formidlingskrav: analyser skal i dag være langt mere politisk handlingsvejledende, dvs. gå langt mere direkte ind i den politiske strategidebat.

Slagordsagtigt kan denne tendens formuleres på to måder, som dækker over samme indhold - som forskning og analyser i arbejderklassens tjeneste eller som forskning og analyser, der foretages ud fra et arbejderstandpunkt.

I en helt generel formulering kan ingen vel være uenig i, at det teoretiske marxistiske arbejde, der hovedsagelig gennemføres adskilt fra arbejderklassen på universiteterne, skal tjene arbejderklassens sag. Hvis dette ikke er det yderste perspektiv for den universitære marxismes arbejde, må man betragte den som meningsløs og uinteressant.

Til gengæld må man påpege, at der gemmer sig op til flere forkortninger, begrænsninger og farer i den mere slagsordsagtigt formulerede relation mellem en indholdsmæssigt marxistisk studiepraksis og arbejderklassens interesser. Det er jo tilsyneladende således, at en forskning i arbejderklassens tjeneste kun kan opfattes som sådan, hvis den samtidig reducerer det teoretiske arbejde - endda så meget, at den politiske strategidannelse ligefrem bliver ateoretisk.

Det ene problem i dag er således, at det nødvendige og rimelige formidlingskrav udfyldes gennem en ateoretisk politikanalyse. Forbindelsen mellem politik og økonomi kan dermed kun opretholdes som et postulat, der aldrig uddybes og begrundes. Politik forstås dermed kun politologisk som samfundsgruppers og klassefraktioners magt på den politiske scene, uafhængigt af denne politiske magts økonomiske grundlag og indhold.

Men formidlingskravet kan også indløses på en sådan måde, at de faktisk eksisterende teoretiske positioner i arbejderstandpunktsforskningen desværre kun kan karakteriseres som direkte forkerte. Også her kappes forbindelsen mellem politik og økonomi, men hyppigst forbundet med en eller anden form for teoretisk revision af den marxiske kapitalismeanalyse. Dermed ligger der en indholdsmæssig begrundet tendens til politisk reformisme, selv om man måske personligt og organisatorisk definerer sig som socialist/marxist/kommunist. Dette kan jo ikke være et bekendelsesstandpunkt, men må være indholdsmæssigt afgrænset.

Hvis de kapitalsystematiske analyser, der jo opfattes som indbegrebet af *teoretisk* arbejde, skal indordnes under kravet om at medvirke til at formulere en positiv politik eller være elementer i den politiske strategidannelse, må det være sådan, at disse positivt formulerede politiske krav ikke er i modstrid med den viden om den nuværende kapitalismes udviklingstendenser, som er opnået gennem de seneste års intensive arbejde. Det kan ikke være rigtigt, at man af hensyn til kravet om at formulere en politisk strategi skal »glemme« hvad vi ved i dag om merværdiproduktionens betingelser og disses forandringer, om den kapitalistiske statsfunktionsmåde og funktionsgrænser, om karakteren af den højtudviklede kapitalismes krisetendenser osv.

Det foreliggende nummer af Kurasje formulerer på ingen punkter overhovedet positive politiske krav. Tværtimod kunne man næsten sige. Rammen for nummeret er snarere en på mange punkter ubarmhertig og tilsyneladende ukammeratlig kritik af nogle af det seneste års forsøg på strategi- og politikformulerende analyser. Vi finder denne kritik både nødvendig og berettiget, selv om den ikke angiver alternative mobiliseringskrav i den nuværende situation.

Inden for denne ramme behandler vi de betragtninger over krise og beskæftigelsespolitik, som er kommet fra en arbejdsgruppe under de sk. Socialistiske Økonomer. *Lars Qvortrup* gør i sin artikel op med den teoretiske revisionisme, som ligger i en Socialistisk Økonoms Marxkritik, mens *Jens Henning Rasmussen* behandler den politiske reformisme, som man finder i gruppens beskæftigelsespolitiske udspil.¹ Man kunne måske rejse spørgsmålet om, hvorfor det er nødvendigt at beskæftige sig med den pågældende socialistiske økonomiske arbejdsgruppes udspil, når det så åbentlys ikke definerer sig indholdsmæssigt inden for venstrefløjdebatten, men kun i forhold til de statslige og (små)borgerlige krisepolitiske reguleringsinteresser. De to kritiske artikler offentliggøres her, fordi arbejdsgruppens udspil generelt er blevet alt for positivt modtaget i den debat, som hidtil er blevet ført. Det kan ikke undre, at den borgerlige offentlighed modtager enhver form for pseudokritisk analyse med begejstring. Men det kan til gengæld undre, at mange i den venstreorienterede offentlighed fremhæver, at udspillet måske nok er problematisk, men til gengæld er det så konkret, at man kan arbejde politisk ud fra det.

Vi mener omvendt, at den politik, som udspillet lægger op til, kun kan styrke illusionerne om statens reguleringsmuligheder, fremme de allerede eksisterende statskapitalistiske udviklingstendenser og iøvrigt forudsætter den opfattelse - som *Altvater m.fl.* kritiserer i en anden artikel i dette nummer - at statens rolle kan omfunktioneres, således at den kan bringes eller presses til at fungere i arbejderklassens tjeneste. Arbejdsgruppens udspil er et typisk eksempel på en overfladisk analyse, som er positivt politisk formuleret og så direkte kan glide ind i strategidebatten. Til gengæld er enhver forbindelse mellem politik og økonomi forsvundet. Enhver debat om statens rolle er forsvundet. Man har ikke

1. Jfr. også kritikken i politisk revy nr. 298.

beskæftiget sig med grænserne for de statslige funktioner på blot et eneste punkt, og langt mindre med spørgsmålet om den borgerlige stat som et muligt magtgrundlag for arbejderklassen.

Kurt Aagaard Nielsen og Arne V. Jensen diskuterer perspektiverne i 'Krisen og den statslige planlægning'. Denne bogs teoretiske grundlag er den marx-ske akkumulations- og kriseteori, men i en særlig opfattelse, der i en vis grad udspringer af et af bogens formål, nemlig analysen af de statslige politikkers akkumulationsmæssige udspring og politiske gennemførelsesmuligheder. Det påpeges i kritikken, at der herigennem sker en forkortning af den marx-ske økonomikritik, en forkortning i analysen af kapitalismens historiske krisetendenser samt en stærk overdimensionering i vurderingen af statens styringsmuligheder. Indholdsmæssigt er der en vis lighed med de positioner, som den Socialistiske Økonomiske arbejdsgruppe indtager, idet staten også her opfattes som konstitueret af de politiske klasse- og fraktionsinteressers kamp. Naturligvis kan den indholdsmæssige lighed ikke skjule, at der samtidig er tale om to vidt forskellige politiske udgangspunkter. Alt ialt ligger der med den type analyse, som gennemføres i *Krisen* og den statslige planlægning, hvor de strategidannende elementer er sporadiske, men alligevel styrende for analysen, hele tiden en mulighed for et tilbagefald til reformistiske positioner.

Skal dette tilbagefald undgås, må man efter vores mening fortsat bearbejde og udvikle forståelsen af Marx' systematiske økonomi- og kapitalismekritik eller »kapitallogikken«.

En del af denne udvikling vil nødvendigvis være teoretisk og abstrakt, da et hovedproblem jo er forholdet mellem kapitalismens tilsyneladende bevægelser og de kun analytisk tilgængelige, bestemmende forhold. En meget væsentlig del af den teoretiske revision og den politiske reformisme forbliver på tilsyneladendernes plan, bevæger sig udelukkende inden for pris- og profitkategorien uden refleksion over værdi- og merværdibestemmelserne. Netop denne overgang er et centralt teoretisk problem. Den er i sig selv behandlet i nr. 11 af H.-J. Schanz, og med kritisk udgangspunkt i denne artikel, vil *Jørgen Sandemose* vise, at der går en afgørende metodisk skillelinje mellem værdi- og prisplan samtidig med, at der hersker en udpræget parallelitet mellem Kapitalens 1. og 2. bind. Hermed uddybes behandlingen af de overgangsproblemer, som findes i den systematik, der fortsat er metodisk nødvendig for at kunne analysere og forstå kapitalismens udvikling.

OM TO SLAGS VISMÆND: DET ØKONOMISKE RÅD OG SOCIALISTISKE ØKONOMER¹

Jens Henning Rasmussen

»Dansk Økonomi«, april 1976

Udgivelsen af rapporter fra Det Økonomiske Råds formandsskab er efterhånden ved at blive en kendt institutionaliseret begivenhed i det borgerlige Danmark på samme måde som orakelceremonierne var det i det antikke Grækenland.

I et lille rum bag scenen i templet i Delphi sad præstinden Pythia - datidens guddommelige råd - på en tre benet skammel og sniffede mystiske, euforiserende dampe, som steg op af en klipperevne. Når hun kom i ekstase tjente hun som formidler af Apollons vilje til den jordiske verden. Foran på tempelscenen blev hendes

1. Denne artikel er fremkommet som arbejdspapir i forbindelse med et gruppeprojekt på RUC om den danske akkumulations- og klassekampsudvikling fra verdenskrisen i 30'erne til den nuværende krise. Den konkrete sammenhæng i dette projekt er en gennemgang af Det Økonomiske Råds rapporter fra efteråret 1973 frem til aprilrapporten 1976 m.h.p. en påvisning af den nuværende verdenskrisens nedslag i skiftende og selvopløsende forklaringsforsøg i den borgerlige økonomiske diskussion. Dette har dannet udgangspunkt for en nøjere oparbejdelse af verdenskrisen i 30'erne og de internationale løsningsstrategier, udviklingen i den danske kapitalisme efter 2. verdenskrig, den nuværende internationale overakkumulationskrise frem mod en vurdering af de aktuelle kapitalistiske løsningsstrategier. Dette tænkes at munde ud i en diskussion af modsætningen mellem kapitalistisk og proletarisk arbejderbevægelse, d.v.s. en opregning af de konkrete forhold mellem på den ene side de spæde kimformer til en egentlig revolutionær selvorganisering i arbejderklassen og på den anden side de fremherskende inddæmningsstrategier, som udvikles af partier, fagbevægelse, arbejdsgivere og stat.

ord videregivet af præsterne på vers og folk kunne så heri hente antydninger og nøgler til løsning af private og politiske problemer. Delphi-templet havde to indskrifter, som udtrykte de samfundsmæssige normer i den antikke verden: »kend dig selv« og »intet til overmål«.

Vores nuværende orakelinstitution består som bekendt af tre vismænd, som ad mystiske kanaler modtager kapitalens vilje og bud til de jordiske mennesker.² Det ceremonielle består så i en messende sammenkomst af eksperter og repræsentanter for alle korporativt konspirerende organisationer i det borgerlige samfund, og resultatet bliver en stensikker medieschlagere med omkvædet: »Og indkomstpolitik er iøvrigt den bedste løsning.«

I april 1976 kom så redegørelse nr. 29 - nr. 12 under titlen »Dansk Økonomi«. Som udsmykning til denne har man valgt et citat fra den gode gamle Adam Smith, som siger, at grundlaget for enhver nations rigdom og forbrug er den mængde arbejde, som nationens medlemmer yder - hvad enten de nu selv konsumerer deres eget produkt eller udveksler det med andre nationale arbejdsfællesskaber.³

Med denne henvisning til en central pointe i den klassiske, endnu seriøse borgerlige økonomi søger vismændene dels at legitimere sig midt i deres apologetiske vulgærøkonomi: 'Vi bidrager til nationens rigdom med videnskabeligt arbejde', og dels at formulere kvintessensen af deres opfattelse af landets økonomiske problemer: arbejdet er grundlaget for rigdommen og vi må derfor stræbe efter at bringe balance mellem ydelse og nydelse, produktion og forbrug, eksport og import etc., og »ikke leve over evne« eller afholde os fra »lønhamstring i utide«, som Arne Lund, DA, har udtrykt det.

Uden nærmere undersøgelse af denne økonomiske visdom skinner det sande indhold klart igennem: Det arbejde, som skaber en kapitalistisk nations rigdom, er lønarbejde. Hvad vismændene gør med den gamle liberalistiske autoritet i (h)ånden, er klart at slå fast, at hele vort forbrug - hvad enten det nu er hjemmeproduceret eller importeret, kontant afregnet eller taget på forskud - er baseret på dansk lønarbejde.

Selv om man, som traditionen er i Danmark, ikke udtaler tingene ved deres rette navn: lønarbejde, kapital, merværdi, profit, udbytningsgrad, profitrate etc., så er den væsentlige pointe i oraklet alligevel åbenlys. Selv om der måske nok i Danmark er et lidt specielt delingsforhold mellem den produktive kapital og forskellige trediepartnere, så er den vigtigste potentielle løftestang for en forøget akkumulation en forøgelse af udbytningen af lønarbejdet. Kun en forøgelse af

2. Man leder forgæves, hvis man ønsker kildehenvisninger til de oplysninger, som rapporterne vrimler med. Det kan derfor ikke bebrejdes undrende materialister, hvis de antager at formandsskabets spiritistiske evner som medie for kapitalens interesser skyldes telefonisk forbindelse til ministerier, nationalbank, arbejdsgiverforening, frimurer-loger samt venner og bekendte.

3. »The annual labour of every nation is the fund which originally supplies it with all the necessities and conveniences of life which it annually consumes, and which consists always either in the immediate produce of that labour, or in what is purchased with that produce from other nations.« Adam Smith, »The Wealth of Nations«, 1776. Vismændene fejrer hermed også 200-årsjubilæet for den kapitalistiske produktionsmåde.

den samfundsmæssige merværdimasse vil være en virkelig forbedring af profitmulighederne i den privatkapitalistiske konkurrence. Bedømmelsen af de mere specielle problemer omkring opretning af udenrigshandlen, opbremsning af inflationen, relativ nedskruning af en stor uproduktiv statsaktivitet, nedbringelse af arbejdsløsheden etc. må tage sit udgangspunkt i denne akkumulationslovmæssighed. Selvom aprilrapporten ikke åbenbarer nogen erkendelse af disse sammenhænge i videnskabelig forstand, så udtrykker den dog en indrømmelse af, at den eneste kriseløsning er den, som dikteres af den private kapital akkumulation.⁴ Oraklet foreskriver derfor, at de ansvarlige og handledygtige iværksætter en forøget udbytning, en forhøjelse af merværdiraten, en sænkning af den vægt hvormed arbejdslønnen indgår i produktionspriserne, af den relative lønomkostning eller på hollandsk: af bruttoreallønnen.⁵

Vismændenes aprilrapport gør det endnu engang klart, at den eneste form for bevidst regulering af de samfundsmæssige forhold indenfor kapitalismen, som blot skal have en chance for at fremstå som virkningsfuld, er den som er nødvendig. Den abstrakte frihed, som vi ifølge den ideologiske statsfetichisme har til at politisk vej »at forme vores verden«, kan kun realiseres når vi helt overgiver os til de kapitalistiske nødvendigheder. Den eneste mulighed for at få økonomisk politik til at se ud som succesfuld, som fri politisk udøvelse af samfundskontrol, er at ophøje den kapitalistiske produktions og akkumulations lovmæssigheder til virkelige love, omsætte de økonomiske love til juridisk-politiske love. Politik under

4. Hermed ikke sagt, at vismændene ikke er fuld af feticherede forestillinger om disse sammenhænge og at de ikke forsøger at tilsløre karakteren af de politiske strategier, som de udstikker.

Der eksisterer selvfølgelig *to* afgørende nødvendigheder for en overvindelse af kapitalismens krise og igangsættelsen af et fornyet akkumulationsopsving: 1) forøgelse af udbytningsgraden af lønarbejdet, og 2) destruktion af kapital.

De særlige forhold og former, hvorunder overakkumulationen udvikles i den højtudviklede kapitalisme betyder imidlertid at udviklingen af politiske bevægelsesformer for kapitaldestruktionen indebærer en så afgørende forvandling af privatkapitalismen i statskapitalistisk retning, at dette falder helt uden for DØR's nuværende horisont. I den privatkapitalistisk orienterede borgerlige økonomi optræder denne side af den nødvendige kriseløsning endnu kun latent i vage programerklæringer om »strukturomlægninger« o.lign. - programmer som står milevidt fra at have noget at gøre med en destruktionspolitik.

5. Vismændene støtter sig i deres mere teoretiske begrundelse for indkomstpolitikens nødvendighed på hollænderne Hartog, van de Klundert og Tjan: »Arbejdsløshed - art, omfang, strukturelle årsager og løsningsmuligheder«. For det hollandske Centralplanbureau har disse udviklet den bekvemme tese at forholdet mellem lønomkostningen og varens færdige markedspris forklarer alt. Begrebet »bruttorealløn« defineres netop som dette forhold, hvilket får vismændene til at affyre følgende:

»Den væsentligste størrelse i den nævnte teori er helt åbenbart reallønnen. En forringelse af den internationale konkurrenceevne som følge af en særlig høj inflationstakt er netop ensbetydende med, at reallønnen defineret som forholdet mellem lønomkostningerne og færdigvarepriserne i de respektive virksomheder er stærkt stigende i de sektorer af økonomien, der konkurrerer med udlandet.« (Dansk Økonomi, april - 76 s. 56).

At den nominelt stigende arbejdsløn - »som følge af en særlig høj inflationstakt« - netop udtrykker et samtidigt fald i den virkelige realløn, en forarmelse af arbejderklassen, benægtes smukt gennem denne manipulation med reallønsbegrebet.

kapitalismen kan derfor kun være en særlig bevægelsesform for akkumulationens nødvendigheder.

Den eneste måde, hvorpå en økonomisk politik derfor kan »løse« den nuværende krise, »nedbringe« underskuddet på betalingsbalancen, »afskaffe« arbejdsløsheden - altså fremstå som tilsyneladende subjekt for bevægelsen - er ved at anerkende lønarbejdet som grundlaget for produktionsudviklingen, merarbejdet som grundlaget for »klimaet« i den enkeltkapitalistiske konkurrence og profitmotivet som altafgørende for et fornyet opsving i akkumulationen. Ved at formulere indkomstpolitikken som mirakelkur for den danske økonomi anviser vismændene således den eneste form for politik, som under de aktuelle forhold kan have udsigt til at fungere. Men at man i krisen og i stagnationen måske er i stand til fra statens side at udstikke strategier, som har kapitalnødvendigheden som indhold, betyder på den anden side ikke at politikken er garanteret; det afgøres i den privatkapitalistiske økonomi, d.v.s. bl.a. af den spontane konkurrencegennemførelse af en adekvat kapitaldestruktion og den kapitalistiske arbejderbevægelses evne til at inddæmme og knuse arbejderklassens modstand.

»Arbejdsløshed, betalingsbalance og økonomisk politik«

er titlen på en rapport, som er udgivet i juli 1976 af »en arbejdsgruppe under Socialistiske Økonomer.«. Socialistiske Økonomer er en forening af såkaldte progressive »fagøkonomer« dannet i maj 1975. De offentliggjorde i efteråret 1975 et 11-punktsnotat i Politisk Revy nr. 274, hvori de redegjorde for deres syn på landets situation og det femkantede septemberforlig. Nils Bredsdorff huggede det ved samme lejlighed til pindebrænde og kaldte det meget rammende for »multiplikator-socialisme« baseret på en illusionsskabende overbudspolitik à la DKP. De er på det sidste blevet kendt som uforfærdede kritikere af augustforliget, som efter deres mening og regnefejl understøttede kapitalismens sammenbrudstendenser.

Formålet med deres rapport er på den ene side at kritisere Det Økonomiske Råd og på den anden side at udstikke en alternativ, progressiv økonomisk politik, PØP.

Umiddelbart kan man sige, at de Socialistiske Økonomer har ret i, eller virker overbevisende i deres påpegning af den manglende begrebsdefinition og klarhed i DØR's diskussion af konkurrenceevne og lønomkostninger. Men hvis man så søger en større klarhed hos dem selv (en mere konkret gennemgang følger nedenfor) går man forgæves. Det viser sig hurtigt, at S.Ø.'s justeringer og præciseringer helt igennem er den borgerlige økonomis positivistiske overfladeanalyser.

Mens man i DØR's vage diskussion om konkurrenceevnen og lønomkostninger klart fornemmer en vis sans for den kapitalistiske produktions væsentligste sammenhæng - eller modsætning: med et givent produktionsapparat forholder løn og profit sig omvendt proportionalt, så kaster de Socialistiske Økonomer sig over de mere konkrete forhold i den enkeltkapitalistiske konkurrence med en sådan fagøkonomisk kærlighed, at de almene og væsentlige bestemmelser forsvinder. Jo mere de vælter sig i det, som af en anden socialistisk ekspertgruppe: realanalytikerne kaldes niveauet for kapitalen i dens realitet, desto mere glemmer de (hvis de da nogensinde har haft det i deres fagøkonomiske hoveder) de grundlæggende bestemmelser og modsigelser i den kapitalistiske akkumulation. De falder i den forstand bag om det niveau, som kapitalens kårede vismænd besidder.

Selv om det er rigtigt at den konkrete prisdannelse i konkurrencen er en særdeles kompliceret og mangesidig proces, hvor forhold som produktivitet, renteniveau, jordpriser, fradragsregler, skatteprocenter, verdensmarked, valutaforhold etc. etc. spiller ind, så består en fornuftig kritik af DØR's vage forsimppling ikke i at give dem alle disse forvirrende konkretheder i hovedet. Tværtom kunne man næsten sige. Vismændene er sikkert ganske klar over de mangfoldige og konkrete momenter, som bestemmer den enkeltkapitalistiske prisdannelse. Men de er også klar over, at en vulgærpositivistisk detaljebehandling ikke er gennemførlig på det borgerlige, statistiske informationsgrundlag, som nu kan stables på benene. Videnskabeligheden består i en vis abstraktion, i en vis generalisering, hvor vismændene antager noget som mere afgørende end andet. Og her har de korrekt antaget modsætningen mellem arbejdsløn og profit som det mest afgørende.

En marxistisk kritik af vismændene må på det grundlag gå frem på den måde, at den påviser at de ikke er abstrakte nok⁶ i deres forsimppling så at sige, at de ikke begriber modsætningen mellem lønarbejde og kapital, men kun arbejder på en legitimation af enkeltkapitalistens praktiske erfaringer. DØR må på det grundlag kritiseres for ikke at kunne redegøre for, hvordan den foreslåede lønsækning kan tænkes at være løftestang for en forøget akkumulation, hvordan en lønsækning kan tænkes at afstedkomme en industrialiseringsproces, som forbedrer handelsbalancen, hvordan dette afskaffer arbejdsløsheden, hvilke modsigelser der frembringes i en sådan udvikling o.s.v.

Men vores såkaldte Socialistiske Økonomer anser problemet helt anderledes. De anerkender ikke, at der i vismændenes upræcise og borgerligt formulerede konkurrencebetragtning skulle ligge noget rationelt, noget som udtrykker og tilsvare et reelt væsensforhold i den kapitalistiske økonomi. Når vismændene - ligesom deres klassiske forgænger Ricardo - taler om kapitalens rentabilitet på en

6. Jvf. Theorien über den Mehrwert, MEW 26.2. s. 167-68, hvor Bailey refereres for at have kritiseret Ricardo for at være for abstrakt, for at betragte værdi som noget immanent og absolut. Marx svarer med at sige, at Ricardo ofte ikke er abstrakt nok og at han mange gange glemmer den »absolutte« værdi, som ligger bag bestemmelsen af de relative bytteværdier. Helt det samme gælder kritikken af folk som Say (jvf MEW 26.2. s. 440), som mente at Ricardo's abstraktioner var for kraftige. Marx siger her, at Ricardo ikke går vidt nok i den rigtige abstraktion og derfor bliver drevet ud i falske.

sådan måde, at de reducerer alt til en omvendt proportionalitet mellem arbejdsløn og profit, så magter de socialistiske fagøkonomer ikke at gennemskue, at der der- ved egentlig er tale om det bagvedliggende: merværdiraten og merværdimassen, hvoraf profit, rente, skatter etc. blot er forvandlingsformer. Når DØR anbefaler indkomstpolitik så opfatter S.Ø. det bare som et psykologisk udslag af instinktiv klasseondskab. Det er jo nu engang den herskende klasses beskæftigelse at under- trykke lønarbejderne. Da vismændene jo i Information vedkender sig at understøt- te The Establishment så er det til at forstå. Men for os socialistiske fagøkonomer er det klart, at hele DØR's teori om lønnen som løftestang for akkumulationen er et tilrettelagt illusionsnummer. Se blot her venner, vi kan fremlægge en mere detaljeret statistik, som tilbageviser DØR's beregninger.

De Socialistiske Økonomer vil således tilbyde sig som et bedre orakelsvar og foreskriver, at vi lader kapitalen betale for løsningen af sin egen krise. De herrer kapitalister bedes høfligt hænge sig selv.

Hos S.Ø. kommer alt til systematisk at stå på hovedet. Alle modsætninger, strategier, kneb o.s.v. skal blot vendes om, betragtes fra den anden side, have et andet fortegn. Når kapitalen strejker skal vi tvinge den til at gå på arbejde. Når den strejker over hele verden skal vi tvinge den danske til at være strejkebryder. Vi skal blot fratage den den understøttelse, som den henter i braklægnings- og speku- lationsgevinster. Beskæftigelse som lønarbejder under kapitalen er i virkeligheden et gode, beskæftigelsesgraden er så at sige arbejdernes profitrate. Kapitalens for- rentning er i virkeligheden kun en slags aflønning, som vi yder den for at give os beskæftigelse. Vi må derfor skrue bisserne på og udbytte kapitalen noget mere, vi må tvinge den til at give arbejde til alle. Selektive tvangindgreb, tvangsinveste- ringe, nationaliseringer om nødvendigt - arbejdernes statsdiktatur over kapitalen. Vi mindes Marx's kritik af den slags utopi: de vil gerne have kapitalen, men uden kapitalister.

S.Ø. har muligvis selv været klar over, at deres fagøkonomiske betragtninger intet har med socialistisk politik at gøre. I hvert fald erklærer de indledningsvis.

»at denne rapport forholder sig til den aktuelle økonomisk-politiske debat og ikke prætenderer at være led i arbejderbevægelsens diskussioner om veje for overgangen til socialisme.« (S.Ø. s. 4.)

Men det er faktisk værre end som så. S.Ø.'s interesse for »den aktuelle økonomisk- politiske debat« i den borgerlige lejr er i sit væsentlige indhold udtryk for de stats- kapitalistiske og kontrarevolutionære tendenser, som udvikler sig med den stadig mere krisehærgede privatkapitalisme.

Den væsentlige tendens i det smækforvirrede forslag til en progressiv økono- misk politik kan sammenfattes til, at når der ikke findes et kvalificeret borgerskab til at drive kapitalismen videre, så må vi fravriste det kontrollen over kapitalen, centralisere den i statslige organer og lade den forvalte af de kapitalistiske arbej- derorganisationer. Den revolutionære arbejderbevægelse har allerede flere histori- ske erfaringer med sådanne forestillinger: den bolshevistiske inddæmning og knus- ning af den revolutionære sovjetbevægelse i Rusland gennem statskuppet i 1917,

den fascistiske korporativisme i Italien og Spanien og det nazistiske partidiktatur i Tyskland.

S.Å. betegner intet andet end den akademiske intelligens' bestræbelser på at vinde universel og evig eksistensberettigelse. Stadig mere dequalificerede og reducerede til viljes- og magtesløse objekter for udviklingstendenserne i den stagnerende privatkapitalisme anticiperer åndsarbejderne en mulig lederrolle som forvaltere og planlæggere i et statskapitalistisk samfund. Sammen med parti- og fagbevægelse udklækkes kunsthæderige planer for at inddæmme den stigende utilfredshed med den kriseramte privatkapitalisme og benytte et evt. opsving i den åbne klassekamp som springbræt for en magtovertagelse igennem det borgerlige parlaments legale kanaler. S.Ø.'s interesse for beskæftigelsessituationen er derfor yderst egoistisk og kontrarevolutionær i sit indhold: gennem en udskydelse af den selvorganiserede, arbejderkommunistiske ledelse og fordeling af produktion og forbrug bliver der plads til de akademiske fagøkonomer sammen med partifunktionærerne og fagforingslederne i de statskorporative planbureauer.

M.h.t. S.Ø.'s modsætningsforhold til Det Økonomiske Råd er der altså kun tale om en strid om midler til overvindelse af kapitalismens krise. De fundamentale produktions- og klasseforhold skal opretholdes. Diskussionen finder derfor også sted helt på den borgerlige økonomis grundlag. Det hører selvfølgelig til de positive sider, at DØR og andre af den borgerlige offentligheds profeter bliver modsagt og at specielt den tese, at dansk økonomi ene og alene skulle være hårdt trængt på grund af de ydre omstændigheder på verdensmarkedet, bliver tilbagevist. Men det må på den anden side også være en jubel for DØR og ligesindene, at de kan genkende uenighederne som en gammel traver: 'realistisk' neoklassicisme og 'progressiv' venstrekeynesianisme. Vi ser de gamle, erfarne rotter mod deres idealistisk fremturende yngel.⁷

Jeg vil i det følgende gennemgå de Socialistiske Økonomers rapport mere indgående. Deres kritik af DØR samler sig om fire punkter:

1. begrebet »Konkurrenceevne«,
2. lønberegningerne,
3. begrebet »Strukturarbejdsløshed« og
4. indkomst- eller lønpolitikken.

1. Begrebet »Konkurrenceevne«

»Ordet konkurrenceevne anvendes ofte, og tilsvarende sjældent gives det en præcis betydning. Vi vil også afstå fra en præcis definition, men til gengæld hér diskutere, om man kan tale om lønudviklingen næsten som synonymt med udviklingen

7. Se f.eks. Information d. 21.10. og 26.10., hvor Alexander Schaumann fra Det Økonomiske Råds sekretariat lige vil påpege det utilstrækkelige og delvis inkonsistente grundlag for det ellers »i mange henseender udmærkede progressive program«.

i konkurrenceevnen, sådan som DØR's rapport fra april 1976 faktisk gør det.« (S.Ø. s. 8).

Nu er det bare sådan, at man ikke kan afgøre spørgsmålet om hvorvidt lønudvikling og udvikling i konkurrenceevne er identiske eller ikke-identiske uden på en eller anden måde at bestemme indholdet i termene. Eftersom S.Ø. vil afstå fra en præcis definition må vi derfor nøjes med en upræcis definition:

»Det er klart, at konkurrenceevne har noget at gøre med virksomhedernes evne og vilje til at fastholde og eventuelt udvide deres markedsandele såvel på eksportmarkederne som på hjemmemarkedet i konkurrence med udenlandske virksomheder.« (S.Ø. s.8).

Med en smule mere præcision kunne man have sagt, at konkurrenceevnen må være en bestemmelse ved virksomheden, som fremtræder i dens fastholdelse, udvidelse eller tab af markedsandele. (På samme måde som åndsevner kommer til udtryk i fagøkonomiske betragtninger uden at være identisk med dem). Man ville så være godt på vej mod en fornuftig forskning og analyse.

Men de Socialistiske Økonomer nøjes med ukritisk at optage den gængse nationaløkonomiske betagtningsmåde. I stedet for at bestemme konkurrence og konkurrenceevne overhovedet kaster de sig lige ud i de specielle sider af konkurrencen - nemlig udenrigskonkurrencen. Man udnævner de brancher, som producerer til hjemme- eller eksportmarkeder, hvor også udenlandske kapitaler er repræsenteret til »konkurrencesektoren«. På den måde ryger man med på den afledningsmanøvre, som DØR og andre borgerlige økonomer ynder at benytte sig af: produktionsfællesskabet Danmark er i grunden harmonisk, hvis det ikke var for den konkurrence, som vi påtvinges udefra.⁸

S.Ø. bestemmer rigtig nok, at konkurrenceevnen har sit udspring i dannelsen af de enkelte virksomheders markedsproduktionspriser (s. 8-9), d.v.s. i profitten pr. produceret enhed, restsummen mellem varens omkostninger og markedsprisen. De fremfører derfor også helt korrekt, at konkurrenceevnen bestemmes mere kompliceret end DØR giver udtryk for, idet nemlig afskrivninger på bygninger og maskiner, materialeudgifter, låne- og beskatningsvilkår samt arbejdsproduktivitet indgår ved siden af lønnen i bestemmelsen af den disponible nettoprofit. De når også frem til noget der kan ligne begrebet om den faldende profitrate: »profitklemmen« mellem omkostningerne pr. produceret enhed og den gennemsnitlige markedspris (markedsværdien). Men i kritikken af DØR's modstilling af lønstigning og profitabilitet forbliver de fastspændt i udenrigshandelsbetragtningen:

8. Den borgerlige nationaløkonomis apologetiske funktion træder her kun alt for tydeligt frem. Den nationale stat og dens teoretiske legitimation peger med den ene hånd mod horisonten, mens den med den anden dræner arbejderklassens konsumfond ud over dens i forvejen begrænsede omfang.

Blandt de ideologiske »subsumtionsformer«, hvori borgerskabet forsøger at inddæmme og forhindre en radikaliserende af arbejderklassen hører - som utallige historiske erfaringer viser - netop »Nationen«, »Folket« og »Staten« sammen med »Partiet« og »Fagforeningen« til de mere formfaste. Den af merkantilismen og den tidlige kapitalisme frembragte nationaløkonomi understøtter klart disse forestillinger.

»Selv om dette ('profitklemmen') kan være en medvirkende forklaring på den nuværende *internationale* krise, har det ikke noget med konkurrenceevnen at gøre, for krisen rammer jo også de udenlandske virksomheder. Det er værd at slå fast - ikke mindst fordi det er noget uklart, hvornår DØR taler om krisen og hvornår om konkurrenceevnen.

Hvis derfor profitten i konkurrencesektorens virksomheder har nogen betydning for konkurrenceevnen må det være profitniveauet *relativt* til de udenlandske virksomheders profitter.« (S.Ø. s.9)

I stedet for at problematisere og afvise vismændenes sætten de relative verdensmarkedsforhold i centrum foretrækker Socialistiske Økonomer at justere og finpudse denne betragtningsskema. I stedet for at påvise, at DØR ikke kan forklare sammenhængen mellem krise og konkurrenceevne, postuleres det fejlagtigt at der slet ikke eksisterer nogen sammenhæng.

Profitten sættes altså i en helt misvisende relation. I stedet for at måle den danske profit på den danske kapital og således nå til profitraten som afgørende i konkurrencen og som motor i den såkaldte konkurrenceevne, så sættes den i relation til den udenlandske profit. Profitraten eller »profitniveauet« bliver således ikke i sig selv betragtet som det centrale, men i stedet de relative profitrater.

Hvis man havde talt om konkurrencen overhovedet og herfra havde erkendt, at der også eksisterer indenlandsk konkurrence, at alle sektorer er konkurrencesektorer og at det faktum at nogle af disse også indgår i udenrigskonkurrence blot er en ydre, skærpende omstændighed, så ville kritikken af DØR have set noget anderledes ud. Det viser sig nemlig, at DØR's tilsyneladende fixering af de ydre relationer og sammenligninger blot er en finesse, som tjener til at forklare de indenlandske sammenhænge (mellem danske omkostninger og danske priser) i indirekte og fordrejet form.

I og med at S.Ø. falder for denne finte i den traditionelle nationaløkonomiske betragtningsskema mister deres kritik af DØR sine potenser. Selvom det skulle lykkes dem at tilbagevise, at dansk økonomi relativt skulle være dårligere stillet end udlandet, så ændrer det ikke ved vismændenes tese om den omkostningsbestemte forringelse af enkeltkapitalernes konkurrenceevne mere generelt.

Jo mere den internationale overakkumulation trænger sig på desto større bliver de 'fixe' omkostningers belastning i produktionspriserne, og det gælder uanset om de gør det mere for nogle nationer end andre. Vismændenes fejl er ikke at de bringer dette til udtryk, men at de gør det på en falsk måde. De Socialistiske Økonomers fejl er at de tror at have manet vismændene i jorden ved at afsløre deres falske og misvisende argumentation.

Ved ensidigt at hæfte sig ved de specielle relative konkurrenceforhold i udenrigshandlen kan S.Ø. vise at det går relativt godt. Det gør de ved at vise at det går gennemsnitligt, måske en smule over gennemsnittet. Men de glemmer derved, at den gennemsnitlige tendens er at det går absolut ad helvede til for kapitalen, at omkostningsskruen er forbandet reel for kapitalen i alle sfærer af konkurrencen.

M.h.t. markedsandele, som i S.Ø.'s upræcise definition af konkurrenceevnen er en afgørende indikator, fremlægger de s. 16-25 en lang række beregninger, som kort og godt går ud på at

»der ikke synes at være tegn på, at dansk industri har haft et systematisk fald i markedsandelene, hverken på hjemmemarkedet eller på eksportmarkederne. Der er således heller ikke noget, der tyder på, at dansk industris konkurrenceevne er blevet svækket i denne periode...« (S.Ø. s. 25).

»Fra 1973 til 1974 og fra 1974 til 1975 øges Danmarks verdensmarkedsandel. Dansk eksport har således her klaret sig *bedre* end eksporten fra vore konkurrenter. Og for 1975-76 forudser OECD en uændret verdensmarkedsandel for dansk eksport.

Vi må følgelig tilbagevise den udbredte opfattelse af, at dansk eksport ikke kan klare sig internationalt som følge af den danske omkostningsudvikling. Vi finder ingen tegn på, at dansk industris konkurrenceevne systematisk skulle være blevet ringere siden 1964. Specielt gælder det, at Danmark har klaret sig bedre end sine konkurrenter under den internationale krise i 1974-76.« (S.Ø. s. 23-24).

Denne kritiske afvisning af den gængse opfattelse på den borgerlige økonomis eget grundlag hører selvfølgelig til de positive punkter hos S.Ø. Men den lider altså af den skavank, at den udelukkende betragter konkurrenceevnen og markedsandelene relativt. Den internationale krise er jo netop tegn på, at der generelt er sket absolut forringelse af de konkurrerende kapitalers rentabilitet, at akkumulationsdriften er aftaget og at følgelig vægten bag eller stabiliteten i nationernes 'konkurrenceevne' er aftaget i absolut forstand. At afvise DØR med en statistisk påvisning af, at dansk eksport i procent af verdenshandlen er uændret, er ikke det samme som at afvise problemerne i dansk industri når verdenskapitalismen er i krise. Når tilmed de absolutte tal for eksportvolumen utvetydigt viser en nedgang for såvel verdenshandlen som for dansk eksport skal man være borgerlig økonom for ikke at se at der er en sammenhæng mellem krise og konkurrenceevne. At danske eksportvirksomheder (og enkeltkapitaler overhovedet - såvel i Danmark som i udlandet) kan have uændret eller sågar forbedret konkurrenceevne og samtidig blive tvunget til at dreje nøglen er ikke så lidt af et paradoks.

Foreløbigt kan vi sammenfatte, at S.Ø. har ret i, at det borgerlige begreb: »konkurrenceevne« er et upræcist og diffust udtryk for kapitalens sundhedsmæssige tilstand.

For det første hæftes det fejlagtigt kun ved udenrigshandlen, et særligt aspekt ved de nationale økonomier. For det andet skelnes der ikke mellem absolut og relativ konkurrenceevne, hvorved der - som S.Ø. åbenbart fornemmer det hos DØR - sker en sammenrodning af vidt forskellige problemer.

De Socialistiske Økonomer gør intet til at afklare disse problemer, men koncentrerer sig om den relative konkurrenceevne. Deres tilgang er den rene empirismes, hvorfor begrebsdefinition er et spørgsmål om formel, postulatorisk subsumtion efter bekvemmelighedens princip.

For så vidt DØR's påstand om konkurrenceevneforringelse som følge af omkostningsstigninger udtrykker et problem i dansk privatkapitalisme generelt vedrørende den »absolutte« konkurrenceevne (forstået som den vægt/drift hvormed enkeltkapitalerne akkumulerer), så er S.Ø. kun med til at afklæde den dens falske formulering som et eksklusivt udenrigshandelsproblem.⁹

9. Distinktionerne her mellem henhv. 'almen' og 'særlig' konkurrence (altså mellem konkurrence overhovedet og den specielle udenrigskonkurrence) og 'absolut' og 'relativ' konkurrenceevne (d.v.s.

Et andet punkt hos S.Ø. er deres kritik af, at DØR entydigt lader konkurrenceevnen, rentabiliteten eller profitraten være bestemt gennem lønomkostningerne. I den reelle konkurrence bestemmes kostpriserne af den variable kapital *plus* den overførte konstante kapital pr. time delt ud på antallet af produktenheder; d.v.s. ud over lønnen kommer også materialeomkostninger, afskrivninger på bygninger og maskiner, rente- og skatteindhug i bruttoprofiten samt arbejdsproduktivitet og -intensitet i betragtning. Og dette så meget desto mere som den organiske sammensætning historisk er stigende med den fremadskridende akkumulation og bestandig formindsker det levende arbejde i forhold til det døde. De Socialistiske Økonomers kritik er altså - uden at de har begrebet den egentlige sammenhæng - korrekt på dette punkt.

Imidlertid gør de ikke rede for på hvilket grundlag vismændenes opfattelse skal ses. De forstår derfor heller ikke hvor godt og grundigt DØR's vulgærøkonomi er forankret i den kapitalistiske virkelighed. Forklaringen på DØR's vildfarelser forbliver derfor abstrakt: vismændene har *valgt* at forsvare The Establishment og kapitalen er jo altid interesseret i at knægte arbejderne.

Men hvis man undersøger sagen nærmere, så er det klart, at den simple modstilling mellem løn og profit er forbandet reel for de praktisk agerende enkeltkapitalister. For den produktive enkeltkapitalist er alle de faktorer som S.Ø. opregner nemlig givne betingelser, som han ikke kan bortabstrahere eller overskride: arbejdsproduktivitet, afskrivninger på bygninger og maskiner, låne- og rentevilkår samt det gennemsnitlige markedsprinsniveau er givne størrelser og hans profitlogik er i denne fase af hans omslagscyklus fuldstændig identisk med en udbyttingslogik overfor arbejderne.¹⁰ Når vi ser bort fra de begrænsede muligheder for økonomisering med den konstante kapital bliver lønreduktion og intensivisering af arbejdet den eneste måde hvorpå han kan forbedre sin individuelle produktions-

mellem enkeltkapitalen i sig selv og dens ydre relation til en anden enkeltkapital) er udelukkende formelle og anskuelsespraktiske sondringer. S.Ø.'s betragtninger må anses for så usammenhængende, at det dels ikke er umagen værd og dels ikke er videre befordrende at benytte dem som udgangspunkt for en kritik af konkurrencebegrebet i den borgerlige økonomi. Andre borgerlige økonomer vil være at foretrække. Vi vil nøjes med at minde om at »Konkurrencen overhovedet, dette væsentlige lokomotiv i den borgerlige økonomi, etablerer ikke sine love, men er deres eksekutor ... Konkurrencen forklarer derfor ikke disse love, men lader dem komme til syne, producerer dem ikke.« Marx, Grundrisse... s. 450.

Varepriserne er derfor ikke, som hos DØR og S.Ø. bestemt som en sammenstykning af omkostningsfaktorer, men af deres indhold af genstandsgjort samfundsmæssigt arbejde; omkostningsfaktorsammenhængene er blot den ydre form, hvori værdiforholdene og - bevægelserne eksekveres.

10. Derfor er Marx's abstraktion om lovene for kapitalen i almenhed, merværdi- og merværdiratebestemmelserne som det almene og væsentlige ved den kapitalistiske produktion, både abstrakt og konkret-empirisk. Når nemlig den enkelte kapital betragtes isoleret, i abstraktion fra dens reelle forholden sig som enkeltkapital blandt andre enkeltkapitaler, har vi kun dens egen væsentlige logik tilbage.

Når de borgerlige økonomer bevidst eller ubevidst reducerer denne til en modsætning mellem løn og profit er der 'kun' springet tilbage til værdiforholdene at gøre, nemlig til forholdet mellem nødvendigt arbejde og merarbejde. S.Ø.'s fagøkonomiske detaljekærlighed er i denne henseende en bevægelse bort fra det springende punkt og ud i konkurrencens illusioner.

pris og dermed sine profitmuligheder. På de altid givne produktionsbetingelser er vismændenes betragtning altså den eneste umiddelbart rigtige. (Vulgærøkonomi er netop kendetegnet ved at være enkeltkapitalisternes generaliserede konkurrenceerfaring). Investeringer i nyt maskineri, produktivitetsforbedringer, ændringer i låne- og rentevilkår o.a., som S.Ø. og andre 'progressive' venstrefløjssfolk foreskriver, er begivenheder, som kun kan finde sted på et bestemt punkt i kapitalens omslag. Disse strategier, som satser på produktivitetsforbedringer, strukturrationaliseringer o.lign., har derfor deres begrænsning i at de ikke uden videre lader sig realisere. Enkeltkapitalerne må først frigøre sig af deres nuværende stofflige binding før springet til et nyt produktionsniveau kan finde sted. De må gå den seje vej gennem stykvis overførsel af fixkapital til vareform, gøre det dramatiske spring til pengeform og herfra skride til amortisering og fondsdannelse.¹¹ Og en afgørende forudsætning for at der herefter sker konkurrenceforbedrende investeringer fra den ledige kapitals side er, at den allerede beskæftigede kapital i pågældende branche udviser en tilfredsstillende rentabilitet. Og det er i dette kernepunkt DØR tager sit strategiske udgangspunkt, når det gælder om at forøge den danske eksport.

Men dette er S.Ø. ikke enig i. De har så travlt med at hævde det stik modsatte af vismændene, at de erklærer det for en tvivlsom tankegang (S.Ø. s. 11), at større profitter skulle være det ledende motiv i kapitalbevægelserne. De Socialistiske Økonomer synes at mene, at hvis man belønner kapitalen for godt, så bliver den doven og inaktiv og den vil så undlade produktivetsforøgende investeringer. Produktivitetsforbedringer skyldes ifølge S.Ø. snarere faldende profitabilitet.

Hvis spørgsmålet alment havde drejet sig om produktivitsudvikling måtte vi sige at S.Ø. her har ret. Produktivitsudviklingen fører pg.a. den stigende organiske sammensætning til et fald i profitraten, hvilket på sin side tvinger yderligere investeringer i forbedret teknologi igennem for at få del i ekstraprofitterne. Men det er netop ikke denne almene lovmæssighed, som diskuteres mellem S.Ø. og DØR, når de udvælger en bestemt sektor af økonomien. Her er det sådan, at svigtende profitabilitet ganske vist fremskynder den moralske forældelse af kapitalapparatet, men på en sådan måde, at kapitalen vandrer bort fra branchen. Hvis diskussionen skal stå omkring handels- og betalingsbalanceproblemet, så må vi give vismændene ret i deres antagelse af, at en forhøjelse af profitraten vil betyde en tilvanding af yderligere kapital til eksportsektoren og nyanlæg plejer jo at være de mest moderne.

11. At dette er en særdeles lovmæssig og uomgængelig proces illustreres gennem den fra industrien fremførte skepsis overfor lempelser i afskrivningsreglerne som mulig kapitalstøtte. At en forhøjelse af afskrivningsloftet kan virke accellererende på kapitalomslaget og dermed stimulerende på investeringerne må stærkt betvivles al den stund det ikke er muligt at udnytte de eksisterende afskrivningsmuligheder fuldt ud.

Vi ser altså, at vismændenes strategi er den, som mest fundamentalt tager fat om den privatkapitalistiske konkurrenceøkonomis drivhjul, idet den tager udgangspunkt i den aktive produktivt bundne kapital og dens problemer. Den abstrakte holdning hos S.Ø., at kapitalen jo bare kan se at få forøget produktiviteten i stedet for at angribe lønslønnen forekommer på det grundlag som ren ønsketænkning uden hold i de aktuelle økonomiske forhold.

2. Lønberegningerne

Vismændene har i deres aprilrapport s. 18 anført en tabel over en række forskellige nationers lønudvikling.

Efter som vismændene, som vi lige har set, har den eksisterende kapitalistiske produktion med dens rene udbytningslogik i centrum for deres betragtning har de også valgt at anføre lønomkostningen pr. arbejdstime og ikke pr. produktionsenhed.

Dette kan udtrykke to ting. For det første giver denne form for lønopgørelse den største procentstigning for Danmark, hvilket jo er et stærkt argument for den tilbageholdende indkomstpolitik. Den påståede merstigning i Danmark på hele 20% giver et fingerpeg om hvordan den 'ønskelige' lønudvikling ser ud for vismændene og kapitalen fremover.

For det andet har denne opgørelse den finesse, at vi på denne måde får et billede af, hvorledes identiske enkeltkapitaler i forskellige nationer har haft større eller mindre stigninger i lønomkostninger og dermed - alt andet lige - omvendt mindre eller større profitter. Man kan blot tænke sig to kapitaler med samme produktionsapparat og samme produktionsomfang. Opgørelsen fra de svenske arbejdsgivere og de danske vismænd vil så vise udviklingen i de relative lønniveauer som en indikator for de relative merværdirater og profitrater.

Denne betragtning har imidlertid sine begrænsninger. For det første er forudsætningen omkring identiske enkeltkapitaler temmelig urealistisk og kan slet ikke bringes i anvendelse hvor der er tale om forskellige udviklingsgrader i kapitalisering og industrialisering i de sammenlignede lande. For det andet er det fuldstændigt tåbeligt at sammenligne de nationale gennemsnit; hvis man vil vide noget reelt om sammenhængen mellem lønudvikling og relativ konkurrenceevne må man gå branche- eller endda varespecifikt til værks og undersøge de helt konkrete forhold. Og for det tredje er udviklingen i virksomhedernes individuelle produktions betingelser kendetegnet ved at der sker en erstatning af levende arbejde med dødt arbejde, hvilket betyder dels en relativ aftagen i virksomhedens samlede lønomkostning og dels en relativ aftagen i lønnens genoptræden som kostpriselement i den enkelte vares produktionspris. Udviklingen i arbejdets produktivkraft som enkeltkapitalistisk middel til ekstraprofitter betyder en stigende organisk sammensætning, hvor den konstante kapital såvel overfor den samlede udlagte kapital som overfor den enkelte vares samlede salgspris får stadig større betydning.

DØR's opgørelse af timelønsudviklingen på nationalt plan kan måske have interesse i helt andre sammenhænge, men er en ren vildledning når det gælder vurderingen af de internationale konkurrenceforhold.

Overfladisk set udvikler S.Ø. her en korrekt kritik af DØR: Opgørelser af timelønsudviklingen siger ikke noget reelt om udviklingen da den udelader produktivitetens betydning. S.Ø. fremlægger derfor en statistik fra det amerikanske arbejdsministerium, som angår lønudviklingen pr. produktionsenhed. Det viser sig i denne, at produktivitetsstigningen i dansk eksportindustri mere end opvejer den overgennemsnitlige timelønsudvikling, når man udregner de relative »enhedslønomkostninger«. Produktivitetsstigningen er altså ikke kun overgennemsnitlig, men overgennemsnitlig i en sådan grad, at det har kompenseret den overgennemsnitlige lønstigning. Hvis det er rigtigt må det videre betyde, at der indenfor det gennemsnitlige markedsprisniveau for danske eksportprodukter må være levnet et større rum for den danske eksportkapitals afskrivning og forrentning. Men dette er nok også nødvendigt eftersom den jo har haft den største produktivitetsudvikling og således må have den største bestanddel af overført fixkapital i produktionsprisen.

Men alle sådanne spekulationer afhænger helt af de statistiske oplysninger fra det amerikanske arbejdsministerium. S.Ø.'s teoriløshed kommer her klart for dagen. I stedet for at begribe markedsprisdannelsen og således levere en videnskabelig kritik af DØR holder man sig til empirismens spekulationer. S.Ø. fremhæver ganske vist produktivitetens betydning, men ikke for at udvikle de økonomiske lovmæssigheder, kun for at perfektionere den empiriske tilgang til lønproblemet. Bent Rold Andersen kan derfor også ånde lettet op og fremhæve den store usikkerhed, der altid er knyttet til produktivitetsmålinger. (Aktuelt d. 8. og 9. juni).

Det amerikanske arbejdsministerium skulle ifølge B.R.A. have benyttet en statistik for Danmark, som kun omfatter den egentlige industrielle virksomhed, mens materialet for de øvrige lande tillige skulle omfatte mere håndværkspræget produktion. Pointen skulle altså være, at man sammenligner spidsen af den danske produktivitet med et mere gennemsnitligt produktivetsniveau for de øvrige lande. Den relative danske produktivitetsudvikling skulle derved blive stærkt overvurderet.

B.R.A. har derfor udviklet en ny beregning (S.Ø. s. 30), hvori der vægtes for den betydning, som industrien har i udenrigshandlen, og hvor der udover den egentlige industri også anføres en beregning af industri plus håndværk.

Når disse vægte benyttes og når der korrigeres for valutakurser, så svinder de oprindelige 20% merstigning i timelønningerne ind til en merstigning på 3% i »enhedslønomkostning« indenfor den egentlige industri. Men nu er den gode Rold Andersen nødt til at lave krumspring for ikke at tabe ansigt. Han hævder derfor uden videre, at når man korrigerer tallet på 3% for industrieksporten med den mere håndværksmæssige eksport, så bliver det til en merstigning i de gennemsnitlige »enhedslønomkostninger« på 21% eller 17% korrigeret for valutakurser.

De socialistiske økonomer kan her uden besvær påvise, at det må være det rene vrøvl. For blot at holde det internationale gennemsnit måtte man regne med en produktivitetsstigning på 0 indenfor håndværket. Og hvis den danske stigning i lønomkostning skulle være overgennemsnitlig måtte der være tale om en faldende produktivitet i dansk håndværk; en temmelig urimelig antagelse.

Alt i alt fører disse statistiske spekulationer til at S.Ø. fastholder, at lønomkostningen pr. produktenhed må have været lavere end gennemsnittet fra omkring 1965 til og siden 1973-74 har det været lige nøjagtig gennemsnitligt.

Hvad S.Ø. her har bidraget med er egentlig kun at have lokket vismændene længere ud på det skråplan som hedder teoriløs positivistisk fagøkonomi. De egentlige sammenhænge mellem lønudvikling, kapitalakkumulation og konkurrenceudvikling forsvinder i diskussioner omkring valget af årstal, matematiske vægte o.lign. Som en anden afsløring af DØR's vulgaritet siger S.Ø. videre, at en væsentlig årsag til eventuelle forskydninger i det relative omkostningsniveau i Danmark snarere må ses i valutapolitikken end i lønudviklingen. Forsøget på gennem 'slangesamarbejdet' at klistre sig fast ved det opadgående tyske imperie har medført en revaluering af den danske krone overfor en række tredielande, hvorved importvarerne på den ene side er blevet billigere og således mere konkurrencedygtige overfor hjemmeproduktionen og eksportvarerne på den anden side dyrere på de udenlandske markeder. I DØR's strategi skal konsekvenserne af en valutarisk halehængspolitik således læsses over på lønarbejderne¹².

Med S.Ø.'s afsløringer af Bent Rold Andersens fortsatte manipulationer i Aktuelt har vi således fået åbenbaret den danske orakelinstitution som mester i fagøkonomisk bortforklaring.

3. Begrebet »Strukturarbejdsløshed«

Begrebet »struktur« er om muligt endnu mere mystisk end begrebet »konkurrenceevne«. I den traditionelle betydning betegner det den struktur, som den samlede produktion er sammensat i vurderet ud fra dens brugsværdiside. D.v.s. branche- og sektorsammensætning, såvel produktivitmæssigt som omfangsmæssigt. Strukturel arbejdsløshed betegner således et afkast af ledig arbejdskraft som følge af ændringer i strukturen i den samfundsmæssige produktionsproces.

12. Den netop gennemførte nedskrivning af den danske krone i forhold til valutaerne i det europæiske akkumulationscenter har i denne forbindelse en ganske skærpende virkning på den indkomstpolitiske rammeaftale i augustforliget. Mens man fra statens side laver aftaler (med sig selv) om den formelle side af sagen: de nominelle pengelønninger, ordner den internationale kapital resten gennem den inflatoriske udhuling af lønningerne. Med denne skærpelse af augustforliget ad ekstraparlamentarisk vej skærpes også et af de afgørende problemer i vinter og til foråret: er det muligt for fagbevægelsen at dukke hovedet under den udpændte snor og samtidig fastholde den socialdemokratiske dominans.

Men problemet er så hvorledes denne frisætning af arbejdskraft i et mønster svarende til »strukturudviklingen« i kapitalens materielle produktionsproces skal forklares. Her plejer folk så at tale om »strukturelle årsager«, d.v.s. forklare den branche- og sektorvise arbejdsløshed med den branche- og sektorvise udvikling i totalproduktionen. D.v.s. man forklarer egentlig strukturproblemet gennem en empirisk diskussion af det samme problem blot set fra den anden side. En sådan simpel positivistisk konstatering forklarer i og for sig ikke noget som helst. I stedet for at forklare arbejdsløsheden overhovedet begrænser man sig til at beskrive den.

På dette punkt fremfører vismændene i deres aprilrapport en argumentation, som faktisk må siges at være rimelig god. Deres forklaring er faktisk så avanceret, at de Socialistiske Økonomer har vanskeligt ved at følge med.

Vismændene kritiserer den gængse måde at diskutere strukturproblemer på. Fra nogles side (eksempelvis svenskeren Anders Östlund, se DØR s. 51) har det været tesen, at bag de strukturelle problemer omkring forbrugs- og efterspørgselsmønstre, tekniske og produktivitetsmæssige problemer o.s.v. skulle det afgørende være lønkampen. Arbejderne skulle med deres umådeholdne lønhamstring selv være årsag til arbejdsløsheden. Der skulle være tale om en frivillig arbejdsløshed, d.v.s. man betragter den samlede lønmasse som en konstant, hvor så højere løn må betyde færre beskæftigede og omvendt (altså en slags ligevægtsmodel). Denne betragtningsmåde - som er temmelig udbredt i den borgerlige økonomi - forsøger altså at komme om bag de umiddelbart konstaterbare struktursammenhænge.

Vismændene afviser nu såvel den blot konstaterede forklaring på arbejdsløsheden som Anders Östlund (og herigennem også andre med mere eller mindre samme opfattelse).

»Ifølge analysen i de tidligere kapitler ligger hovedårsagen til den helt ændrede internationale beskæftigelsessituation i de sidste par år imidlertid ikke i sådanne strukturelt betonedede forhold, men i en bevidst tilbageholdenhed i den økonomiske politik i de lande, som i særlig grad er bestemmende for det internationale konjunkturforløb.« (DØR s. 51).

Umiddelbart ville man sige at dette er det rene vrøvl. Arbejdsløsheden tilskrives her den økonomiske politik i stedet for den kapitalistiske økonomi. Der ligger her en påstand om at den internationale krise er politisk forårsaget, nemlig af politisk tilbageholdenhed. Men når dette er konstateret og når vi renser udsagnet for dets vulgærkeynesianske element bliver kernen tilbage: arbejdsløsheden er resultat af den økonomiske krise og de såkaldte »strukturproblemer« er økonomiske problemer snarere end tekniske. Årsagen til arbejdsløsheden er således økonomisk i dobbelt forstand. På den ene side må der gives en økonomisk forklaring på at der frisættes arbejdere og på den anden side må der gives en økonomisk forklaring på at de ikke genoptages i produktionen.

På dette punkt fremfører DØR en kriseforklaring, som faktisk er i overensstemmelse med den Marx'ske akkumulationsteori. Blot udtrykkes den fordrejet og vulgært ud fra den produktive enkeltkapitalists standpunkt.

Som nævnt tidligere deler DØR den ricardianske forsimpning af økonomien til en modstilling af løn og profit. Den rationelle kerne i denne opfattelse er, at den udtrykker enkeltkapitalistens forudsætninger: den konstante kapital, produktionsapparatet, er allerede købt og derfor fix; lånene er foretaget og renten er derfor også givet; produktivitet, afskrivninger, rente o.lign. er, som Altvater m.fl. siger i deres inflationsartikel¹³, 'fixe omkostningselementer'. Indenfor fixkapitalens omslag og lånekapitalens amortiseringsperiode kan der kun rokkes ved den flydende kapital, d.v.s. den som slår om flere gange i produktionsapparatets levetid. De løbende materialeudgifter anser enkeltkapitalisten også indenfor visse grænser som sat i konkurrencen uden for hans kontrol. For enkeltkapitalisten og DØR ser det derfor ud som om lønstigninger indenfor fixkapitalens levetid

»fremskynder det tidspunkt, hvor den bruttoindtjening, man får af en maskine eller et anlæg, ikke længere er tilstrækkelig til at dække lønomkostningerne, og hvor produktionen derfor bliver urentabel. Resultatet bliver altså en hurtigere økonomisk forældelse af kapitalapparatet. Da nye årgange af kapital på grund af tekniske fremskridt kræver mindre indsats af arbejdskraft pr. produceret enhed vil arbejdskraftforbruget i forhold til produktionen falde særlig stærkt i en periode, hvor kapitalapparatets levetid afkortes.

Det må tilføjes, at den hurtigere reallønstigning ikke blot betyder, at kapitalapparatets levetid reduceres. Installation af arbejdskraftsbesparende kapitaludstyr, hvis priser er bestemt i international konkurrence, vil blive forceret og virksomhedernes nettoindtjening vil alt andet lige blive mindre.« (DØR, s. 55-56).

Dette er faktisk helt i overensstemmelse med de generelle love for den kapitalistiske akkumulation. Mens det i den samlede akkumulationscyklus forholder sig sådan, at det er den kapitalistiske produktionsudvikling som regulerer udbud-efterspørgselsforholdene på arbejdsmarkedet og således gør løncyklen til den afhængige variable, så vil det for de praktiske agenter i et bestemt udsnit af cyklen se ud som om det er de stigende lønninger, der vælter læsset. Med opnåelsen af den fulde beskæftigelse i løbet af akkumulationsopsvinget bliver lønstigningen den umiddelbare anledning til den faldende profitrate. De stadig mere sammenhobede og skærpede modsigelser omkring stigende organisk sammensætning og overakkumulation af kapital bliver udløst af stigende lønninger, tilfældige ændringer i prisen på den flydende konstante kapital o.lign.

Den moralske forældelse af kapitalapparatet indtræder pludseligt, og i en voldsom destruerende proces genskabes den industrielle reservearmé. Alt afhængig af overakkumulationens aktuelle karakter på dette punkt, d.v.s. hvor stor en del af den endnu bundne fixkapital, der må opgives som forældet eller gennem list og fusk kan kastes over på andre, hvor stor en del af den spekulativt forcerede produktion der går til grunde og således likviderer rentekrævende lånekapital etc., vil krisen uddybes og nedsætte akkumulationstakten. Den nedsatte 'investeringstilbøjelighed' i stagnationen og den forøgede organiske sammensætning i den overlevende og nyanlagte produktion vil skabe en reservearmé, som for de borgerlige økonomer vil vise sig som et vedvarende, »strukturelt« problem.

13. Jvf. E. Altvater / J. Hoffmann / R. Künzel / W. Semmler: »Inflation und Krise der Kapitalverwertung«, Probleme des Klassenkampfes nr. 17 / 18. Oversat i: Inflation og Krise, Kurasje 1976.

Reservearméens funktion er nu at konkurrere med sig selv og med den produktive armé, således at der sker et fald i det gennemsnitlige lønniveau, hvilket er identisk med en forøgelse af merværdiraten eller af merarbejdet, som er det grundlag, hvorpå akkumulationen igen kan tage fart. Sammen med kapitaldestruktionen bliver lønreduktionen den væsentligste løftestang for et nyt økonomisk opsving. Og for så vidt den organiserede klassekamp er en hindring, må de økonomiske lovmæssigheder antage politisk bevægelsesform, d.v.s. fastslås som lov.

Det Økonomiske Råd har ikke erkendt dette i videnskabelig forstand, men bragt det til udtryk af omstændighederne.¹⁴

Vores socialistiske fagøkonomer, som gerne vil kritisere vismændene, afslører i den korte kommentar til dette afsnit (som faktisk er det mest respektable hos DØR), at de ikke har forstået det halve af det. Den kendsgerning, at de er borgerlige økonomer, slår her fuldt igennem. Deres hovedkritik ser således ud:

»Den alvorligste mangel ved DØR's uklare diskussion om strukturarbejdsløshed er, at de ikke drager klare og præcise konklusioner om, hvilken arbejdsmarkedspolitik der skulle føres, hvis arbejdsløsheden var forårsaget af en hurtigere teknologisk udvikling. Hurtigere strukturforandringer som følge af kortere levetid for kapitalapparatet fører nemlig til en bestemt sammensætning af de arbejdsløse. Arbejdsløsheden kan da kun fjernes gennem selektive indgreb, ofte gennem forskellige former for uddannelse.« (S.Ø. s. 46).

Mens vismændene er klare over, at opslugningen af den ledige arbejdskraft er et spørgsmål om genskabelsen af en tilfredsstillende økonomi for kapitalen og derfor drager den »klare og præcise konklusion«, at den tilbageholdende indkomstpolitik må være den rette form for aktiv arbejdsmarkedspolitik, så tror de Socialistiske Fagøkonomer åbenbart, at det er et »strukturelt« problem omkring tilpasningen af kvalifikationer. Tilvejebringelsen af en øget faglig mobilitet er imidlertid kun ydre rammebetingelser, som ikke plejer at volde de store problemer. Vismændene henviser her bl.a. til, at det var »relativt ubesværet« for erhvervslivet, at absorbere afvandringen fra landbruget og fra hjemmene i akkumulationsopsvinget. (DØR s. 57).

S.Ø. udviser altså her ligesom i løndiskussionen en total mangel på evne til at hæve sig fra den rent tekniske, stoflige bestemmelse af produktiviteten. De samfundsmæssige udviklingslove og-former, hvori den stoflige produktion foregår, er et lukket land for den borgerlige økonomi.

14. At indkomstpolitikken pr. definition er beregnet på at være politisk bevægelsesform for de økonomiske lovmæssigheder afsløres helt eksplicit hos DØR:

»Skepsis over for mulighederne herfor eller over for ønskeligheden af indkomstpolitik er ligeledes en medvirkende faktor til at man affinder sig med en betydelig arbejdsløshed. ... Kan der ikke etableres en tilbageholdende indkomstpolitik, som led i den samlede økonomiske politik, kommer man vanskeligt uden om, at *arbejdsløsheden har en funktion at udfylde i systemer, der bygger på markedsøkonomi - nemlig at holde igen på inflationen.*« (Dansk Økonomi, april - 76. s. 21-22, min fremhævelse).

4. Indkomst- eller lønpolitikken

De Socialistiske Økonomers kritik af indkomstpolitikken og nedskæringspolitikken over for de offentlige udgifter er abstrakt taget korrekt: den er klart klassebestemt som overgreb mod arbejdernes levestandard.

Men som borgerlige økonomer er de ude af stand til at give en materialistisk og samfundsmæssig forklaring på denne klassekarakter i den statslige politik. Deres kritik må derfor foregå på den måde, at de foregøgler at der findes andre former for statslig kriseløsning.

Den førte politik bliver således kritiseret for at være ineffektiv, endog kriseforlængende. Den statslige politik er ifølge S.Ø. mislykket og uacceptabel - ikke fordi der ikke gives nogen kriseløsning uden for den kapitalistiske produktionsproces, men fordi den er utilstrækkelig. Mens det må siges at være en fundamental bestemmelse ved staten i en privatkapitalistisk økonomi, at den ikke direkte kan løse problemerne, men kun sætte rammer, som letter kapitalens egen kriseløsning, så mener S.Ø. at der blot skal føres en mere aktiv politik, en konsekvent venstrekeynesiansk interventionspolitik, som gennemsetter den fulde beskæftigelse uden lønreduktion.

»Den manglende teoretiske overvejelse får her tydeligt til følge, at det hele ender i reformisme. Ikke forstået som politisk skældsord, men som udtryk for manglende evne til at se samfundet som kapitalistisk, d.v.s. et samfund hvor kapitalens iboende grænser også sætter grænserne for den økonomiske politik. Alle forestillinger om en alternativ politik kommer dermed til at svæve frit i luften som overbudspolitik a la DKP.« (Nils Bredsdorff, Politisk Revy nr. 274).

Det vil her være spild af tid at gennemgå alle de alternative forslag, som indgår i PØP, den progressive økonomiske politik.¹⁵ I stedet skal vi kort se på den specielle venstrekeynesianske form hvori de statscentralistiske tendenser udklækkes.

Man kan sige, at DØR udtrykker to forskellige standpunkter. På den ene side vil de gøre sig gældende som keynesianere i forhold til de monetaristiske tendenser, som udtrykkes af Milton Friedman og den såkaldte Chicagoskole og som har fundet praktisk-politisk nedslag i den vesttyske økonomiske politik. På den anden side må de imidlertid forlade dette standpunkt og diskutere mere alvorlige problemer omkring den privatkapitalistiske markedsökonomis »naturlige« funktionaltitet for at begrunde den nuværende krise.

Dette er ikke andet end det nødvendige udtryk for den vulgarisering af den keynesianske teoridannelse, som finder sted på dennes forfaldsstadie. Hos mesteren selv finder man i den kendte psykologisme omkring »den vigende investeringstilbøjelighed« hos kapitalisterne en kriseforklaring, som må siges at være respektabel for så vidt den bringer noget reelt til udtryk. Men hos eleverne ender vi i det helt

15. For en mere uddybet kritik bør man læse »Stabiliseringspolitik & statskapitalisme«, H. J. Jensen/J. Brinch/L. Hansen/N. Bredsdorff, Politisk Revy nr. 298.

absurde, det konsekvent idealistiske: den nuværende krise er forårsaget af en slags »vigende interventionstilbøjelighed« hos politikerne.¹⁶

Dette karakteriserer såvel DØR som S.Ø. Men som det her er forsøgt vist indeholder DØR's rapport også en mere besindning krisediskussion, idet de forsøger at bringe sammenhæng mellem omkostningsudvikling, rentabilitetsudvikling, produktivitetsudvikling og arbejdsløshed.

Hos S.Ø. derimod finder vi ikke noget som helst tegn på en fagøkonomisk selvkritik. De ulejlig sig ikke engang med at eksplicite den keynesianske økonomikonception, som vel er den eneste sammenholdsfaktor i PØP-programmet, i en samlet, konsistent fremstilling. De statscentralistiske tendenser i forslagene er derfor en ren eklektisk sammenstyknings af ideer fra den keynesianske teori, det socialdemokratiske principprogram og venstrefløjspartiernes kriseløsningsstrategier.

Det skal her afslutningsvis konstateres, at som det gik DØR således gik det også S.Ø. Selv om det forsøges skjult i den »sociale ansvarlighed«s fraser viger heller ikke S.Ø. tilbage for at angribe arbejderklassens levestandard.

S.Ø. har forstået så meget af vismændenes prædiken, at de må indrømme, at det gælder om at begrænse forskellen mellem forbrug og produktion. Den grundlæggende arbejdsværditeoretiske sammenhæng mellem produktion og rigdom, som åbenbart piskes ind hos de borgerlige økonomer gennem udenrigshandelsproblemerne, skal overholdes: importen skal begrænses og eksporten øges.

Blandt forslagene til imødegåelse af importstigninger finder vi følgende:

»Skatten på olie, benzin og andre importerede energiformer må være så høj, at der er en kraftig motivation til besparende foranstaltninger.« (S.Ø. s. 73).

At bilen i den højtudviklede kapitalisme er blevet en del af de nødvendige udgifter, som arbejderne må afholde ud af deres løn for at sikre deres geografiske mobilitet, at hovedparten af fyringsolie går til opvarmning af boliger og at videre el-udgiften er et væsentligt moment i husholdningen, synes S.Ø. helt at abstrahere fra.

Af andre forbrugsvarer, som må siges at være en del af det historisk tilkæmpede reproduktionsniveau for arbejderklassen i den højtudviklede kapitalisme, finder vi »fjernsyn, radioer, båndoptagere og forstærkere; fotografiapparater, småfilmsapparater, lysbilledapparater og film; ure, smykker m.v.; chokolade.« (s. 74).

I følge Socialistiske Økonomer vil disse varer være en unødig luksus for den danske proletar. Udsigten for lønarbejderne er altså, at de må cykle på arbejde og hjem igen. Og hvis de ikke er så trætte at de falder i søvn, må de sidde og synge højskolesange ved stearinlys og strikke sokker og vanter til vinteren. Men denne proletariske tilværelse skal så kompenseres med fuld beskæftigelse, en forbedret reparationservice, en forbedret uddeling af rykkerbreve, samhandel med Come-

16. Det er ikke uden munterhed at vi hos DØR (s. 28-29) kan læse at de tyske vismænd har betegnet det nuværende dilemma blandt fagøkonomerne som en »renselseskrisis for den økonomiske politik.«

con i stedet for EEC, arbejderkontrol med toiletforholdene og trækninger på den ubegrænsede kreditværdighed i udlandet.

INFLATION OG KRISE

En antologi med følgende indhold:

Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Rainer Künzel og Willi Semmler: -

Inflation og kapitalvaloriseringens krise

Paul Mattick:

Den deflationære inflation

Olaf E. Dombrowsky:

Kritik af borgerlige inflationsteorier

Denne bog er det første dansksprogede materiale, som forklarer, hvorfor kapitalismens modsigelsesfulde udvikling i efterkrigstiden på trods af politisk inflationsbekæmpelse frembringer den nye inflation med såvel prisstigninger som arbejdsløshed og krise. Den viser dermed, hvorfor selv den mest gennemførte socialdemokratiske styring af kapitalismen må spille falit overfor kapitalismens modsigelser.

176 sider; kr. 30,-.

KURASJE

KURASJES BOGUDGIVELSER

Altvater, Brinch m.fl.: Inflation og krise - En antologi

176 sider; kr. 30,-.

Inger Bonnesen og Ane Thøger: Den kapitalistiske stat og dens funktioner. En bog om marxistisk statsteori

176 sider; kr. 22,-.

Finn Hansson: Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik

95 sider; kr. 14,-.

Introduktion til Kapitalens første bind. Nu trykt i 23.000 eksemplarer!

224 sider; kr. 18,-.

Dieter Läßle: Staten og de almene produktionsbetingelser

144 sider; kr. 17,-.

Paul Mattick: Krise og arbejdsløshed

120 sider; kr. 16,-.

Paul Mattick: Kriser og kriseteorier

136 sider; kr. 17,-.

Kurt Aagaard Nielsen: Kvalifikationsstruktur og klassestruktur

144 sider; kr. 24,-.

Christel Neusüss: Imperialismen og det kapitalistiske verdensmarked

244 sider; kr. 35,-.

Dieter Otten: Kapitaludvikling og kvalifikationsudvikling

200 sider; kr. 28,-.

Eugen Pasukanis: Almen retslære og marxisme

124 sider; kr. 17,50

Helmut Reichelt: Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx

Udsolgt

Morten Thing: Ideologier og litteratur

142 sider; kr. 17,-.

Bøgerne købes i bogladerne eller ved forudbetaling til KURASJE

AKKUMULATIONS- OG KAPITALSTRUKTURANALYSE*

Arne Vagn Jensen og Kurt Aagard Nielsen

Indledning

»Krisen og den statslige planlægning« repræsenterer et forsøg på at gennemføre en anden form for analyse af kapitalakkumulationsudviklingen i Danmark, end der har ligget i de hidtidige realanalyser¹. Analysen foretages med henblik på en kritik af den statslige konjunktur- og strukturpolitik siden 30'erne.

Bogens intention er meget ambitiøs og vi betragter den mere som et arbejdsrapir end som et afsluttet hele. Det kan derfor heller ikke undgås, at bogens analyse indeholder mange uafsluttede tråde af rent historisk/empirisk karakter, og det er da heller ikke den form for mangler, der skal kritiseres i denne anmeldelse.

Derimod er anmeldelsen en teoretisk og metodisk kritik af den form for forståelse af marxistisk akkumulations- og kriseteori, som har ligget til grund for forfatterens materialebearbejdning og konklusionsdragning.

Vi har fundet det væsentligt at kritisere disse fejltolkninger og revisioner af den marxistiske teori - som kommer til udtryk i bogen - da de dels vil få uheldige konsekvenser for kommende analyser af lignende karakter og dels i det omfang analysen anvendes i politisk øjemed, vil medføre en forkert 'revolutionær' strategi.² Det skal ikke nægtes, at vi betragter disse 'fejl' som udtryk for divergerende politi-

* Anmeldelse af »Krisen og den statslige Planlægning«, Modtryk 1976.

1. Det klassiske eksempel er Jens Brinchs »Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940«, politisk revy.

2. Forfatterne drager ikke explicitte strategiske konsekvenser af deres analyse. Denne ting har de overladt til en anden Modtrykbog: »Den lange vej gennem krisen«, Modtryk 1976.

ske/teoretiske forståelser af kapitalismens udvikling, og som sådan er vores formål også at kritisere en bestemt politisk traditions teoretiske grundlag.

Det er således vores opfattelse, at forfatterne forfalder til en række af de klassiske revisionismefejltagelser i deres analyse af kapitalismens udviklingsformer. Og som historien ofte har vist, har enhver teoretisk revisionisme ført til politisk reformisme.

Der er derfor heller ikke tale om en blot og bar teoretisk kritik, men om en kritik som i sine konsekvenser bør gribe ind i venstrefløjens strategiske selvforståelse.

Vi vil dog ikke her gøre så meget ud af de teori- og strategihistoriske spørgsmål, som knytter sig til problematiseringen af bogen, men istedet koncentrere os om forfatternes analyse som sådan.

Vi har bygget vores gennemgang op på følgende måde. Først kritiseres bogens metodiske programerklæring, hvor vi finder de samme tendenser til forkortning af marxistisk økonomikritik, som afspejler sig i de historiske afsnit. Derefter trækkes de mest centrale dele af den historiske kapitalstrukturanalyse op, for herigennem at påvise en forkortet analyse af kapitalismens kriseelementer. Som afslutning kritiseres til sidst forfatternes statsforståelse og statsfunktionsanalyse, med henblik på en problematisering af det vi ser som de implicite strategiske konsekvenser af den leverede fremstilling af forholdet mellem økonomi og politik.

Af praktiske grunde vil vi ikke give en egentlig referering af bogen, da dette på grund af bogens omfattende historisk/empiriske karakter er en umulig opgave indenfor en kort artikels rammer. Anmeldelsen skal altså læses i tilknytning til bogen selv.

Kritik af bogens metodiske udgangspunkt for kapitalismeanalysen

Analysen er ifølge forfatterne forankret i den marxske teoribestemmelse af kapitalakkumulationens udviklingsproces, hvor profitrateloven og dens modgående faktorer fremstilles som »motoren« i kapitalismens historiske udvikling. Det er således nødvendigt nøjere at diskutere, på hvilken måde dette teoretiske udgangspunkt sætter sig igennem i struktureringen af »kapitalismeanalysen«.

Først vil vi imidlertid referere og diskutere, hvad det er for aspekter ved den marxske akkumulations- og kriseteori, der gøres til det centrale i fremstillingen. Da det her især drejer sig om strukturelle betragtninger over kapitalbevægelsen, vil det således især være på sin plads at afsøge hvordan forholdet mellem total-kapital og enkeltkapitaler forstås idet vi som det senere skal demonstreres mener, at det er på dette spørgsmål at analysen væsentligst kommer til at »halte«. Den

kommer regulært til at lægge op til falske strategiske konklusioner over ærindet: en analyse af kapitalbevægelsens differentierede udtryk set i forhold til begrænsningerne i den statslige reguleringspolitik.³ I afsnittet om de metodiske grundlag for analysen knytter bogen især an til de modgående faktorer til profitratedelt idet disse betragtes »lige som kapitalens stigende organiske sammensætning. . som afledte virkninger for totalkapitalen af enkeltkapitalernes jagt på ekstraprofitter. Den stigende organiske sammensætning og den tendentielle forbedring af merværdiudpresningen udgør den modsigelsesfyldte enhed i akkumulationens historiske forløb«: (s. 60) og senere i samme afsnit præciseres forståelsen af denne akkumulationsudvikling.

»Kapitalakkumulationen er ganske vist en akkumulation af værdier, men det sker som en ophobning af brugsværdier i kapitalform.... Flere tidligere forsøg på at beskrive og begrunde kapitalakkumulationens forløb herhjemme i efterkrigstiden begår efter vor mening den fejl udelukkende at forholde sig til akkumulationsforløbets værdiside - eller rettere værdisidens pengeudtryk.« (s. 64) Her kommer bogen i meget generelle vendinger ind på de metodiske forudsætninger for deres kapitalstrukturanalyse. Vi skal her især beskæftige os ved formuleringerne omkring forholdet mellem enkeltkapitalens jagt på profitter og det heraf »afledte« udtryk i totalkapitalen. Akkumulationsprocessens dobbeltkarakter af værdibevægelse og subsumption af produktionens materielle bestanddele: levende og dødt arbejde.

Om det første punkt siges der ganske vist kun meget lidt præciserende i forhold til den grundlæggende forståelse af Marx's akkumulationsteori, men sammenholdt med hele analysens strukturering, giver det anledning til opmærksomhed at totalkapitalforholdet fremstilles som afledt af enkeltkapitalernes jagt på profit. Det betyder ikke, at vi mener det er en forkert betragtning, thi på det almene plan er kapitallogikken netop identisk med enkeltkapitalens valoriseringslogik, som så har nogle »effekter« eller afledninger på totalkapitalen i form af gennemsnitsprofitrates udvikling. Men det der kan give anledning til problematisering er mere, at bogen stopper op i bestemmelsen af totalkapitalens udvikling med konstateringen af, at »resultatet af enkeltkapitalernes profitjagt er den stigende organiske sammensætning og profitratedelt,« (s. 60) idet der hermed tilsyneladende sker en afskæring af bestemmelsen af udviklingen i totalkapitalens gennemsnitsprofirate, som en reelt virkende og ikke blot fiktiv samfundsmæssig størrelse. Forfatterne undersøger ikke den virkning som udviklingen i gennemsnitsprofiraten har på kapitalernes individuelle akkumulationsmønstre. Her må vi efterlyse en bestemmelse af den proces, der sker med akkumulationsudviklingens gennemsættelse »bag ryggen på enkeltkapitalerne«. Thi denne proces er ikke kun aktiv i selve krisen som en underminering af valoriseringsmulighederne udtrykt i afsætningsvanskeligheder, men er aktiv i form af konstante specificerede tvangsforhold (udligningsimperativer)

3. Jfr. bogen s. 13: »... har vi forsøgt at opstille nogle betragtninger på de politiske muligheder og betingelser for en statslig udviklingspolitik«.

overfor enkeltkapitalens akkumulationsmetoder. Det er f.eks. ikke lige gyldigt om enkeltkapitalernes profitproduktion sker på betingelse af en faldende profitrate, der har samfundsmæssig grund i en stigende organisk sammensætning af totalkapitalen eller om den har grund i konjunkturelle prisstigninger på f.eks. arbejdskraften (f.eks. som følge af reservearmens udtømning).

Vi vil hævde nødvendigheden af i den historiske kapitalismeanalyse, metodisk at operere med totalkapitalens eller gennemsnitsprofitratens udvikling, som en relevant størrelse i bestemmelsen af kapitalstruktur-udviklingen. Det vil sige i bestemmelsen af hvordan forskellige dele af totalkapitalen udvikler sig indbyrdes.

Med hensyn til det andet punkt, er det i virkeligheden det samme problem der giver anledning til præciseringer med hensyn til den rigtige konstatering af, at akkumulationsprocessen ikke er en blot og bar værdimæssig bevægelse. Problemet her består imidlertid ikke primært i at konstatere den almene dobbelthed i produktionsprocessen - nemlig set som en enhed af arbejds- og valoriseringsproces - eller i akkumulationsmæssig henseende-, at konstatere akkumulationsprocessens samtidighed af subsumptionsproces i forhold til de stofflige produktionselementer og værdiophobningen med tilhørende krisepotenser. Problemet består derimod i at indkredse det særlige udtryk som produktionsprocessens dobbelthed antager i den historiske akkumulationsproces. *Her må vi igen fremhæve at den værdimæssige side af akkumulationsprocessen selvstændiggør sig i udviklingen i totalkapitalens gennemsnitsprofitrate, som er en udvikling »bag ryggen på enkeltkapitalerne«.*⁴ Dette sætter tvangsforhold, der rækker ud over den almene konstatering af at enkeltkapitalerne jagter profitter. Det drejer sig altså om en specificering af de samfundsmæssige betingelser som denne jagt på profitter kan foregå under. Her er der tale om betingelser, som fremtræder i en selvstændig realitet i den gennemsnitlige profitrate. Dette forhold har bogen på trods af sine korrekte bestemmelser af akkumulationsprocessens dobbeltkarakter ikke indreflekteret i kapitalstrukturforståelsen. Sagt på en anden måde, er der nogle rigtige metodiske bestemmelser af akkumulationsprocessens subsumptive aspekt, ud over den rent almene værdilogiske som udtrykkes i teorien om den stigende organiske sammensætning. Hermed opnås der også væsentlige resultater i forhold til en sammenkædning af analysen af de konjunkturelle og analysen af de sociale klasseforhold der konstitueres ud fra kapitalens specifikke underlæggelse, af det stofflige produktionsgrundlag. Men på den anden side er der i forfatterens iver efter at få netop dette aspekt frem ved akkumulationsprocessen, sket en forkortning i analysen af den samfundsmæssige eller totalkapitalistiske side af akkumulationsprocessen, med alvorlige resultater til følge især i forhold til statsfunktionsanalysen. Det er således på denne baggrund direkte forkert når forfatterne konstaterer at, »kapitalforholdet således ikke er et totalbegreb« (s. 65), kapitalforholdets værdimæssige udtryk i gennemsnits-

4. Jfr. K. Marx' behandling af profitratens reale udligningskraft overfor enkeltkapitalerne i Kapitalen bd. III s. 251, Rhodosudgaven.

profitraten og dennes sætten de samfundsmæssige betingelser for subsumptionsprocessen i produktionen eller i enkeltkapitalerne ... udtrykker det totalkapitalbegreb (forhold) som Marx opererer med i Bd. III. Denne forkortning eller reduktion i forfatternes akkumulationsforståelse på et samfundsmæssigt plan fører endvidere til en metodisk forplumring af kritikaspektet i den marxske teoribygning, idet kritikken af kapitalens samfundsmæssige udviklingslogik og former alene bliver til en bestemmelse af stoffligt inadækvate reproduktionsstrukturer, uden den præcise fremstilling af disses formidling gennem kapitalforholdets indre tvangsmæssige modsætninger. Bevægelsen i gennemsnitsprofitraten fremstiller netop den konkrete historisk *samfundsmæssige* gennemsnættelse af skrankerne i lønarbejderkapitalforholdet. Uden denne totalsamfundsmæssige formidling bliver kritikken af de stoffligt inadækvate reproduktionsstrukturer til en moralsk kritik og ikke en samfundsmæssig sådan.

Vi skal senere komme ind på de strategiske sider af denne problematisering, idet den på den ene side vedrører strategien overfor de statslige politikker. Inden vi går over til en behandling af bogens historiske dele skal vi kort forholde os til en anden af forfatterens generelle teser om kapitalismens udviklingsformer og tendenser (faser). For det første polemiserer forfatterne imod Jens Brinch's opfattelse af »at den kapitalistisk produktionsmådes lovmæssigheder udvikles i renere og renere former jo mere den kapitalistiske produktionsmådes selv udvikles« (citeret efter bogen, s. 66), en formulering som nok kan give anledning misforståelser, da den også hos JB forekommer mindre gennemargumenteret. Forfatterens kritik af denne tese rammer imidlertid ved siden af, da tesen netop går på spørgsmålet om den kapitalistiske produktionsmådes omsiggriben og udfoldelse til stadigt mere kapitalaffirmative udtryk. Kapitalismen gør sig ifølge Marx i stigende grad fri af traditionsformidlede og naturgroede processer og gennemsnætter kapitalforholdets beherskelse i alle hjørner af dette samfund. Med denne formulering overses ikke nødvendigvis de modsigelsesfyldte former som denne »gennemnsyning« af alle samfundssektorer antager - og hvad der specielt er relevant i forhold til forfatterens ærinde - så kan den stigende statsintervention ikke tages som udtryk for en modsat tendens: »at gribe til økonomisk politiske krykker - til sikring af den fortsatte reproduktion« (s. 66). Thi disse »krykker« er netop udfoldelsen af kapitalismens rene former, i modsætning til en statslig aktivitets og reguleringsform som er bestemt ud fra kapitaleksterne - eller kapitalirrelevante historiske forhold. De problematiske sider ved forfatterens »krykketeori« kommer efter vores mening frem i deres følgende fasespecificering af kapitalismens udvikling, hvor de opererer med 3 hovedepoker eller perioder, som tilsyneladende konstitueres ved:

- a) gennemsnættelsen af »den relative merværdiproduktion« og underlæggelse af cirkulations- og pengekapital.
- b) modningen af merværdiproduktionen - koncentration, monopolisering og kartellering, internationalisering - altså yderligere renere gennemsnættelse af den kapitalistiske profitformslogik til også at omfatte verdensmarkedet og

- c) videnskabeliggørelse af produktionsprocessen ved statslig hjælp til billiggørelse af konstant og variabel kapital - i det hele taget en statslig materiel intervention i akkumulationens udvikling: »Denne statsproduktion stillede en mængde ny teknologi til rådighed for kapitalens fornyede akkumulationsproces - innovationer, som formentlig aldrig ville være blevet udviklet i den *rene* kapitalakkumulationsproces« (s. 69). Det synes således i dette udviklingsskema underforstået, at det er den statslige intervention, der skulle bryde med kapitalismens udvikling til sine rene former.

Vi mener at betragtningsmåden er meget forkert og at den kun kan udspringe af en manglende begribelse af den borgerlige stats eksistens som affirmativ til og beroende på kapitalforholdet. Tager vi f.eks. statens stigende rolle i videnskabeliggørelsesprocessen - dens udvikling af de almene videnskaber og teknologier til støtte for automationsudviklingens gennemsættelse, så er det netop kapitalens renere former der her giver sig tilkende, idet udviklingen af den almene kundskab og teknologi nu ikke længere blot trækker på en »naturgroet« forskningstradition, men tværtimod direkte underlægges akkumulationsprocessens nødvendigheder formidlet over statens politik.

Mange af de nye statslige interventionsfelter er netop nye bevægelsesformer (højere eller mere udfoldede former) for overvindelsen af akkumulationsprocessens skranker. Med de stadigt renere former bliver modsigelserne selvfølgelig også tilsvarende mere uløselige - »krykkerne« er således ikke kapitalistisk set ekstraordinære eller undtagelsesforanstaltninger, men udfoldelsen af kapitalforholdets modsigelsesfyldte udvikling til at omfatte alle hjørner af og til at være dirigerende princip i alle det borgerlige samfunds afdelingen. Vi vil senere konkretisere denne pointe i forhold til forfatternes forståelse af statens muligheder og grænser for at fuldbyrde sin funktion som »krykke«, idet det er vores tese at disse grænser og modsigelser i Statens funktioner, hos forfatterne forstås i deres rent politologiske begrænsninger og ikke i forhold til de grænser som total kapitalens akkumulationsudvikling sætter for staten. Vi mener ikke at staten primært handlingslammes politisk, men den handlingslammes i sine funktioners virkeliggørelsesmuligheder i kapitalproduktionen og dette viser sig som en politisk handlingslammelse.

Den historiske redegørelse for kapitalstrukturens udvikling

I dette afsnit vil vi igennem flg. to hovedspørgsmål forholde os til forfatternes *kriseanalyse*.

1. adækvansen af de differentieringskriterier som forfatterne til bogen opstiller for den industrielle kapital.

2 anvendelsen af disse differentieringer til udskillelse af kapitalfraktioner i forhold til staten.

Da det imidlertid er en for os alt for omfattende opgave at forholde os til analysen i sin helhed andet end på det metodisk plan, som vi har forsøgt at diskutere ovenfor, vil vi her begrænse os til at diskutere forfatternes behandling af industristrukturens udvikling, og deres behandling af forholdet mellem stor-industri og småproduktion (konstituerende for delingen i borgerklassen og småborgerskabet). Endvidere vil vi for overskuelighedens skyld nøjes med at forholde os til deres analyser af efterkrigsudviklingen. Som overordnet ramme for den historiske analyse lægger forfatterne meget forsigtigt »indførelsen af den interventionistiske stat - som et væsentligt kriterium for en faseinddeling af den danske kapitalisme« (s. 76). Det er umiddelbart vanskeligt at forholde sig til dette kriterium eftersom forfatterne selv påpeger, at de hermed bortskærer en faseinddeling på basis af ændringer i kapitalreproduktionen selv, at det således blot er et aspekt af kapitalstrukturens faseudvikling de indkredser med denne opdeling. På trods af disse angivne forbehold vil vi dog hævde, at de senere konklusioner er mer e vidtrækkende end disse forsigtige udsagn berettiger til, og vi skal derfor heller ikke undlade at problematisere denne forskydning af struktureringskriteriet fra at have udgangspunkt i kapitalreproduktionen til at have udgangspunkt i staten, idet vi mener, at der med dette skift tildeles staten en falsk konstituerende indvirkning på kapitalstrukturen. Det korrekte udgangspunkt bør være at skranke i kapitalakkumulationen til enhver tid må være *udgangspunktet* for bestemmelsen af og udviklingen i de statslige interventioner. Dette forhold udtrykker forfatterne ganske vist - men på følgende specielle måde: »I den nationalstatslige organisering af kapitalen (.) har statsapparatet været et centralt udgangspunkt for kapitalens/enkelte kapitalfraktioners »smiddiggørelsestiltag« (s. 74). Med denne formulering fremhæves på den ene side en korrekt opfattelse af statens aktiviteter som reaktivt virkende i forhold til kapitalernes akkumulations*betingelser* og overvindelse af dens akkumulationsbarrierer, men på den anden side henlægges konstitueringen af disse »smiddiggørelsestiltag« til en »politisk scene« som ikke forankres i samme akkumulationsproces udvikling og egen specifikke trussel mod kapitalforholdets reproduktion som sådan. Denne side af sagen kommer vi senere tilbage til. Her skal vi blot erklære os forbeholdne overfor selve kriteriet for specificering af faserne i kapitalstrukturens udvikling. Den foretagne opdeling af efterkrigsperioden skelner ved 1957, dels ud fra en betragtning, der er konjunktuel, nemlig at der på det tidspunkt indtraf et opsving i den internationale konjunktur, dels at der politisk skete »et holdningsskift« (?) i statens politik overfor økonomien i retning af større tilbøjelighed til at stimulere industriel ekspansion (strukturpolitikken). Problemet består imidlertid nærmere i at afgrænse, hvordan de statslige interventioner faktisk funderes i det internationale konjunkturopsving, samt hvordan det kan være, at den danske kapitalstruktur bliver henholdsvis sensitiv eller upåvirket af disse interventioner.

Uden at vi her skal gå nærmere ind i verdensmarkedsdiskussionen forekommer det nødvendigt, at forklare »det internationale opsving« på baggrund af, at

de dominerende industrinationers kapital faktisk allerede på dette tidspunkt bliver stillet overfor tvangsforhold til revolutionering af produktionsmetoderne for at undgå et profitratefald (ellers havner henvisning til en verdensmarkedskonjunktur i en lige så mystisk forklaring som de borgerlige konjunkturteoretikere kan stille på benene). Den danske kapitals udnyttelse af det internationale »opsving« (som retteligt burde hedde akkumulationsskift, som følge af krise) hænger således ikke primært sammen med statens stimuleringspolitik, men derimod med en kapitalimmanent nødvendighed af at placere overskudskapitalen i først og fremmest maskininvesteringer, som kunne ændre et akkumulationsmønster, hvis egne muligheder var udtømte. Forfatterens konstatering af den danske industriproduktions relativt tilbagestående teknologiske udviklingsstade set som grundlaget for skiftet i den statslige industripolitik er derfor tendentielt forkert (henvisning til chokrapporten s. 100). Den statslige industripolitik må i stedet ses som konsekvens af reale ændringer i kapitalens profitproduktionsmetoder og dermed i langt højere grad som en *reaktiv* foranstaltning i forhold til en profitproduktionskrise. Det omtalte opsving som også kommer til at omfatte den danske kapital - omend noget forsinket - er således dybest set foranlediget af en profitabilitetskrise (overakkumulation) og ikke af en statslig indsprøjtning formidlet af en teknologiudviklingsindsigt.

Det kan i øvrigt bemærkes at hele 50'erne perioden er præget af omfattende enkeltkapitalistiske forsøg at gennemføre arbejdsintensivering m.v. - hvilket for os at se må tages som udtryk for enkeltkapitalernes forsøg på at udskyde profitabilitetskrisen gennem aktivering af modgående foranstaltninger. Vi mener således, at de af forfatterne forkætrede »stiløvelser i konjunkturanalyse« i hvert fald i højere grad end forfatterens egne overfladeanalyser udgør et forsøg på at fastholde den marxske akkumulationsteori i analysen af den danske efterkrigskapitalismes udvikling. Her kan man i hvert fald trænge ned bag det der på overfladen ser ud som et faseskift i 1957 med introduktionen af såkaldte strukturpolitiske foranstaltninger (herom mere i statsanalysekritikken).

Faseinddelingen af efterkrigsperioden ved 1957 er således næppe så meget bestemt af skiftet fra en statslig konjunkturpolitik til en strukturpolitik som i et skift i total-kapitalens akkumulationsimperativer.

Differentieringsformer for den industrielle kapital

Forfatterne gennemfører differentieringer i den danske kapitalstruktur med henblik på identifikation af såkaldt »kapitalprogressive fraktioner af industrien«, hvorved forstås »vækstindustrier. . for hvilke det lykkes at opretholde en høj produktions-innovationsrate over længere tid d.v.s. vedvarende teknologisk at forandre deres produktionsprogrammer og dermed unddrage sig enkelte produkters cykliske produktionsanvendelsesforløb« (s. 64). Begrebet præciseres yderligere med termen »strukturel« vækstindustri i modsætning til cyklisk vækstindustri for at antyde det

langsigtede »overcykliske« i de »egentlige progressive kapitalfraktioner«. Vi tager her udgangspunkt i disse begreber, som så vidt vi kan se, udgør den væsentligste begrebskonstellation i kapitalstrukturanalysen. Netop i disse begreber mener forfatterne tilsyneladende at blive i stand til at spejle rationaliteten hhv. inhabiliteten i den statslige industripolitik (som indbefatter både de traditionelle penge- og finanspolitikker og de såkaldte strukturpolitikker). Vi skal senere tage de hermed forbundne uklarheder i forfatternes statskonception op til diskussion og her blot koncentrere os om udsagnskraften i den historiske kapitalstrukturanalyse.

Vi skal naturligvis ikke kritisere bogen for at foretage differentieringer i kapitalstrukturen som sådan - heller ikke for at opstille en differentiering mellem højproduktive vækstindustrier og lavproduktive industrier til belysning af hvordan akkumulationens krise synes at være forankret i en overvægt af/manglende udrensninger i/undergennemsnitlige produktionsområder. Der hvor differentieringerne imidlertid er kritisable er i deres manglende metodiske sammenkædning med dimensioner i analysen af den differentierede kapitalstruktur. Således vil vi i det følgende prøve at eftervise, at forfatterne tendentielt kommer til at aftegne et billede af den danske industrielle udvikling, som reducerer krisepotentialet til at være en strukturel uligevægt mellem de forskellige sektorer, og derved overser de krisens udspring i den stigende organiske sammensætning for den samfundsmæssige totalkapital.

Vi vil således søge at påvise at forfatterne savner et sådant begreb om konkurrencen mellem de enkelte brancher, som kan overskride de borgerlige økonomers overfladeforståelse af dette forhold; og i kraft af denne mangel er det, at kapitalstrukturudviklingen ikke kan fremstilles som formidlet over gennemsnitsprofitratens bevægelser, men alene i kraft af de enkelte kapitalers og kapitalområders (branchers) egne umiddelbare ekspansionsbetingelser på markedet. Den differentierede kapitalstrukturanalyse gribes an ved at sammenligne de forskellige produktionsbrancher (egl. kun erhvervsområder) med hinanden med hensyn til deres grad af opfyldelse af kriterierne for at være en vækstkapital, defineret som erhvervsområder med en relativt stigende andel af den samlede værditilvækst. Der er således tale om en komparativ brancheanalyse, der i første omgang skal udskille produktionsområder, som øger denne andel af værdistigningen. I anden omgang undersøges om denne relative stigning i andelen af den samlede værditilvækst har de langsigtede og innovatorisk funderede træk over sig som forfatterne gør til kriteriet for om de er egentlige progressive vækstkapitaler eller - som de også kaldes - strukturelle vækstkapitaler. Forfatterne udskiller i denne del af analysen de såkaldt cykliske fra de såkaldt strukturelle vækstkapitaler. De cykliske vækstkapitaler mangler de langsigtede momenter som indgik i bestemmelsen af vækstkapitalerne, men opfylder kravet om en relativ stigende andel af værditilvæksten. Det karakteristiske for de strukturelle vækstkapitaler er, at de er kraftigt teknologisk innoverede, og at de øger deres andel af værditilvæksten qua en stigende eksportkvote, idet de »har udnyttet hullerne i det internationale verdensmarked« og derigennem skabt sig en position i verdensimperialismen.

Vi skal ikke her gå nærmere ind i forfatterens analysemetoder, men alene forholde os den således fremkomne betragtning på reproduktionsproblemerne (krisen) i den danske industrielle udvikling. Det forekommer os at forfatterne med den opstillede differentiering begår nogle fundamentale fejl med hensyn til at forstå akkumulationsudviklingens kompleksitet og indre logik.

Grundlæggende mener vi, at der sker en autonomisering af analysen af de enkelte produktionsområders ekspansionsbetingelser, således at der sættes lighedstegn mellem stadig opretholdelse af produktionsområder, som ikke opfylder de opstillede krav til at være strukturelle vækstkapitaler og opkomsten af totalkapitalens valoriseringskrise. Det fundamentale problem i den danske kapital akkumulationsmønster forstås som en fraværende brancheglidning til fordel for de strukturelt definerede vækstkapitaler. Problemet i kapitalakkumulationen gøres altså til et problem om den fraværende strukturelle omfordeling imellem de eksisterende kapitalfraktioner, og denne fraværende omfordeling gøres den statslige politik omfattende ansvarlig for (herom senere).

Der sker i denne lokalisering af den danske industris strukturelle problemer en isoleret markedsmæssig opdeling. Det er kun fordi maskin-, elektronik- og kemiproduktionen på verdensmarkedet har fundet »nicher« for markedsmæssig ekspansion, at de indtager rollen som strukturelle vækstindustrier, og det er kun fordi den danske stat har fundet det opportunt at understøtte den resterende del af industriproduktion, at brancheglidningen til fordel for de strukturelle vækstindustrier ikke har været mere omfattende. Men hvad er det ved merværdi*produktionen* der gør de såkaldte vækstindustrier konkurrencedygtige på *verdensmarkedet*, og hvad er det der muliggør at staten har kunnet hindre udrensning og brancheglidning?

Det er snarere sådan at dele af den danske industriproduktion (de såkaldte strukturelle vækstcentre) har været båret frem af et generelt verdensopsving i den kapitalistiske akkumulationsproces, som har udtrykt sig i, at de mest teknologiinnovative dele af produktionsapparatet har kunnet akkumulere ved hjælp af *ekstraprofitter*. Det har de kunnet gøre som følge af, at det har været de øvrige dele af industriproduktionen, der har været produktionsprisbærende (ifølge Marx det karakteristiske for en prosperierende kapitalakkumulation),⁵ og den væsentligste forklaring til den fraværende brancheglidning må således også søges i det samme forhold, at ikke-vækstcentrene faktisk har kunnet producere og realisere til varernes produktionspriser. Dette forklarer også den mellemstore danske kapital gunstige udviklingsbetingelser op igennem 60'erne. Efter vores opfattelse må også vækstcentrenes udvikling analyseres akkumulationscyklisk. I det øjeblik krisen indtræder ændres disse tilstande og ekstraprofitterne forsvinder, idet recessionen giver anledning til, at de innoverede produktionsafdelinger nu bliver produktionsprisbærende og udrensningsimperativet træder i kraft. Vi mener således, at de beskrevne udviklingsforhold i den danske industristruktur i langt

5. K. Marx: Kapitalen bd. III s. 251 f.

højere grad end forfatterne får frem, skal ses som den kapitalistiske akkumulationscykliske logiks indre dynamik. Ligeledes finder vi forfatternes fremstilling af årsagsforholdene til de særlige danske strukturproblemer (sammenlignet med f.eks. de vesttyske og svenske) for overfladefixerede (markedsafledte). Den særlige skævhed i den danske industristrukturelle udvikling må primært forklares ud fra de historiske *forudsætninger* for kapitalakkumulation i den danske industri og ikke ud fra statens støtte til småborgerskabet. Disse forudsætninger er først og fremmest differentieringer i kapitalernes absolutte størrelse, som giver forskellige udgangsbetingelser for at opnå ekstrofitter set i forhold til en verdensmarkedsbestemt produktionspris. Det er jo i høj grad den kapitalophobning som de ekstraprofitgivende vareproduktioner, der først bag ryggen på enkeltkapitalerne viser sig som akkumulationens skranke, og som således ændrer grundlaget for sættelsen af produktionsprisen. Og det er dermed også først i akkumulationskrisen at strukturproblemerne aktualiseres på fremtrædelsesplanet. Indtil da akkumulerer de enkelte kapitalområder i forhold til deres historiske udgangsbetingelser for at opnå gennemsnitsprofit henholdsvis ekstraprofit. Nu kunne forfatterne selvfølgelig hævde, at de har teoretisk grund under fødderne til at udråbe den produktionsmiddelproducerende sektor til strukturel vækstindustri og den konsumptionsmiddelproducerende sektor til strukturel stagnativ industrisektor med en henvisning til den indre tendens til stigning i den organiske sammensætning. Som bekendt modsvarer produktionen af produktionsmidler størrelsen k og produktionen af konsumptionsmidler tendentielt v i udtrykket for den organiske sammensætning k/v . Hvis en sådan begrundelse er holdbar i nærværende sammenhæng ville det jo nemlig betyde, at en nationalkapitals relative fordeling til fordel for konsumptionsmiddelproduktionen på forhånd giver udviklingsstrukturelle vanskeligheder. Hvis forfatterne vil argumentere deres strukturanalyseramme den vej rundt begår de imidlertid nok en forkortning af den marxske akkumulationsteori, som ikke baseres på de forskellige merværdiproduktionsbetingelser i de forskellige afdelinger, men derimod alene på profitproduktionen. Akkumulationsprocessen set som kapitalernes profitproduktion stiller ikke særlige vanskeligheder for konsumptionsmiddelproduktionen, som følge af relativt aftagende del af totalproduktionen, men påpeger blot, at en ekspansiv akkumulation i enkeltkapitalerne inden for denne afdeling nødvendigvis må ledsages af større centraliseringer end i sektor I. Det er stadig enkeltkapitalernes muligheder for at producere tilstrækkelig profit, der er afgørende for såvel teknologisk som økonomisk ekspansion. Derfor mangler forfatternes også at sammenkæde branchestrukturudviklingen med branchernes indre centraliseringsproces, da man ikke kan operere med en branches langsigtede akkumulations betingelser som sådan, uden at komme ind i overfladiske markedsfixeringer.

Der efterlader sig således en totalt fraværende bestemmelse af selve akkumulationen af kapital. Forfatterne stirrer sig blind på den fraværende brancheglidning uden at undersøge om f.eks. de højproduktive vækstindustrier faktisk har været banebrydende for en stigning i den organiske sammensætning.

I de egentlige vækstcentre viser krisen sig således også først som en forøgelse af behovet for at økonomisere med den konstante kapital, som udgør den altovervejende del af disse produktionsområders totalinvestering. Denne økonomisering med konstant kapital udtrykker sig bl.a. i et omfattende forsøg på igennem udviklingen af nye lønssystemer at befordre en arbejdsintensivering, som i disse afdelinger ikke primært skal ses i relation til forøgelse af merværdiraten - thi arbejdsintensiveringerne er som oftest introduceret med en proportional stigning i lønningerne. Derimod betyder disse intensiveringer en aktivering af bestræbelser på økonomiseringer med konstant kapital.

I stedet for at fokusere på de kapitalimmanente årsager til valoriseringskrise nøjes forfatterne med at undersøge om den danske industrikapital har formået at flytte sine investeringer over i de højproduktive vækstcentre - har den ikke det - og det er konstateringen i alle konklusionerne - bliver den krisesvanger. Helt paradoksalt træder dette forhold frem i gennemgangen af produktivitsudviklingen for de enkelte brancher, hvor det konstateres, at egentlige vækstindustrier - elektronik og kemi - har haft den højeste produktivitsstigning og følgelig udråbes de som kilden til en kapitalprogressiv løsning på akkumulationsvanskelighederne. At de samme industrier har haft den mest intensive investeringsaktivitet oven i købet i fast kapital, og at de dermed er de områder som mest af alt repræsenterer de kapitalimmanente modsigelser - ophobning af kapitalværdi med stigende gennemsnitlig organisk sammensætning - falder ud af akkumulationsforståelsen.

Kapitalens krise er først og fremmest en immanent krise, der påkalder sig en egentlig kapitaldestruktion, og som *konsekvens heraf* er den en krise, der efterlader sig en udrensning af de mindst produktive enkelt-kapitaler inden for de enkelte produktionsbrancher.

Det er således efter vores mening direkte forkert når forfatterne gør en »kapitalprogressiv« udvikling afhængig af en koncentration på de eksportorienterede vækstindustrier, idet potentialet til profittens fald netop ligger i disse investeringsintensive produktionsområder lige så vel som nødvendigheden af en højere gennemsnitsprofitabilitet i de hjemmemarkedsorienterede produktionsområder er en integreret bestanddel af krisens udrensende funktion. Denne udrensning »rammer« imidlertid ikke blot de »lavproduktive« produktionsområder, men hele totalkapitalen, som bliver udsat for en kapitaldestruktion. Med den kriseteori og kriseanalyse, som forfatterne fører i marken bliver de således heller ikke i stand til at forklare, hvorfor den aktuelle krise i høj grad har decimeret f.eks. beskæftigelsen og investeringerne i de såkaldte »vækstkapitalcentre«. I stedet stirrer de sig blinde på de teknologiske niveauforskelle og indforskriver hele udrensningsprocessen til at være en teknologisk udrensning.

Den fremhævede brancheglidning er rigtig nok et ledsagefænomen til kapitalakkumulationen og krisens rensende virkning, men kan som vi har demonstreret ingen lunde gøre det ud for en forklaring til eller teori om akkumulationskrisen.

Det er således også karakteristisk at forfatternes interesse for de enkelte industrisektors investeringsmønstre alene tjener en stofflig interesse og investeringerne

ses alene som kapitalens middel til at højne sin profitabilitet og bringe sig i modsvar med den relative merværdiproduktions begreb. At de samme investeringer og deres koncentration på bestemte produktionsgrene også bærer den stigende organiske sammensætning, og dermed roden til den egentlige valoriseringskrise falder uden for forfatterens forståelse af kapitalakkumulationen og dermed kapitalstrukturens udvikling.

En kapitalstrukturanalyse under fastholdelse af akkumulationsteorien kan således - fremstillet mere konstruktivt - ikke blot forholde sig til og registrere strukturforskydningen imellem de enkelte brancheområder, men må samtidig undersøge hvilken kapitalophobning, der finder sted i disse samt undersøge i hvilket omfang de mest avancerede enkeltkapitaler inden for disse enkeltbrancheområder akkumulerer ved hjælp af opnåelse af ekstraprofitter, samt hvilke grænser der er for disses permanens. Først da, kan kapitalstrukturanalysen undgå at blive en ren overfladeforståelse alene baseret på konkurrencens (markedets) niveau og indkredse såvel de stofflige skranker for akkumulationen som de totalsamfundsmæssigt - d.v.s. via gennemsnitsprofitraten - satte værdimæssige skranker for fortsat akkumulation. Man kan nu spørge om der kan etableres andre differentieringer af den industrielle kapitalers udvikling end de af forfatterne anvendte. Svaret herpå er både ja og nej. I én forstand er det selvfølgelig muligt at differentiere den industrielle kapitalssystematisk i forhold hvilke specifikke forudsætninger, der enkeltkapitalistisk og branchemæssigt eksisterer for gennemførelse af akkumulationsimperativerne d.v.s. for en udlicning i produktionsbetingelserne.

Sådanne differentieringsskabende forhold kan systematisk opstillet være

1. enkeltkapitaler, der ikke underkastes en udlicning på grund af subjektive og objektive barrierer i en (af historisk grunde) specifikt til *den* knyttet del af arbejdsstyrken (eks: grafisk industri)
2. brancheområder hvor den teknologiske udvikling, lokalt ikke er tilstrækkelig til at danne baggrund for tilstrækkelig profitable investeringer.
3. enkeltkapitaler, der ikke har opnået den tilstrækkelige størrelse (i absolut værdimæssig målestok) til at indløse akkumulationsimperativerne.⁶

Disse differentieringsskabende forhold for gennemførelse af en homogenitet i totalkapitalens udvikling er imidlertid kun i ringe omfang *alment* konstituerende for kapitalfraktioner. Derfor må man også hævde at m.h.t. specifikke reproduktionsproblemer i kapitalforholdets udvikling opstår der kapitalfraktioner, som kan skifte alt efter tidspunkt og statslig politisk aktivitetsform. Det er imidlertid efter vores opfattelse vigtigt at differentieringerne foretages specifikt med grundlag i bestemte årsager til en manglende gennemførelse af akkumulationsimperativerne, og at de her reflekterer både værdimæssige og stofflige årsager til denne differentiering. Uden dette bliver kapitalstrukturanalysen reduceret til en fixering til

6. Til præcisering af begrebet »akkumulationsimperativer« i denne sammenhæng henvises til: Kurt Aagaard Nielsen: Kvalifikationsstruktur og klassestruktur. Kurasje 1976. s. 104 ff.

den stofflige forskellighed og ikke til de af kapitalen selv udpegede differentieringer set ud fra den almene kapitalbevægelses skranke.

Disse alternative differentieringskriterier fastholder i modsætning til forfatterens et overordnet akkumulationsteoretisk udgangspunkt således, at f.eks. de stofflige forskelligheder i industriproduktionens udvikling differentieres efter en logik, der er værdimæssigt begrundet d.v.s. begrundet i det forhold, at kapitalbevægelsen er det centrale subjekt i det borgerlige samfund. Taget i forhold til evt fagkritiske intensjoner hos forfatterne om at give en marxistisk indkredsning af den fysiske planlægnings teoretiske og historiske grundbetingelser (forfatterne fremhæver klart deres arkitektbaggrund) må det indrømmes, at de ikke formår at fremstille denne fysiske planlægnings formidlethed af den kapitalistiske akkumulationslogik. I stedet opretter forfatterne fysiske strukturproblemer som selvstændigt genstandsområde, som staten ud fra en ren infrastrukturpolitik kan forholde sig til - men uden, at de fysiske planlægningsproblemer sammenkædes med kapitalens profitproduktionsbetingelser. Den industrielle produktionsudviklings differentiering efterlader efter vores opfattelse ikke blot fysiske infrastrukturplanlægningsproblemer som selvstændigt genstandsområde for statslig stimulering af kapitaludviklingen set som teknologiske fremskridt. Strukturproblemerne må i stedet tænkes ind i sammenhæng med kapitalens egne skranke for »strukturmoderniseringer«, således som de fremstår som resultat af en sammenkædning mellem en generel akkumulationsanalyse og de særlige - også kapitaludviklingsafledte - barrierer for akkumulationsprocessens ensliggørelse af profit produktionsbetingelserne. De af os foreslåede indfaldsvinkler på kapitalstruktur differentiering reflekterer således »strukturproblemerne« i forhold til kapitalbevægelsen og ikke blot i forhold til teknologisk udvikling. Og dette indebærer at kritikken af f.eks. de statslige tiltag på fysisk planlægning kan reflektere *såvel* de værdimæssige grænser for kapitalens udvikling af produktivkræfterne (profitratefaldet) *som* de *særlige* grænser for akkumulationsimperativets egen samfundsmæssige gennemførelse. Hvis fagkritikken ikke inddrager begge sider sammenhængende, reduceres den til en ren moderniseringskritik på kapitalens egne præmisser, og den bliver ikke i stand til at fremstille statslig strukturpolitik (som f.eks. fysisk planlægning) som uløseligt sammenvævet med de konjunkturelle betingelser.

Statsteorien og den statslige planlægningsanalyse

Afledningen og forståelsen af statens funktion, kan efter vores mening kun ske ud fra en analyse af de immanente modsætninger i kapitalens subsumtionsproces, og ikke alene afledes af generelle klassefraktioners interesser.

Indfaldsvinklen til analysen bliver således ikke hvorledes de forskellige klassefraktioners interesser sætter grænser for den statslige intervention, som den er fremstillet i bogen, men derimod må indfaldsvinklen være analysen af hvilke begrænsninger kapitalens reproduktion sætter for disse interventioner.

Denne reproduktion sker gennem de former som kapitalen antager under henholdsvis produktions- og cirkulationsprocessen, (produktiv-, penge- og varekapital), og det er overfor den måde hvorpå reproduktionssvigtene kommer til udtryk i disse former, at staten fører sin politik. Den statslige politik udvikles således som en række indgreb, der kummulerer alt afhængig af hvorledes den historiske fremtrædelsesform for svigtene er, og hvis man ikke som udgangspunkt for analysen af de statslige politikker har, at det er kapitalens indre modsætninger der skaber reproduktionssvigtene er det ikke muligt at forstå politikernes indre sammenhæng - deres logik - som konstitueret af totalkapitalens bevægelse.

Forfatternes manglende akkumulationsteoretiske indfaldsvinkel til analysen medfører da også at partierne og borgerskabet tilkendes en suverænitetsfunktion overfor kapitalens reproduktion i retning af at de kan gribe »bevidst« ind overfor ændringer i kapitalstrukturen osv. Dette medfører, at de statslige funktioner kommer til at stå med en selvstændig udviklingsdynamik, der ikke primært bliver forklaret som en nødvendighed for at opretholde kapitalens reproduktionsgrundlag. I analysen forklares udviklingsdynamikken nærmest som bevidst styret af SD, i et forsøg på at gennemføre dettes ideologiske og politiske mål. Dermed bliver SD's politik taget for en given reformistisk position, hvis udvikling afhænger af alliancemuligheder med forskellige dele af borgerskabet og ikke af hvilke muligheder der objektivt sættes af kapitalakkumulationen. En af bogens konklusioner er da også, »... at den socialdemokratiske strategi i perioden op til slutningen af 50'erne har været blokeret af nødvendige alliancer med bønder og småborgerskab«. (s. 75). Det at forfatterne reelt tager deres analytiske udgangspunkt i SD's manglende politiske muligheder (for eksempel den manglende alliance med storkapitalen) for at gennemføre partiets »programmatisk« politik, gør at de ikke forstår socialdemokratiet som det faktisk er, nemlig et parti som »administrerer« det kapitalistiske samfund fra dag til dag og på kapitalens egne betingelser.

Denne politik har for det danske socialdemokratis vedkommende medført, at enhver form for mere teoretisk reflekterede overvejelser om at styre kapitaludviklingen gennem en overordnet udviklingspolitik⁷ ikke forefindes.

7. Vedrørende forfatternes forståelse af dette begreb, se side 126 i bogen.

Kritikken af deres statsforståelse kan opsummeres i følgende punkter:

1. De leder så meget efter en dansk, dvs. socialdemokratisk strukturpolitik, at alt andet overses.
2. De opfatter ikke grænserne for at udvikle en statslig strukturpolitik som bestemt af akkumulationsprocessen og dens skranker, men derimod bestemt af SD politiske impotens.
- 3 Dette fører frem til at den nuværende krise primært opfattes som politisk og ikke som økonomisk baseret. Det ligger således underforstået i bogen, at hvis vi i DK havde en moderne strukturpolitik, ville der ikke være en krise af det omfang vi ser idag. Statsillusionerne styrkes altså.

Disse punkter vil blive uddybet i det følgende.

Statens rolle i den industrielle kapitalstrukturens udvikling

Forfatterens historiske gennemgang af den økonomiske politik frem til 1975 er en omfattende registrering af de faktiske initiativer og disses egen selvforståede begrundelsessammenhæng i de økonomiske konjunkturer. Eller som deres programklæring lyder:

»(Derimod) søger vi at blotlægge den faktisk førte politik set i relation til udviklingen i kapitalstrukturens og i de forskellige kapitalfraktioners økonomiske og politiske styrke« (s. 75).

De statslige muligheder for at føre en egentlig industriudviklingspolitik, ses omfattende afhængiggjort af SD's politiske muligheder for at gennemføre den venstrekeynesianske strukturpolitik, som forfatterne mener SD programmatisk står for.

F.eks. tager de udgangspunkt i SD's arbejdsprogram »Fremtidens Danmark« og mener med udgangspunkt i dette, at kunne konstatere at SD er på vej til at føre en »venstrekeynesiansk strukturpolitik« (se s. 119). Dette gør de, uanset at programets funktion øjensynlig var en helt anden, nemlig at dæmme op for den fremgang DKP havde umiddelbart efter 1945 og som SD opfattede som en reel trussel. Men at »arbejdsprogrammet« skulle bruges som retningsgivende for den økonomiske politik, har der aldrig været tale om indenfor socialdemokratiet. De begrænsninger, der på den politisk parlamentariske arena opstilles for gennemførelsen af SD's påståede politik, lokaliseres politologisk. Dvs. begrænsninger som er forårsaget af at SD hele tiden må tage hensyn til den politiske repræsentation af småborgerskabet og de lavproduktive kapitalområder, når de skal føre deres økonomiske politik. De skriver bl.a.,

»Nogen egentlig overordnet styret og planlagt selektiv politik bliver der ikke tale om! vel nok mest fordi den danske stor-og eksportkapital trods alt endnu ikke

havde vokset sig stærk nok til politisk - i alliance med SD - at gennemtrumfe en klar og åbenlys selektiv industripolitik« (s. 121).

SD var og er derimod nødt til - ifølge bogen - at støtte sig til småborgerskabet og småkapitalen for at få gennemført sin politik. Hermed ses der i bogen bort fra de egentlig modsigelser i den statslige økonomiske politik - nemlig, at f.eks. strukturpolitikken og dens begrænsede gennemsættelse primært må forstås som betinget af totalkapitalreproduktive hensyn. Såsom nødvendigheden af en bestemt boligpolitik til opretholdelse af arbejderklassens reproduktionsbetingelser og forsøg på gennem denne politik at undgå en udvidelse af reproduktionsomkostningerne, og såsom nødvendigheden af konstant at virke ind med en stimulerende af lavproduktive kapitaler for at undgå arbejdsløshed og groft fald i værditilvæksten.

Det er således ikke forkert når forfatterne påpeger SD's manglende muligheder for at føre en konsekvent strukturpolitik - men det er problematisk at lokalisere dette til at have en ren politologisk forklaring.

Snarere er det sådan at SD som det statsbærende parti er underkastet kapitalvangens imperativer, nemlig konsekvent at lade strukturpolitikken være underlagt en konjunkturpolitik efter bedste bernsteinianske mønster.

Vi vil således også forholde os kritiske til forfatternes tilsyneladende uforbeholdne tildeling af totale styringsmuligheder overfor den industrielle strukturudvikling til staten (og dermed til SD), hvis blot den havde de politiske betingelser hertil. Dette standpunkt kommer således til udtryk i følgende citater, efter at man har konstateret at en udviklingspolitik ikke er mulig for tiden.

»Udviklingspolitikken måtte på en gang opstille en »kapitalprogressiv« udviklingskurs og samtidig sikre, at denne reorganisation af kapital og arbejdskraft, og af statsapparatet forløber »som en flydende strøm«, hvor klasse- og fraktionskampe ikke vil nå et niveau, som kan føre til mere totalitære statsformer...« (s. 56-57).

»Kun et stærkt og stabilt klassesamarbejde ville i givet fald kunne klare en sådan politik« (s. 57).

En sådan superrationalitet ligger der ikke i staten-heller ikke som mulighed - idet denne som selvstændiggjort fra kapitalerne nødvendigvis må reflektere kapitalforholdets totalreproduktion, som dette formidles værdimæssigt eller konjunkturtelt.

Derfor er modsætningen mellem den kortsigtede konjunkturpolitik og den langsigtede venstrekeneyrianske strukturpolitik uløselig. Den nye arbejdsmiljølov er et eksempel på denne uløselige modsætning. Den blev på begyndt udformet under kapitalens prosperitetsperiode, men afsluttet under krisen. Dette har gjort den til en indholdstom rammelov, som kun kan udfyldes under hensyntagen til de til enhver tid givne økonomiske betingelser. Altså afhængig af hvormeget kapitalen kan »tåle« at investere i miljøsikring, uden at det forringer profitten og akkumulationsfonden væsentligt.

Endvidere reproducerer forfatterne i deres egen forståelse af den statslige politik de samme forkortninger af akkumulationsteorien som vi har påpeget i det foregående. Idet de begrebsligt adskiller de forskellige former for politik, og for-

binder dem - alt afhængigt af hvilket begreb de bliver tillagt - til henholdsvis kapitalens bytteværdiside (konjunktur- og udviklingspolitik) og til brugsværdisiden (miljø-, infrastruktur- og strukturpolitik), uden på nogen måde at angive hvorledes de indbyrdes relationer er mellem de enkelte 'politikbegreber'. De angiver heller ikke hvilken betydning profitoraterimperativet har for muligheden for at gennemføre politiske indgreb indenfor de enkelte politikområder.

Dette hænger som tidligere påpeget sammen med deres teoretiske forkortninger og yderliggørelse af den marxske teori i forhold til deres analyse.

Dette fører da også til at forfatterne ser kapitalens koncentrations- og centraliseringsproces som en hindring for gennemførelsen af en udviklingspolitik. Men alligevel er en udviklingspolitik ifølge forfatterne den eneste måde hvorpå staten kan hjælpe kapitalen gennem dens problemer.

Denne politik skal for det første arbejde for en geografisk spredning af enkeltkapitalerne, for at sikre deres naturgivne grundlag. Og for det andet skal den sikre at krisen forløber: »hensigtsmæssigt, kontinuerligt og så vidt muligt friktionsfrit... Krisens rensende effekt (...) må nu erstattes med en bevidst ført selektiv erhvervs-politik« (s. 279).

Som vi tidligere har påpeget foregår udrensningen af kapitalen ikke blot og bart ved trukturrationaliseringerne og følgelig er staten da også grundlæggende ude af stand til igennem strukturpolitikken - hvis den endelig kunne gennemføres 'rationelt' - at være formidleren af den løbende strukturtilpasning eftersom den er en konsekvens af krisen og ikke dennes årsag.

Forfatternes forsøg på at lokalisere ansatser til en statslig strukturpolitik i 60'erne, mener vi således er et forsøg på at tillægge staten en funktion som strider mod dens almene bestemmelse, det vil sige at den kun kan agere i forhold til totalkapitalen generelt.

Der er ikke tale om at den danske stat har ført en anden industripolitik end den der konstant har kunnet virke stimulerende på totalkapitalens profitproduktion.

De indgreb forfatterne tolker som ansatser til en egentlig selektiv strukturpolitik, kan kun ses som statslige forsøg på at afværge særlige uheldige konsekvenser af en generel profitproduktionsstimulering - vi tænker her på støtten til skibsværftsbranchen, boligbyggeriet og helt aktuelt til stålvalseværkerne.

Her er der tale om en selektiv politik som *ikke* lanceres indenfor rammerne af en *generel* profitproduktionsstimulering, men som blot skal afbøde en sådan politiks særlig konsekvenser for f.eks. nøgleindustrier.

Når staten således rigtig nok har ført en politik til støtte for blandt andet lavproduktiv kapital, skyldes det nødvendigheden af at opretholde en bestemt grad af profitproduktion i totalkapitalen.

Afslutning

Opsummerende kan vi sammenfatte kritikken af bogen i følgende hovedpunkter:

1. Forfatternes teoretiske og metodiske udgangspunkt mangler i ekstrem grad de for den marxske akkumulations- og kriseteori centrale præciseringer af begreberne overakkumulation og kriseudrensning (kapitaldestruktion). Fraværet af disse præciseringer - hvorom de fleste reformistiske visioner af Marx' almene teori er foregået - føres over i historieforståelsen og kapitalstrukturanalysen, hvor de danner baggrund for forkortede og strukturfikserede kriseforklaringer.
2. Forfatternes fremstilling af forholdet mellem økonomi og politik havner med udgangspunkt fraktioneringsteorien i en ren politologisk forklaringsramme, der ikke efterlader andre bestemmelser af staten end den at være forum for subjektive politiske klasse- og fraktionsinteresser. Begrænsningerne i statens handlemuligheder bliver således indforskrevet i et inadækvat styrkeforhold først og fremmest mellem borgerskabet og småborgerskabet, mens de grænser, der eksisterer for statens interventioner grundet umuligheden af at overskride profitproduktionens indre modsigelser totalt overses af forfatterne.
3. De politisk strategiske konsekvenser - som forfatterne kun sporadisk antyder - kommer efter vores opfattelse til udtryk i bogen »Den lange vej gennem krisen«, ⁸ hvor analysen danner grundlag for opstillingen af reformkrav i kapitalismens aktuelle situation.

Disse reformkrav rummer på en gang reformistiske illusioner om kapitalismens muligheder for ved statens hjælp at hæve sig selv op ved hårene, og derigennem bedre arbejderklassens situation, og utopiske forestillinger om mulighederne for inden for kapitalismen at gennemsatte en arbejdermagt (basisdemokratiet), som grundlæggende kan anfægte kapitalens egne destruktive tendenser.

Kort sagt er venstrekræfternes hovedproblem no.1. - nemlig identificeringen af grænserne for reformer inden for kapitalforholdets rammer totalt svævende og netop derfor er faren for reformisme konstant lurende i dette strategioplæg. Den fraværende bearbejdning af arbejderklassens objektive og subjektive formering understøtter denne fare.

Til slut skal vi endelig advare imod at anvende bogen som historisk materialesamling, da de økonomisk historiske oversigter på den ene side ikke rummer væsentligt mere end borgerlige økonomihistoriske fremstillinger, og på den anden side falsk foregiver at gøre det ud for en kritisk marxistisk analyse.

Forfatterne skal dog til sidst have det skulderklap at de bevæger sig ud på analyseområder, som universitetsmaxismen hidtil har været næsten ude af stand til at takle, og derfor kan der igennem en eksplicit kritik af bogen måske nås et skridt ud over denne bornerthed.

8. Den lange vej gennem krisen. Modtryk 1976.

Christel Neusüss:

IMPERIALISMEN OG DET KAPITALISTISKE VERDENSMARKED

Denne bog er banebrydende. Den begynder, hvor de fleste hidtidige marxistiske imperialismeanalyser slutter, nemlig med imperialismen som et kampbegreb. Udgangspunktet i bogens første del er, at den fremherskende imperialismefølelse - Lenins og statsmonopolkapitalismefølelsen - ikke er i stand til at forklare de relativt konfliktfrie relationer mellem de kapitalistiske lande efter Anden Verdenskrig. Ifølge Christel Neusüss kan den heller ikke angive retningen i det kapitalistiske verdensmarkeds udvikling og ikke udarbejde de kriser, som det kapitalistiske systems grænser erfares i.

I bogens anden del gives en række nye svar på disse spørgsmål. På verdensmarkedet mangler den statsdannelse, som er en forudsætning for, at værdiloven kan sætte sig rent igennem. Den forandrede måde, hvorpå værdiloven sætter sig igennem på verdensmarkedet, indebærer f.eks. at der ikke er tale om værdioverførsel fra underudviklede til udviklede nationer. Den indebærer også, at den kapitalistiske krise først når sin fulde styrke, når kapitalen eksisterer som virkelig verdensmarkedskapital. Med verdensmarkeds krisen indvarsles således afslutningen på imperialismens epoke.

244 sider; kr. 35,-.

KURASJE

STAT, KAPITALAKKUMULATION OG SOCIALE BEVÆGELSER

*Elmer Altvater, Jürgen Hoffmann, Willi Semmler og
Wolfgang Schöller**

I. INDLEDNING.

I Forbundsrepublikken har det været og er det selv under den nuværende krise nødvendigt at forklare det faktum, at den borgerlige stat mere opfattes som en institution, der forvalter »alles almene interesse« i almenhedens tjeneste, end den opfattes som klassestat. For ikke at sidde fast i overfladiske manipulationstester - som f.eks. at de herskende udbreder ideologier ved hjælp af massemedierne - har det været nødvendigt at aflede den borgerlige klassestats fremtrædelsesform, en stat hvis klassekarakter ikke lader sig afgøre på samfundets overflade, og på den måde begrunde *muligheden for en falsk statsforståelse*. Den fordrejethed, som det borgerlige samfunds struktur fremstår i på overfladen, blev derfor til udgangspunkt for bestemmelsen af staten som specifik samfundsmæssig indretning.

Ganske vist kan man på denne måde fremstille og dermed også kritisere statens modsigelsesfyldte karakter i det borgerlige samfund som klassestat og som forvalter af det »illusorisk fælles«, men *formanalysen* støder meget hurtigt på grænser, når det drejer sig om at undersøge »staten i aktion«. For her må netop de kategorier, der blev udviklet i statens formanalyse, føres tilbage til det borgerlige samfunds reproduktionsproces, og det vil sige: det er nødvendigt at påvise *sammenhængen* mellem *statens indre udvikling* på det borgerlige samfunds grundlag, og *den ydre*

* Følgende artikel er et oplæg på et seminar afholdt af Istituto per lo Studio della Società Contemporanea i marts 1975 i Firenze.

interventionisme, med hvilken staten forholder sig til samfundet. Dette forhold, der her kun kort er ridset op, er tyngdepunktet i den videnskabelige analyse af klassestatens intervention.

Analysen af den borgerlige stat må begribe de samfundsresulterede konstitutionsbetingelser for den politiske sfære, såvel som dens nødvendighed som afsondret indretning i det borgerlige samfund, og den må begribe muligheden og grænserne for den politiske sfæres indgreb i den samfundsmæssige reproduktionsproces ud fra denne reproduktionsproces struktur og udviklingslove. Det drejer sig om at klarlægge såvel *nødvendigheden af politikken og økonomiens, samfundets og statens, falden fra hinanden, som den indre sammenhæng i kapitalismen mellem økonomi og politik og mellem samfund og stat, en sammenhæng der formidles gennem ydre interventioner.*

Spørgsmålet der stilles er altså »hvorfor det borgerlige samfund, hvis reproduktionsproces reguleres i den tilsyneladende tingslige (økonomiske) værdilovsformidling, behøver et ydre forhold mellem politik og økonomi«, og hvorfor det ydre forhold mellem politik og økonomi ikke indeholder politikken og økonomiens gensidige selvstændiggørelse. Kun når dette spørgsmål bliver besvaret er det muligt at undgå forkortelser ved behandlingen af forholdet mellem økonomi og politik, mellem økonomiske love og politisk magt - forkortelser der også spiller en rolle i den marxistiske og i den kritiske statsteori.

Før denne tanke kan forfølges videre, skal der ved hjælp af nogle eksempler henvises til den specifikke statsopfattelses specifikke betydning. I denne sammenhæng vil vi ikke så meget gå ind på den politiske sfæres konstitution som yderlig i forhold til økonomien, men mere på den politiske betydning som økonomiens og politikken gensidige selvstændiggørelse har i den Hilferding'ske statsopfattelse og i teorien om den statsmonopolitiske kapitalisme.

2. Magtteorier og socialdemokratiske statsillusioner

Antagelsen om den politiske sfæres selvstændiggørelse over for økonomien leder umiddelbart over i en opfattelse af reguleringen af den samfundsmæssige reproduktionsproces ved hjælp af passende politisk magtudfoldelse. En sådan opfattelse har en af sine historiske rødder i revisionismen i det tyske socialdemokrati i slutningen af forrige århundrede. Revisionismens tankeretning fremtræder særligt tydeligt i følgende citat af Edvard Bernstein: »Der eksisterer ikke nogen økonomisk naturlov, der foreskriver hvor meget der skal tilfalde i tribut til samfundets producerende, og hvor meget der skal tilfalde besiddelsen. Fordelingen af samfundets rigdom har til alle tider været et spørgsmål

om magt og organisation«. Det kapitalistiske samfunds økonomiske love, som Marx undersøgte for at begribe deres bevægelse og historiske tendens, udslettes med henvisning til magtkategorien. Idet politikken synes koblet løs fra økonomiens tvang, vinder den en selvstændighed over for den værdilovsregulerede økonomi. Magten bliver ikke længere forstået som bundet til produktionsmådens lovmæssigheder og således også begrænset, men derimod som en kategori, i hvilken de økonomiske love opløser sig. For den politiske strategi betyder denne opfattelse, at der ved hjælp af en passende magtudfoldelse fra arbejderklassen og dens organisationer kan gennemføres en væsentlig forbedring af arbejderskæbnen allerede inden for de kapitalistiske forhold. Reaktionen fra kapitalen som samfundets subjekt kan ikke mere reflekteres, eller den er ligeledes bragt på magtens kategori. På denne måde bliver den marxistiske kapitalismeanalyses revolutionsteoretiske indhold amputeret. Thi når kapitalismens lovmæssigheder slet ikke mere findes, eller når grænser af en eller anden art kan overvindes gennem en modsvarende magtudfoldelse, så er det ikke længere nødvendigt at skaffe kapitalismen af vejen for at overvinde de grænser for en forbedring af den samfundsmæssige situation, som produktionsmådens lovmæssigheder pålægger arbejderne som klasse. Således fremtræder muligheden for »den gradvise voksen ind i socialismen« som reel. Vi ser at reformismen i arbejderbevægelsen finder sit teoretiske sidestykke i opfattelsen af den politiske sfæres selvstændighed over for den økonomiske.

Også Hilferding trækker lignende konsekvenser.

I »Finanskapitalen« skriver han, at i denne - finanskapitalen - opløses kapitalens særlige karakter. »Kapitalen fremstår som en sammenhængende magt, som suverænt behersker samfundets livsproces«. Selv om hans udsagn på grund af metodiske selvmodsigelser ikke hænger sammen, så lader disse grundantagelser sig uden brud indføje i hans teoretiske konstruktion. Han ser allerede ved behandlingen af pengene ikke det specifikke ved pengeformen, idet han kun kan begribe pengene som teknisk cirkulationsinstrument. Han kan dermed ikke forstå den modsigelsesfuldhed, der ligger i værdibevægelsen, og som fra værdiproduktionen over dens realisering i pengeformen er indeholdt i pengene. Som teknisk instrument kan pengene benyttes til at videreføre den organisation i økonomien, som han i finanskapitalen ser ført til det yderste. Mens tidligere - i konkurrencekapitalismen - den »blinde prislov« regulerede kapitalernes handlinger over for hinanden og dermed gennemførelsen af produktionsmådens immanente bevægelseslove, så reguleres den »nu... af den associerede forstand hos produktionskartellerede ledere«. Kartellet fordeler efter sin egen opfattelse produkter og produktion - pengene er i den sammenhæng kun teknisk hjælpemiddel. Heraf kan udledes at »hvem der udøver denne kontrol og hvem produktionen tilhører, er et spørgsmål om magt...« Efter Hilferdings opfattelse fremkommer der således med kapitalismens udvikling en slags selvopløsning af de økonomiske lovmæssigheder og modsigelser til fordel for den rene og netop også politiske magtudfoldelse over økonomien.

Det lader sig tydeligt påvise, hvilken politisk betydning dette har. I den berømte tale på den socialdemokratiske partidag i Kiel i 1927 taler Hilferding om den »organiserede kapitalisme«, der skulle være blevet virkelighed, og som grundlæggende adskiller sig fra den gamle kapitalisme. Af den grund stiller den »organiserede kapitalisme« også nye krav til socialdemokratiets taktik. »Organiseret kapitalisme betyder ... i virkeligheden den principielle erstatning af det kapitalistiske princip om den frie konkurrence med det socialistiske princip om planmæssig produktion. Denne planmæssige og bevidst ledede økonomi ligger i langt højere grad under for muligheden for samfundets bevidste indvirkning, og det betyder intet andet end indvirkning gennem den eneste organisation i samfundet, der er bevidst og samtidig udstyret med tvangsmagt: indvirkning gennem staten«. Udslettelsen af den kapitalistiske modsigelse og indsnævringen af synsretningen til kun at omfatte magten fører ikke kun til, at de socialistiske principper allerede ses virkeliggjort i den organiserede kapitalisme, men også til at man kan gå ud fra muligheden af en omfunktionering af staten i arbejdermassens interesse: allerede i og med at kapitalismen organiserer sig udfoldes det socialistiske samfunds principper. Staten er nu ikke længere kapitalens stat, som må slås i stykker, men er et *apparat* med en statsvilje, som formuleres under indflydelse af den enkeltes politiske vilje. Da massen af de mange enkeltindivider i det borgerlige samfund er arbejdere, så afgør de selv om de vil fastlægge statsviljen i overensstemmelse med deres interesser, eller om de vil lade sig rende om hjørner med. Det drejer sig derfor om, gennem oplysning at opnå at socialdemokratiet bliver valgt. Da staten ikke som ydre tvangsmagt er begrænset af nogen form for immanente skranker, hverken i dens handlingsmåde eller i udførelsen af den vilje, der former statsapparatet, så kan socialdemokratiet også efter denne opfattelse forsvare arbejderklassens interesser uden yderligere ændringer i de samfundsmæssige og statslige strukturer.

Den reformistiske position, der her er kommet til udtryk, er ældre end Hilferding (som vi har set ved eksemplet Bernstein), men den forsvares af brede kredse også idag, og netop inden for Vesttysklands Socialdemokratis venstrefløj. Vi vil her citere fra Peter von Oertzens teser, for bare at give ét eksempel på dens relevans idag:

»Den socialdemokratiske bevægelse skal ikke blot bekæmpe staten, den skal erobre den; den kan ikke simpelthen bryde statsapparatet (som Marx engang mente) thi den har brug for det, den kan kun kontrollere det, og skridtvis forandre det i demokratisk retning«. Hvad har den socialdemokratiske bevægelse brug for statsapparatet til? Til samfundsmæssig planlægning og til beherskelse af det kapitalistiske samfunds kriser. Viser altså i denne forestilling en hypostasering af det politiske subjekt, en hypostasering der er blevet mulig gennem den adskillelse mellem politik og økonomi, der strukturelt er konstitueret i kapitalismen.

I teorien om den statsmonopolistiske kapitalisme argumenteres på samme måde. Omend de forskellige forfattere adskiller sig på mange punkter er ét

argument typisk for alle stamokap-teorier: på grund af kapitalens stigende koncentration og centralisation i løbet af den kapitalistiske akkumulationsproces ophæves konkurrencen, således at det regulerende princip for produktion og distribution sættes ud af funktion.

Konkurrencen forvandles til en monopolistisk konkurrence, der enten ikke mere har nogen regulerende kraft, eller som lader magtens rolle som regulerende kraft få en afgørende betydning. Er dette tilfældet, så må der opstå en institution i det borgerlige samfund, der er i stand til at overtage den funktion som engang blev udført af værdiloven. Staten bestemmes som denne institution, og bliver således med dens økonomiske magt og styrke til et væsentligt reguleringsinstrument i økonomien. Monopolet ødelægger således konkurrencen som den kapitalistiske udviklings regulerende princip, men monoopolet frembringer samtidig en ny regulerende institution, nemlig den intervenierende stat. Således opstår en ny enhed, der er betegnende for den nuværende udviklingsfase: monopol og stat smelter sammen til statsmonopolistisk kapitalisme. Monopolet, staten og den økonomiske h.h.v. udenomsøkonomiske magt og indflydelse er de tre kategorier, som teorien om den statsmonopolistiske kapitalisme er baseret på. Vi har her en vis lighed med de forestillinger vi har fundet hos Hilferding. Monopolet opløser de økonomiske love, der regulerer samfundets indre tingslige sammenhæng, og gør således økonomien tilgængelig for interventionen gennem økonomisk og udenomsøkonomisk magtudfoldelse. Forsåvidt er der også i teorien om den statsmonopolistiske kapitalisme indeholdt en antagelse om den politiske sfæres selvstændiggørelse over for økonomiens bevægelseslove, en antagelse der umiddelbart fører til politiske forestillinger om, at staten kun behøver at blive erobret af de antimonopolistiske kræfter, som virker ind på staten, som bekæmper monopolernes ensidige begunstigelser, som gennembryder samfundsfjendtlige forholdsregler, som tilfredsstiller arbejderinteresser. Fremkæmpelsen af et »antimonopolistisk« eller »progressivt« demokrati angives således som muligt etapemål for kommunistisk taktik, for derved at give staten og dens politik mål, som afledes af de antimonopolistiske kræfters interesser.

3. Monopol og økonomiske love

I en første tilnærmelse til problemet vil vi vende os mod forholdet mellem monopol og *produktionsmådens bevægelseslove*. Thi når der også under monopolistiske betingelser findes lovmæssigheder for kapitalbevægelser og samfundsmæssig reproduktion, så må der eksistere grænser for den statsmonopolistiske intervention. Og omvendt: hvis der ikke eksisterer bevægelseslove for den samfundsmæssige reproduktion, så ville det med hensyn til de statslige handlinger være absurdt at gå

ud fra en begrænsning, der er resultat af økonomiens struktur. For en sikkerheds skyld: når Marx taler om bevægelseslove, er det altid impliceret, at disse love siger noget om den samfundsmæssige *total kapital* og ikke ubetinget noget om hver *enkel kapital*. Alligevel er det ikke total kapitalen, der er de handler som *subjekt*, men det er snarere samfundets mange enkeltkapitaler, der er de handlende subjekter. Derfor kan det kun være sådan, at det, der må betegnes som samfundsmæssig total kapital, og som bevægelseslovene er en egenskab ved, konstitueres gennem alle enkeltkapitalers handlinger. Bevægelseslovene fuldbyrdes således i de mange enkelte kapitalers handlinger. Det er dette forhold mellem enkelte kapitaler og den samfundsmæssige total kapital, der konstituerer den kapitalistiske udviklings anarki eller spontanitet. Ingen kapital er i en sådan position, at den kan planlægge med sikkerhed og ingen kender på forhånd resultatet af sin handling. Først de mange kapitalers indvirkning på hinanden frembringer betingelser og resultater - også for hver enkelt kapitalers handlinger. Når de enkelte kapitaler altså ikke er *autonome*, så kan de kun forstås som dele af den samfundsmæssige total kapital. Dette kommer til udtryk i det faktum, at de enkelte kapitaler i den *cykliske kapitalbevægelse* får en *gennemsnitsprofitrate*. De kan altså kun samle så stor en del af den af den samlede lønarbejderklasse producerede *merværdi*, som svarer til deres kapitalers andel af den samfundsmæssige total kapital. Hvis det imidlertid skulle lykkes enkelte kapitaler at trække mere profit til sig end det, der svarer til deres størrelse, så må man drage den konsekvens, at de er istand til at unddrage sig de betingelser, der sættes gennem den samfundsmæssige total kapitalers bevægelses- og udligningslove, såvel som de former som udlignings- og bevægelseslovene sætter sig igennem på. Denne mulighed for som enkelt kapital at unddrage sig total kapitalens tvang er den rationale baggrund for monopolkategorien, forstået som et magtforhold, der sætter monopolet i stand til at unddrage sig den kapitalistiske produktionsmådes lovmæssigheder.

Men når man realistisk kan gå ud fra, at gennemsnitsprofitraten i intet øjeblik nogensinde er etableret, men at den udelukkende må forstås som en *tendens*, hvis etablering kapitalernes handlinger bevidstløst stræber hen imod, så synes det hvert øjeblik, som om enkelte kapitaler eller sågar alle kapitaler har unddraget sig total kapitalens udligningsbetingelser. Således er det naturligvis ikke. Kun i det tilfælde, hvor det er lykkedes en kapital i dens stræben efter maksimalprofit at tilegne sig en overgennemsnitlig profit i et tidsrum, der er længere end det, der fastlægges af krisecyklen, vil man kunne tale om et monopol i dette ords strengeste forstand. Men fastlægges monopolbegrebet begrebsligt på denne måde, så reduceres monopolproblemet i sidste ende til et spørgsmål om tid: hvor længe er en enkelt kapital i en sådan situation, at den kan unddrage sig udligningstendenserne og tendensen til en udvikling af en gennemsnitsprofitrate? Og omvendt: hvor lang tid behøver de konkurrerende kapitalers aktioner for at reducere monopolprofiten til en gennemsnitsprofitrate.

Det ville være absurd at benægte, at der er forskel på de enkelte kapitalers profitrater. Når alt kommer til alt stræber enhver enkelt kapital efter maksimal

værdiøgning, og derved forsøger den altid at unddrage sig den tvang, som dens karakter som del af totalkapitalen pålægger den. Men det ville være lige så absurdt at antage, at et monopolistisk betinget profitrate hierarki ville og kunne eksistere. En sådan antagelse står nødvendigvis i konflikt med antagelsen om, at *kapitalen er et samfundsmæssigt forhold*. Dette må forstås som et *kvantitativt* såvel som et *kvalitativt* forhold. Kvalitativt betragtet omfatter kapitalforholdet relationen mellem kapital og lønarbejde, og bestemmer sig således som et udbytningsforhold. Den produktive arbejderklasse har produceret den samlede tilegnede profit, som skal fordeles, og som den enkelte kapital modtager en procentdel af. Dette kvalitative forhold mellem kapital og arbejde udtrykker sig imidlertid kvantitativt for hver enkelt kapital, fordi den profitrate, som den tilegner sig, er et kvantitativt mål, som kapitalen måler sin værdiøgning i. Kapitalen kan kun eksistere videre som et kvalitativt forhold, når den profitrate, der udtrykker sig i kvantitative størrelser, er stor nok. Dette betyder, at hver enkelt kapitalers kvantitative størrelsesvækst er en forudsætning for dens opretholdelse som en kvalitativ relation mellem lønarbejde og kapital. Kapitalforholdet som kvalitativt forhold måtte uundgåeligt blive berørt af de kvantitative differencer, der ville opstå hvis enkelte kapitaler gennem en længere tidsperiode eksisterede med en meget lav profitrate, og andre kapitaler eksisterede med en meget høj profitrate. Hvis sluttelig de enkelte kapitalers akkumulationsevne var forskellig, så ville også deres evne til at hæve produktivkraften være forskellig, og dermed ville der fremkomme et punkt, på hvilket kapitalerne med undergennemsnitlig lav profitrate ville blive kastet ud af markedet, d.v.s. værdinedskrevet.

Hver enkeltkapital vil nødvendigvis stræbe efter maksimal værdiøgning, men vil nødvendigvis også i denne stræben komme i konflikt med andre enkeltkapitaler, og støder på den måde ind i værdiøgningens grænser. Imidlertid sættes disse grænser af massen af eksploiterbare arbejds kræfter, af arbejdsdagens længde, af arbejdsintensiteten, af lønnens højde og ikke mindst af arbejdets produktivitet. Det betyder at værdiloven stadigvæk virker, også under monopolistiske betingelser.

Vi kunne også argumentere ud fra en anden synsvinkel.

Enhver kapital konkurrerer med andre kapitaler om den eksploiterbare arbejdskraft, om arbejdsproduktivitets stigning o.s.v. Betragtet ud fra dette aspekt er de kvantitative muligheder for profitstigning begrænset af det *kvalitative forhold mellem lønarbejde og kapital*. Således regulerer værdiloven ikke kun konkurrencen mellem de enkelte kapitaler, men også forholdet mellem lønarbejde og kapital. Hverken en økonomisk magt eller en politisk magt, der ligger hinsides den økonomiske magt, kan unddrage sig denne modsigelsesfulde situation. Dette gør det også tydeligt, at det, at den politiske sfære konstitueres uden for økonomien, ikke må forstås således, at økonomien ville kunne reguleres af en politisk magt efter denne magts vilje.

Vi har ved hjælp af disse eksempler fra forskellige teorier vist, at den specifikke forståelse af forholdet mellem politik og økonomi har betydning for politiske positioner og deres udvikling.

Vi må nu gå over til nærmere at bestemme det ydre forhold mellem politik og økonomi. Vi sparer os for fremstillingen af den politiske sfæres (altså statens) konstituering ved at henvise til artiklen af Bernhard Blanke, Hans Kastendiek, Ulrich Jürgens: »Zur neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates« i: ProKla nr. 14/15.

4. Produktionens form og ‘medier’ for statslig intervention

Udviklingen af en særlig politisk sfære har en modsigelsesfyldt konsekvens. For det første sættes staten nemlig som en institution, der har et ydre forhold til de økonomiske love, for det andet griber denne stat som en ydre institution ind i de økonomiske loves forløb, og sluttelig er den i sin indgriben bundet til netop de økonomiske love, som den gennem sin konstituering har hævet sig op fra. Mulighederne og grænserne for de statslige indgreb må derfor bestemmes i dette forhold. Imidlertid er det nødvendigt at udlede begrænsningerne i den statslige intervention af statsformen, som en institution, der har et ydre forhold til reproduktionen, inden det i enkeltheder kan anføres, hvordan disse grænser fremstår, hvad staten må foretage sig, hvad den ikke er istand til at gøre og hvor den møder modstand. Det drejer sig her væsentligt om at staten har et ydre forhold til samfundets basis og ikke til dets overflade, som staten jo i sin institutionelle udformningen del af. Det kapitalistiske samfunds basis er produktionsprocessen, og denne unddrager sig statslig regulering på grund af den privatejendom som netop staten garanterer. Det er altså netop det faktum, at staten som politisk tvangsmagt garanterer ejendommen, og nødvendigvis må garantere den, der hindrer staten i at forholde sig anderledes end blot formidlet til kapitalens bevægelser. På den anden side er det netop produktions processens betingelser der fremkalder kapitalens modsætningsfyldte bevægelser, og det er disse staten forholder sig til i sine interventioner.

Disse modsigelser, som de for det første lovmæssigt udvikler sig, og i løbet af krisecyklen tilspidser sig til det yderste, og som de for det andet langsigtet finder deres udtryk i gennemsnitsprofitratens fald, disse modsigelser udvikler som indre tendenser ydre fremtrædende modsætninger i cirkulationssfæren. Her fremtræder modsigelserne imidlertid ikke som sådanne, men kun som vanskeligheder formidlet over pengene: den manglende værdiøgning, der er et resultat af produktionsprocessen og dennes modsigelser, fremtræder for den enkelte kapitalist som ikke afsættelig varekapital, som stop i hans pengekapitals tilbagevenden, som for stærk stigning i arbejdskraftens pris på arbejdsmarkedet eller som for stærk øgning i rentebelastningen, eller den fremtræder for

enkeltkapitalen som om dens egen industrielle profitrate endnu ville være stor nok til at give en tilskyndelse til fortsat akkumulation eller i det mindste til at åbne muligheder for det. Produktionens samfundskarakter finder derved en »ydre instans« i hvilken hver enkelt kapitalist bliver bragt til bevidsthed om sin produktions samfundskarakter. Denne ydre instans er pengene som det »medium«, der formidler den private produktions samfundsmæssighed. Pengene er således det »sande fællessvæsen« som Marx taler om for at tydeliggøre, at det samlede kapitalkredsløb er formidlet over pengeformen, og i denne formidling fremstiller sig selv som en samfundsmæssig produktionsproces.

Selv om staten ikke formår at gribe ind i produktionsprocessen på grund af sin egen konstituering som garant for ejendommen og den kapitalistiske tilegnelsesproces, så findes der, på grund af den kapitalistiske produktions samfundskarakter, der udadtil er sat i pengene, en mulighed for staten for i cirkulationssfæren at øve indflydelse på den samfundsmæssighed, der er formidlet i pengene. Således fremstår pengene nødvendigvis som et medium for statslige indgrebsmuligheder. Pengene 'transporterer' så at sige statslige interventioner. (Skønt retssfærens betydning som medium for statens indflydelse på samfundet er yderst stor, kan vi ikke komme nærmere ind på dette medium i denne sammenhæng. Retsmediet måtte udvikles af modsigelsen mellem Bourgeois og Citoyen, d.v.s mellem kapitalist og lønarbejder på den ene side og deres lige kvalitet som statsborgere på den anden side).

Dette er så at sige den form for statslige interventioner, der logisk kan bestemmes. Men dermed har vi ikke allerede udviklet alle formelementer for statslige indgrebsmuligheder.

En følge af kapitalakkumulationens *historiske* tendens til øget samfundsmæssiggørelse er, at værdiøgningens strukturelle betingelser forandrer sig i løbet af kapitaludviklingen.

Kapitalens koncentration og centralisering tager til, de uproduktive - det vil sige de ikke merværdiproducerende - grupper tager til, verdensmarkedet etableres reelt. Dette forløb får konsekvenser for værdibevægelsen selv. Kapitalens *organiske sammensætning* stiger, i særdeleshed tiltager den *fixe capitals* andel af den samlede indskudte *konstante kapital*. Yderligere må profitraten udvise en faldende tendens i løbet af denne proces, hvilket betyder at bestemte grene af den kapitalistiske produktion gennemløber en ejendommelig udvikling: staten skal ganske vist garantere ejendommen og dermed den kapitalistiske tilegnelse, men med forværringen af værdiøgningsforholdene finder den tilegnelse af resultater af fremmed arbejde, der skulle garanteres, slet ikke sted, således at garantiens genstand forsvinder. Hvis sådanne produktionsgrene er nødvendige for den kapitalistiske produktions totalproces, f.eks. til forøgelsen af den samfundsmæssige produktivkraft, eller til opretholdelsen af bestemte materielle produktionsbetingelser, så bliver staten tvunget til at videreføre disse grene i eget regie. Transportsystemet er et typisk eksempel på dette. I disse tilfælde opererer staten som ikke-kapitalistisk virksomhed, med det formål at opretholde eller udvide de materielle

produktionsbetingelser, der er relevante for stigningen af de samfundsmæssige produktivkræfter inden for det kapitalistiske samfunds rammer. Staten bliver ikke vilkårligt aktiv som virksomhed, men bliver det i løbet af den kapitalistiske samfundsmæssiggørelsestendens, hvis konsekvens er enkelte produktionsgrenes urentabilitet. Dermed bliver også den ejendoms- og tilegnelsesgaranti, der konstituerer staten som borgerlig stat, uholdbar, og en samfundsmæssiggørelsesproces af produktionens delområder *indtræder som statsovertagelse*. Det drejer sig her om en form, i hvilken produktivkræfterne »gør oprør« mod produktionsforholdene. Dette åbner imidlertid ikke nogen modsigelsesfri vej til socialismen. I denne sammenhæng må det også betones, at direkte tilbageløbende bevægelser er mulige i faser med forøget kapitalakkumulation, hvor altså statsovertagelser kan afløses af reprivatisering. Man kan altså ikke med dette udsagn om samfundsmæssiggørelsesprocessen i den strukturelle kapitalbevægelses forløb konstruere en modsigelsesfri »unilinær« tendens.

Staten spiller som *kapitalistisk* virksomhedsleder en relativt underordnet rolle, set i forhold til de statslige samfundsrelaterede handlinger, der består i at bestemte sfærer bliver overtaget som ikke-kapitalistiske virksomheder. Iøvrigt drejer det sig her i reglen kun om specifikke - nemlig statslige - former for ejendom af enkeltkapitaler, uden at der derigennem opstår en relevant forskel i forhold til ikke-statslige kapitalistiske virksomheder - hvilket alle erfaringer med kapitalistisk drevne virksomheder viser.

Vi ser at statens muligheder i relation til samfundet allerede er defineret af dette samfunds form. Men ved betragtningen af forholdet mellem stat og samfund er ikke kun dette samfunds form relevant. Også værdibevægelsens strukturelle betingelser og deres forandringer i løbet af kapitalakkumulationen må trækkes ind. Det kan under dette aspekt også påpeges, at *specifikke* statsfunktioner udvikler sig i det historiske forløb, h.h.v. behersker staten, formidlet over klassekampe. Men det er i hvert tilfælde tydeligt, at staten som magtkomglomorat uden for økonomien og samfundet ikke tillægger sig instrumenter, med hvilke den som *regulerende subjekt* binder et objekt, der skal styres i en bestemt retning. Indflydelsesmulighederne, ansatzpunkterne, interventionens former og instrumenter er allerede givet med det kapitalistiske samfunds form, struktur og bevægelse. Der ligger heri en uovervindelig grænse for den statslige handlen i det borgerlige-kapitalistiske samfund. Det er ligeledes blevet tydeligt, at disse grænser er klassestatens grænser; thi de er et resultat af at staten må garantere ejendommen, den kapitalistiske tilegnelsesproces og følgelig udbytningsforholdet. I denne forstand er den »Etat Conservateur«, den bevarer det bestående med alle de midler, der er til dens rådighed-lige til den brutale politimæssige eller militære intervention og undertrykkelse. Enhver antagelse om, at staten kunne unddrage sig disse forhold og denne tvang ved en personændring, er en illusion. Strukturen i forholdet mellem stat og samfund er et resultat af kapitalforholdets specifikke form, det vil sige et resultat af modsigelsen mellem lønarbejde og kapital, og denne struktur sætter sig igennem uafhængigt af og imod det personel, der udgør statsapparatet, også

selv om dette personel skulle stamme fra et venstrekomunistisk eller socialistisk parti. Det er for at undgå denne tvang altid nødvendigt at ændre det strukturelle forhold grundlæggende, og ikke blot og bart benytte statsapparater som det forefindes, og dermed politisk gå til gunde på de illusioner der er impliceret heri. Naturligvis skal der med disse udsagn ikke argumenteres for en ren determinisme, som om der ikke inden for denne strukturrelation skulle kunne bestå bestemte spillerum. Dette behandles nærmere i næste afsnit.

5. Statslig interventionspolitik's områder og grænser

Efter vi har fremstillet de begrænsninger, der resulterer af de statslige aktiviteter's former, kan vi nu nærmere bestemme grænserne for statsintervention i det borgerligt-kapitalistiske samfund.

For det første består grænserne i, at statsaktiviteterne må finansieres med penge, og dermed er bundet til den mere eller mindre stærke indtægtsstrøm. *For det andet* er statsindgrebenes instrumenter bundet til økonomiens struktur, og må derfor være lige så modsigelsesfulde som økonomien selv. Følgelig kan staten heller ikke som udenomsøkonomisk instrument hente instrumenter fra en anden samfundsmæssig kontekst for at styre den kapitalistiske økonomi.

For det tredje fremkommer grænser fra samfundets klassestruktur, fra specifikke traditioner, fra den herskende klasses såkaldte »politiske kultur«, fra organiseringen, arbejderklassens klassebevidsthed og kamperfaringer.

En fjerde begrænsning er et resultat af den borgerlige stats karakter af nationalstat, hvis handlinger er begrænset af andre borgerlige staters verdensmarkedsindflydelse og aktiviteter.

Lad os først gå ind på de grænser, der resulterer af de begrænsede finansielle resurser. Statens såkaldte fiskalkrise er idag så evident og så stærkt forankret i den offentlige bevidsthed, at det synes overflødig at behandle den nærmere.

Men empirisk evidens alene forklarer mindre end intet.

Vi må derfor undersøge to aspekter, der er væsentlige i forbindelse med statens fiskalkrise. Det ene aspekt angår de statslige financers indtægtside, det andet udgiftsiden.

Lad os først se på statsfinansernes indtægtsside. På det borgerlige samfunds overflade fremtræder det som om enhver som »fri statsborger« betaler skat og bærer en del af statsgælden i overensstemmelse med sin indtægts højde. På dette niveau fremstår indkomstforholdenes funktionelle forskelle ikke mere som principielle, men kun (i det mindste i Vesttyskland) som et skatteteknisk problem.

Enhver betaler indkomstskat, kun indkomstskattepåligningen er forskellig: mens de lønafhængige direkte får den fratrullet før lønudbetalingen, laver de såkaldte »selvstændige« selv en selvangivelse ved hvert skatteårs slutning. Således går det til, at den funktionelle forskel mellem lønindkomst og kapitalindkomst h.h.v. selvstændigindkomst slår igennem i skatteteknikken, selv om denne forskel er fuldkommen opløst på det borgerlige samfunds overflade, da enhver jo her blot er revenue-modtager. Den slår igennem fordi lønnen som lønarbejderens revenue er et kapitaludlæg for kapitalisten, som kan kalkuleres ex ante, således at lønskatten kan tages af det fast kalkulerede kapitaludlæg, mens profitten som kapitalindkomst kun er beregnelig ex post og ikke ex ante. Som følge heraf kan selvangivelsen over et års indtægt kun afgives ex post. Resultatet er, at i forhold til indkomstskatten behandles alle subjekter tilsyneladende lige som skattesubjekter. For indkomstskatten er der ingen forskel mellem arbejder og kapitalist. Men på grund af det faktum, at betalingsteknikken er helt forskellig, gøres der også inden for indkomstskatten forskel mellem lønarbejderklassens indkomst og kapitalistklassen. På den måde kan det også ske, at den samme indtægt betaler forskelligt bidrag, enten via lønskatten eller via den selvangivede indkomst. Dette er imidlertid ikke i denne sammenhæng af central betydning. Her drejer det sig om, at belastningerne til enhver tid har forskellige økonomiske resultater, alt efter om de fratrækkes lønindkomsten eller profitindkomsten.

Skatten på arbejderklassens løn er i første omgang bestemt af arbejdskraftens reproduktions nødvendigheder. Disse afhænger i lige så høj grad af fysiske, historiske og kulturelle betingelser, som af den nationale arbejderklasses politiske styrke. Derfor vil lønskatten ikke kunne overskride en bestemt historisk given højde. Man kan udelukkende forvente en stigning i statens lønskatteindtægt, når antallet af lønskattepligtige stiger og/eller lønningerne generelt stiger. Disse udsagn forbliver imidlertid unøjagtige, sålænge det ikke er blevet forklaret hvad de statslige udgifter, der bliver finansieret af lønindkomsterne bliver brugt til. Det kunne se ud som om, at dette var en foregribelse af diskussionen af statsfinansernes udgiftside. Det er imidlertid ikke tilfældet, når vi tager udgangspunkt i arbejdskraftens reproduktionsomkostninger. Der er nemlig inden for arbejdskraftens reproduktionsomkostninger omkostninger, der dækkes af den *individuelle konsumtion* - betalt af den lønindkomst, der står til rådighed, og endvidere omkostninger til den *kollektive konsumtion*, der dækkes af statsmidler. Det drejer sig i denne sammenhæng under alle omstændigheder om omkostninger ved arbejdskraftens reproduktion, der må frembringes af kapitalen, og som derfor begrænser den tilegnede merværdi (når arbejdsdagens længde og arbejdets produktivkraft er givet).

Så længe en udvidelse af arbejderklassens kollektive konsumtion foregår på bekostning af dens individuelle konsumtion, finder der udelukkende en omfordeling sted inden for arbejderklassens konsumtionsfond. Men så snart de statslige udgifter, der indgår i arbejdskraftens reproduktion, forhøjes uden at den individuelle konsumtion indskrænkes, forekommer der et pres på merværdiraten. Det vil sige, at

den slags udgifter virker på samme måde som lønstigninger, der gennemtvinges direkte i kampen med kapitalen. Staten må nemlig nu hente midlerne til disse udgifter hos kapitalistklassen, hvilket betyder en indskrænkning af den nettomerværdi, der står til dens rådighed.

Af denne grund er en forbedring af arbejderklassens reproduktionsniveau i det kapitalistiske samfund kun mulig, når der bliver kæmpet for den, og dette gælder såvel for stigninger i den individuelle konsum gennem lønforhøjelser som for forbedringer i den kollektive konsumtion, hvadenten det drejer sig om arbejdskraftens uddannelse, om sundhedsforsorgen, om social- og arbejdsløshedsforsikringen eller om en forbedring af samfærdselsmidlerne. Forbedringer på dette område fremstår ofte som resultater af en reformistisk politik. Det er de som regel også, og derfor ligger heri også det rationelle og den politiske kraft i reformismen. Men for at få succes behøver en reformisme, der stræber efter disse resultater og virkelig vil nå dem, arbejderklassens kamp. Reformen inden for det kapitalistiske system falder ikke ned i reformisternes skød, men må tilkæmpes. En reformisme, der giver afkald på en kæmpende gennemførelse af reformer, glider i bedste fald ud i en reformkapitalisme a la det vesttyske socialdemokrati eller i en reformillusionisme, der aldrig kan holde sig ret længe.

Statsindtægterne finder en objektiv grænse i nødvendigheden af kapitalakkumulationen og dens opretholdelse. Da det imidlertid kun er muligt at forstå staten som en instans i samfundets reproduktionsproces, er det samtidig nødvendigt at medreflektere, hvilke konsekvenser de statslige udgifter har for den kapitalistiske akkumulation.

Vi har allerede påpeget, at den statslige ejendomsgaranti kun har økonomisk mening, der hvor den kapitalistiske tilegnelsesproces samtidig bliver garanteret, d.v.s., hvor kapitalens værdiøgning tillader en tilstrækkelig høj profitrate. Inden for de områder hvor det ikke mere er muligt, vil: kapitalen ophøre med at producere. Heraf følger strukturelle kriser. Når disse områder er nødvendige for opretholdelsen og udviklingen af den samfundsmæssige produktivkraft, så vil staten direkte intervenere her og selv videreføre disse områder. Det er i denne betydning, man må forstå udsagnet om, at nødvendigheden af forstærkede statslige indgreb i økonomien er et resultat af loven om profitratens tendentielle fald og den samfundsmæssiggørelsesproces af kapitaludviklingen, der ligger til grund for den. De almene produktionsbetingelser, der frembringes og drives af staten - almindeligvis også kaldet »infrastruktur« -, er kun almene produktionsbetingelser for så vidt, som de ikke kan frembringes og drives af en særlig enkeltkapital, da de på et givet samfundsmæssiggørelses- og produktivkraftsudfoldelsesniveau unddrager sig den enkeltkapitalistiske kapitalvalorisering. De er almene produktionsbetingelser for så vidt som de udgør en (af reproduktionens stofflige karakter fastsat) nødvendig forudsætning for den samfundsmæssige reproduktionsproces opretholdelse og gnidningsløse funktion.

Den modsigelsesfulde karakter, som den statslige bekostning af veje, jernbaner, vandforsyning, kloakering og vandrensning, kommunikationssystemer o.s.v.,

har, er et resultat af denne dobbelte bestemmelse af de almene produktionsbetingelser. På den ene side er udgifter hertil nødvendige, fordi de frembringer de »komplementære« betingelser for de mange enkeltkapitalers arbejdsproces som middel til opretholdelse af deres valoriseringsproces. På den anden side udgør de almene produktionsbetingelsers omkostninger belastninger for den enkeltkapitalistiske valorisering, da de må betales over skatterne eller via statsgæld. De almene produktionsbetingelser kan ikke bære sig selv, da den værdi, der anvendes til dem, ikke cirkulerer. Den kan ikke cirkulere, da det ikke drejer sig om en forretning, der i kapitalistisk forstand er rentabel. Således er udgifterne til de almene produktionsbetingelser på den ene side en forudsætning for den private kapitalakkumulation, mens de på den anden side beskærer den privatkapitalistiske akkumulationsfond. De statslige udgifter til almene produktionsbetingelser bevæger sig inden for denne modsigelse; deres grænser fremstår derfor af betingelserne for kapitalens akkumulationsproces. Der findes ikke på dette område af de statslige interventioner nogen selvstændighed over for kapitalvaloriseringen, selv om det også må medgives, at der inden for den beskrevne modsigelse findes politiske alternativer, der kan variere alt efter den »politiske ledelses« politiske interesser.

Da staten som virksomhedsleder opererer som enkeltkapital, adskiller den sig fra den ikke-kapitalistiske frembringelse af alme produktionsbetingelser. Staten som kapitalejer konkurrerer nu med andre enkeltkapitaler, og det statslige privatfirma adskiller sig for så vidt ikke fra andre enkeltkapitaler; det er på samme måde underkastet den kapitalistiske produktions og valoriserings bevægelseslove. Staten spiller kun en rolle som formal kapitalejer, der i lige så høj grad som de andre private kapitaler er underkastet konkurrencen. Der eksisterer dog for så vidt en forskel, som muligheden for at gå bankerot er mindre for statslige virksomheder end for privatkapitalistisk drevne. Det er i en stagnerende fase i kapitaludviklingen - når den private kapitaludvikling stagnerer - muligt, at en statskapitalistisk sektor opstår inden for det kapitalistiske samfund (mixed economy). For tilsyneladende kan kun derved arbejdsløshedsproblemer og de dermed forbundne dybe sociale og politiske problemer løses. Det var denne antagelse, der var det politiske udgangspunkt for den Keyneske argumentation for statslige interventioner i form af en statslig sektor i økonomien. Men det, der gælder for stagnative eller depressive faser i kapitaludviklingen, er ikke gyldigt for faser med livlig kapitalakkumulation. For her bliver statslige aktiviteter inden for det privatkapitalistiske område til en alvorlig begrænsende magt for den private kapital. Den støder nemlig i sin akkumulationsdrift til stadighed på den statslige sektors grænser. Dermed viser også her grænserne for statslig intervention i økonomien sig; staten er ganske vist garant for ejendommen og den kapitalistiske tilegnelsesproces, men den kan ikke som enkeltkapital tilegne sig merværdi.

Som vi har set frembød såvel statsfinancernes indtægtside som deres udgiftside grænser for interventioner. Disse grænser har deres dybeste grund i, at

kapitalakkumulationen ikke må hemmes af de statslige aktiviteter. Men det må eftertrykkeligt betones, at der stadigvæk er et spillerum.

Vi vil nu kunne vende os mod de interventionsinstrumenter, der står til statens disposition, og de grænser for statslig intervention, der er resultater af disse instrumenters nødvendigvis begrænsede karakter. Vi står her over for den paradokse situation, at staten skal styre det »kapitalistiske samfund« med instrumenter, som det får stillet til disposition af dette samfund selv. Samfundets modsigelser må derfor reproducere sig selv som modsigelser indenfor det statslige interventions-instrumentarium. Vi har allerede set, at pengene er det medium, som staten så at sige »transporterer« sine interventioner over. Hvis pengene opfattes som blot og bart teknisk cirkulationsinstrument (som det f.eks. er tilfældet hos Hilferding), så er det muligt heraf at drage den konsekvens, at en modsigelsesfri statslig interventionspolitik kan udføres med det tekniske instrument penge som middel. Forstås imidlertid med Marx »pengene som det sande fællesvæsen«, som dette fællesvæsens modsigelser reflekterer sig i, så er en modsigelsesfri statslig politik umulig. Denne almene modsigelsesfulde karakter sætter sig igennem i hver enkelt af den statslige politiks instrumenter. I den økonomiske teori er den magiske trekant h.h.v. firkant et almindeligt begreb, der ikke udsiger andet, end at økonomiens modsigelsesfulde karakter på ingen måde kan ophæves ved hjælp af statslige økonomisk-politiske instrumenter. Og endvidere siger det, at der med de statslige instrumenter kan frembringes virkninger, der overhovedet ikke behøver at mods-vare økonomi-politikernes forventninger. Fordi alle statslige instrumenter knytter an til cirkulationssfæren - nemlig til pengemediet - og ikke kan gribe direkte ind i produktionssfæren, og det vil sige kapitalvaloriseringsprocessen - på grund af det faktum, at staten er garant for de private kapitalers tilegnelsesproces -, så består det økonomisk-politiske instrumentarium i al væsentlighed af forskellige former for pengepolitik: skattepolitik, indkomspolitik, pengepolitik i snævrere forstand o.s.v. Statens indirekte h.h.v. udelukkende indikative indflydelsesmuligheder udgør således altid en meget virksom grænse for statslig planlægning. Enhver stat planlægger naturligvis, men planlægningen mangler altid midlet til at realisere dens rationalitet som en samfundsmæssig realitet. Hvis dette var muligt, eller hvis det var ønsket, så måtte det samfundsmæssige system og dermed også staten transformeres til et andet system og dermed staten til en anden stat, og dette måtte gøres ved hjælp af en politisk magts indsats. Der følger med nødvendighed af den modsigelse mellem politik og økonomi, som vi har omtalt, af den udskillelse af staten som særskilt politisk sfære, der eksisterer uden for samfundet, en tendens, der netop indeholder denne transformation. For naturligvis er det utåleligt for staten, når den tilsyneladende rationalitet, der er afledt af det politiske system, aldrig kan lade sig realisere som følge af samfundets modsigelsesfulde karakter. Således opstår ganske vist forsøget på at formindske denne modsigelsesfulde karakter, men dette betyder ikke andet, end at den borgerlige stat fremviser den immanente tendens til at forvandle sig til et autoritært undertrykkelsesapparat, der gør det slut med de borgerlige friheder og de borgerlige rettigheder. De modsigelser, som ligger i mediet penge, kan

f.eks. formindskes ved at pengelønningernes cirkulation bliver taget under kontrol. Dette kan imidlertid kun foregå via en undertrykkelse af arbejderklassen, gennem indskrænkninger af eller forbud mod deres organisationer.

En af de stærkeste årsager til »demokratiets inddragelse« i det borgerlige samfund er således de statslige interventionsinstrumenters ekspansionsforsøg, og forsøget på at reducere de samfundsmæssige modsigelser.

På den anden side, og hermed er vi nået til den tredje af de ovenfor karakteriserede grænser, skal disse udviklingstendenser på ingen måde forstås som automatiske processer, de er snarere resultater af klassekampe og konflikter inden for samfundets to hovedklasser. Arbejderklassens styrke, dens organisering og dens bevisthed udgør altid en grænse for statslige indgrebsforanstaltninger, der jo, da de principielt garanterer det bestående, er i kapitalens interesse. På dette sted fremstår også de egentlige politiske konklusioner, der kan drages af denne analyse. Selv om man altid må gå ud fra de statslige interventioners principielle begrænsenhed, at de statslige interventioner er en klassestats interventioner, som i sidste ende må garantere klasseforholdet, og dermed fundamentalt heller ikke er instrumentaliserbare i arbejderklassens interesser, så kan arbejderklassen og dens organisationer alligevel øve en aktiv indflydelse. Klassestatens spillerum for gennemførelse af interventioner til kapitalens fordel indsnævres gennem klassekampe, som f.eks. i Italien efter 1969. Derfor vil den borgerlige klasse også i erkendelse af landets »uregerlighed« forsøge, enten at pacifisere de sociale konflikter, eller at undertrykke dem brutalt, idet staten selv forvandler sig fra den parlamentariske republiks form til den autoritære undertrykkelsesstats form, som facismen er det historisk set mest brutale eksempel på. Pacifiseringsforsøget - f.eks. ved gennemførelsen af en regeringskoalition mellem borgerlige partier og arbejderpartier - udgør imidlertid kun en yderst labil ligevægt, der tenderer mod at ophæve sig selv, og bevæge sig mod enten den ene side eller mod den anden. Dette må man tage hensyn til ved enhver overvejelse omkring en folkefrontspolitik, eller en koalitionsregering mellem h.h.v. socialistiske og borgerlige partier. En sådan koalition kan kun være meningsfuld, når der er en chance for at befordre den labile ligevægts ophævelse i retning af et socialistisk samfund.

Det er altså på ingen måde tilstrækkeligt udelukkende at »besætte« statsapparatet, d.v.s. overtage regeringen, fordi det borgerlige samfunds modsigelser nødvendigvis rækker ind i staten som politisk sfære, og der reproducerer sig på specifik måde. Tværtimod må det altid dreje sig om at forandre relationen mellem stat og samfund, og dermed også statens konstitution som adskilt sfære. Den seneste historie, og allersidst Chiles historie, viser meget tydeligt, at dette ikke kan gennemføres uden svære politiske konflikter.

Vi skal nu kort komme ind på den sidste af de omfattende grænser for statslig intervention, nemlig den der er et resultat af, at den borgerlige stat altid er en nationalstat. Som sådan står den i et konkurrenceforhold, der kan gå så langt som til en krigerisk konflikt med andre borgerlige nationalstater på verdensmarkedet. Men ikke kun åbne konflikter i forholdet mellem de borgerlige nationalstater

fungerer her som begrænsninger, det gør også kapitalbevægelsernes gensidige afhængighed, der er formidlet over verdensmarkedet. Den viser sig i det nationale samfund som ydre ikkemanipulerbare grænser for den statslige handlen. Vi behøver i denne sammenhæng kun at henvise til valutakriserne, til de multinationale selskabers fremvækst, til de internationale kapitalstrømme o.s.v., for at gøre det klart, hvilken betydning verdensmarkedsbetingelserne har for statslige politik. Selv om de borgerlige nationalstater i særdeleshed i Vesteuropa har afgivet en del af deres suverænitet til internationale politiske institutioner, så ophører de ikke med at være nationalstater, og de vil til stadighed have en tendens til at geninddrage den afgivne suverænitet, når den »nationale interesse« forlanger det. En »verdensstat« i samme forstand som Kautskys absurde antagelse om ultraimperialismen er i hvertfald umulig, så længe kapitalen forbliver national. Men selv hvis kapitalens produktion skulle være fuldt internationaliseret, (hvad der sikkert ikke vil ske i et tidsrum, der har interesse for os) så kan man på ingen måde forestille sig opløsningen af de borgerlige nationalstater til en verdensstat som en fredelig proces.

6. Socialistisk bevægelse og stat

I sammenhæng med analysen af forholdet mellem økonomi og politik kritiseredes i første del den traditionelle socialdemokratiske statsillusion, der drejer relationen mellem økonomiske tvangsforhold og politik om, og afleder mulighederne for statslige interventioner af den politiske magts eksistens.

Dermed er det ikke længere muligt at se, at ud af kapitalreproduktionens gang vokser ikke kun de statslige interventioners nødvendighed, men at der også gennem kapitalreproduktionens og kapitalakkumulationens modsigelser og tvang er sat en grænse for de eventuelle muligheder for regulering af krisecyklen, for den socialt orienterede omfordelingspolitik, udvidelsen af den offentlige sektor, o.s.v.

I anden del har vi behandlet nogle af den statslige interventions instrumenter, som - selv set fra den borgerlige økonomis standpunkt - har sat sig igennem, som statens nødvendige funktionsområder til stabilisering af den kapitalistiske produktions sociale og økonomiske udvikling. Denne fremstilling af statsfunktioner i den udviklede kapitalisme, og af den borgerlige stats interventionsområder og instrumenter påviste imidlertid samtidig den statslige indflydelses begrænsede virkning på den kapitalistiske økonomi. De statslige interventioners formelle begrænsninger afledes af den særlige konstruktion af forholdet mellem det borgerlige samfund og den borgerlige stat - som en ydre relation mellem indre sammenhørende sfærer. Disse grænser fortsætter som modsigelser i den statslige politiks instrumentarium.

De fremtræder også i ydre forhold, f.eks. i modsigelser i de statslige målforestillinger m.h.t. den økonomiske politik, i manglende forudsigelser af den økonomiske og den sociale udvikling, i manglende finansielle resurser til de statslige aktiviteter o.s.v. Imidlertid ligger disse grænsers dybere årsager i selve den borgerlige produktions struktur. Borgerlig kapitalistisk udvikling, uddannelse, opretholdelse og sikring af den private ejendom og akkumulation af kapital kan i overensstemmelse med den borgerlige produktions love kun lykkes via privat kapitalvalorisering, via konkurrencens love, via værdilovens naturmæssige regulering af produktionen - kort sagt: gennem tilbagevisning af enhver statsindblanding i kapitalreproduktionen. Kapitalen akkumulerer kun, når privatejendommen - og den dermed satte eksploitationsret - er sikret, når den skattemæssige belastning af merproduktet er ringest mulig, når indkomstfordelingen er ulige, når der ikke gennemføres en socialt orienteret omfordelingspolitik. Men det betyder, at statslige interventioner kun er mulige, når de sikrer, beforder og stimulerer kapitalvaloriseringens kontinuitet. »Indgreb« fra statens (eller fagforeningernes) side, der er rettet mod forbedring af den offentlige forsyning, forbedring af arbejderklassens reproduktionsbetingelser og sociale magtstilling, bliver tilbagevist som utilladelig og urimelig indblanding i den private akkumulation. Det er netop disse dybereliggende årsager, der i særlige historiske faser - f.eks. i krisetider - drastisk træder frem som indskrænkninger i de socialdemokratiske reformforslag, og som giver de socialdemokratiske regeringer og deres reform- og omfordelingsforestillinger særlige vanskeligheder. Ud fra denne almene analyse af skrankerne for statslige interventioner i kapitalreproduktionens proces såvel som socialdemokratiske regeringers praktiske sammenbrud i nedgangs- og krisefaser, kan man dog ikke drage den konklusion, at man kan negligere kampen om den politiske magtposition i den borgerlige stat, om indflydelse på de statslige interventioners sociale karakter og om det statslige magtsapparats offentlige områder og delområder.

Netop i den politiske venstrefløjs diskussion om den borgerlige stats rolle er denne problematik, der også i enkelte lande er blevet yderst aktuel, blevet den afgørende.

Hvilke muligheder står åben for det politiske venstre og arbejderbevægelsen efter en kritisk fremstilling af borgerlige eller socialreform-orienterede statsaktiviteter? Vi vil her betragte tre grupper af muligheder, der kan udvindes af historiske generaliseringer. Her må vores analyse nødvendigvis udvides, idet ikke kun den økonomiske og sociale reproduktionsproces nu må tages i betragtning, men også klasse- og styrkeforholdet. De følgende tre aspekter, der historisk er fremtrådt med forskellig vægt, kan groft skitseres på følgende måde.

1. Gennem en social bevægelses pres på statsapparatet kan der øves indflydelse på konkrete økonomisk-politiske forholdsregler, hvilket periodevis er i stand til at medføre en forbedring af de lønafhængiges situation inden for rammerne af den kapitalistiske akkumulation. Derfor kan en social bevægelses pres på de borgerlige klasser og på staten tillægges følgende betydning:

- forbedring af styrkeforholdene og de politiske betingelser for venstrefløjen og arbejderbevægelsen,
- forandring af de statslige aktiviteters sociale karakter, som f.eks. finansog skat-tepolitikken struktur, miljøpolitikken o.s.v. Netop herigennem er det muligt at øve indflydelse på de forskellige klassers sociale og politiske reproduktionsbe-tingelser.
- indskrænkning og neutralisering af det statslige repressionsapparat, som politi og militær, gennem kontrol med og besættelse af offentlige og parlamentariske positioner.

2. Afgørende forholdsregler til forandring af klassernes reproduktionsbasis i det kapitalistiske samfund kunne gennemføres over det statslige apparat, hvis f.eks. en venstrefløjsregering kom til magten. Skete dette ville statsovertagelser, investeringskontrol, statsligt gennemtvingne omfordelingsprocesser og en socialt orienteret reformpolitik have virkning på klassernes sociale og økonomiske reproduktion. Alligevel fremstår netop her to fundamentale problemer.

Den statslige aktivitetens afhængighed af produktionens form, som er påvist ovenfor, fremstår principielt i forstærket omfang for enhver venstrefløjsrege-ring, der endnu - omend påtvunget - bevæger sig inden for den kapitalistiske reproduktionsproces. Når f.eks. en venstrefløjsregering vil påbegynde social-reform- og omfordelingsforanstaltninger, så måtte dette i løbet af kortere eller længere tid reducere profit- og akkumulationsmassen, forandre konsumstruktu-ren, udvide den offentlige sektor og forstærke »indblandingen« i kapitalrepro-duktionen.

Disse foranstaltninger - såvel som del-overtagelser, investeringsbindinger og investeringskontrol - vil fremkalde modreaktioner fra de private kapitalers side i form af tilbageholdelse af investeringer, investeringsstrejker, kapitalisering af pro-fitten i udlandet og helt ud i åben sabotage. Men ikke kun den besiddende classes økonomiske, men også dens politiske og sociale modreaktion vil vise sig. Normalt reagerer den på forandringer i dens økonomiske basis og reproduktionsbetin-gelser under perioder med venstrefløjsregeringer med forstyrrelser i produktionen, i handel-, penge-, kredit-, og bankvæsenet, i transport og kommunikationssystemet o.s.v.

Disse reaktioner indleder igen en indre fraktionering og differentiering i ven-strefløjsregeringen og tvinger denne - på grund af presset fra højre - til enten at opgive at gennemføre socialreformer, omfordeling, nationaliseringer o.s.v., eller også at fremskynde denne politik - frem til overskridelsen af den kapitalistiske produktions givne rammer. Det er disse vanskeligheder der, netop stillet overfor erfaringerne i Chile, nøjere må diskuteres.

3. Disse problemer fremstår endnu mere skærpet i en tredje variant: når beher-skelsen af en del af det borgerlige statsapparat - f.eks. som resultat af en folke-frontsbevægelse- fører til former for dobbeltmagt, der bringer dele af det statslige

magtapparat på venstrefløjens side. Når dele af det statslige apparat, som f.eks. den offentlige forvaltning, politi og militær, bringes under socialistiske regerings eller folkefrontregeringers kontrol, så er dermed nogle statslige instrumenter, der hidtil udgjorde den herskende klasses magtapparat, undraget borgerskabets indflydelse. Dermed kan, på trods af opretholdelsen af den *formale* ramme, det sociale *indhold* i afgørende grad forandres til arbejderklassens fordel. Denne forandring i styrkeforholdet vil imidlertid først rigtig fremkalde de ovenfor nævnte reaktioner, og inden for alle statslige områder som forvaltning, militær, politi, uddannelsessektor fremprovokere en konfrontation mellem de modsatrettede sociale indhold. Hvilke udviklingsmuligheder, der hermed er givet, kan ikke behandles abstrakt. Herfra kan kun almene historiske erfaringer føre videre.

Disse tre punkter og aspekter omhandler kun vanskelighederne for en venstrestrategi under forhold, hvor den kapitalistiske akkumulation og de gamle klasseforhold endnu hersker, uden at der dermed skal foregribes en tidsmæssig følge og en vægtning af disse problemer.

Oversat af Erling Havn

NYHEDER FRA RÖDA BOKFÖRLAGET

**HANSEN/HULTBERG/
SÖDERLUND**
**Svensk kapitalism - En studie i
Sveriges ekonomiska
historia sedan 1950**
190 sider; dkr. 37,-.

EDWIN HOERNLE
Proletär Barnuppfostran
217 sider; dkr. 45,50.

**Distribueres i Danmark af
KURASJE**

KAPITALLOGIK ELLER KØBMANDSREGNING?

EN KRITIK AF »KRITIK AF KAPITALLOGIKKEN«

Lars Ovortrup

1. Indledning

Profitraten er den fordrejede form, hvori merværdiraten udtrykker sig på niveauet for den samfundsmæssige totalkapital: Hvor merværdiraten er forholdet mellem merværdi og variabel kapital (dvs. forholdet mellem de to størrelser, hvori nyværdien opdeles), der er profitraten dennes udtryk i den umiddelbare kapitalistiske virkelighed, nemlig forholdet mellem profitten og kostprisen: $m/c+m$. Loven om profitratens tendens til fald går ud på, at der er en tendens til at m falder relativt i forhold til $c+v$.

Mattick skriver: »Under antagelse af en konstant merværdirate fører kapitalens voksende organiske sammensætning til et gradvist fald i profitraten, eftersom det kun er den variable del af kapitalen, der afkaster merværdi, mens profitraten »måles« i forhold til den samlede investering, dvs. summen af den konstante og den variable kapital.«⁵ Et sådant fald må nødvendigvis på længere sigt betyde kapitalens ophævelse, thi »når udvidelsen af produktionen overstiger profitternes vækst, går akkumulationsprocessen i stå.«⁶

Dog er der en væsentlig indvending at rette mod Matticks forklaring: Han antager »en konstant merværdirate«, hvilket selvfølgelig strider mod den næste antagelse, den voksende organiske sammensætning: Man kan ikke forklare profitratens

5. Paul Mattick: Marx og Keynes. Forlaget Røde Hane 1973. s. 57.

6. Ibid. s. 63.

tendentielle fald ud fra væksten i c/v og så samtidig holde m/v konstant, thi af væksten i den første følger en vækst i den sidste. Og Mattick kommer det ikke i første omgang meget nærmere: »Så længe merværdiraten kan øges tilfredsstillende, er profitratens tendentielle fald kun latent.«⁷ Lad os derfor selv gå en smule nærmere ind på denne forklaring.

Udgangspunktet er, at kapitalens tekniske sammensætning nødvendigvis stiger; denne vækst i forholdet mellem produktionsmidler og arbejdskraft er en følge af produktionen af relativ merværdi.

Imidlertid medfører denne stigning umiddelbart set også en stigning i kapitalens organiske sammensætning; denne sidste størrelse er kapitalens værdisammensætning, for så vidt den er bestemt af og udtrykker den tekniske sammensætning. Marx skriver: »Der anvendes et bestemt antal arbejdere på et bestemt kvantum produktionsmidler og dermed et bestemt kvantum levende arbejde på et bestemt kvantum af det i produktionsmidlerne allerede genstandsgjorte arbejde. (...) Dette forhold danner kapitalens tekniske sammensætning og er det egentlige grundlag for dens organiske sammensætning.«⁸

Og da det som sagt er en lov i den kapitalistiske produktionsmåde, »at der med dens udvikling sker et relativt fald i den variable kapital i forhold til den konstante kapital og dermed i forhold til den i bevægelse satte total kapital«⁹, så vokser såvel den tekniske som dermed den organiske sammensætning.

Så langt så godt, også ifølge forfatterne til »Kritik af Kapitallogikken«, hvis behandling af dette problem vi her vil tage op til diskussion. Denne påvisning af en voksende organisk sammensætning, dvs. en vækst i c/v , er blot ikke tilstrækkeligt til at bevise profitratens fald. For at gennemføre dette bevis skulle man kunne påvise en vækst i $c/v+m$, og det har hverken Marx eller »kapitallogikerne« formået, hævdes der. Problemet er ifølge Groth at beviset for profitratet faldet forudsætter et bevis for at $c/v+m$ vokser, men at Marx m.fl. *kun* kan påvise at c/v vokser; problemet løses af Marx m.fl. ved, via tilslørende dialektisk snak, at sammenkoble c/v og $c/v+m$; »beviset« for profitratens fald beror altså på tågesnak!

Denne indvendig mod loven om profitratens fald er nok den væsentligste hos Heine Andersen, Chr. Groth, Carsten Koch og Ole Jess Olsen (»Kritik af Kapitallogikken«). Og de bygger videre på denne indvending: Den organiske sammensætning er forholdet mellem produktionsmiddelfond og lønfond; altså afhænger forbindelsen mellem den tekniske og den organiske sammensætning af den måde, hvorpå *reallønnen* udvikler sig: »... en langsigtet stigning i reallønsindexet (vil) (...) virke hæmmende på stigningen i C/v , ja, måske få den til helt at udeblive. Så hvis man skulle være sikker på at kunne slutte fra stigende

7. Ibid. s. 58.

8. Karl Marx: Das Kapital III. Dietz Verlag Berlin (DDR) 1972./s. 154. (fremover: Das Kapital III). Oversættelserne er mine egne, når ikke andet er angivet.

9. Das Kapital III s. 222.

teknisk sammensætning til stigende organisk sammensætning, måtte man som en første betingelse forudsætte en ikke-stigende realløn eller i hvert fald kun langsomt stigende realløn.«¹⁰

Og en sådan antagelse er jo tydeligvis historisk urimelig, hævder kapitallogik-kritikerne. Er så loven om profitratens tendens til fald med denne historiske teoretiske indsats fra dette neoricardianske firkløver endelig røget på gulvet, efter at Tugan-Baranowsky, Bortkiewicz, Moszkowska, Neisser, Shibata, Sweezy, Robinson, Samuelson, Blaug, Okisio, Glyn, Holländer, Himmelvekt, Hodgson og Elster har gødet jorden? Før vi sætter Marx på hylden, er der måske grund til at påpege en forskel mellem metoderne hos neoricardianerne og så f.eks. Mattick. Mens Mattick skriver, at »Profitratens tendentielle fald er en teoretisk konsekvens af anvendelsen af arbejdsværditeorien på kapitaldannelsesprocessen«¹¹, så hævder Groth stik modsat: »Der er en ret udbredt forestilling om, at teorien om profitratens fald i en eller anden forstand hviler på den marxske arbejdsværdilære. Men dette er en misforståelse.« (s. 31). Fejlen hos neoricardianerne er, at de bortkaster arbejdsværditeorien og dermed opererer med et statisk kapitalbegreb og - hvad der er særlig vigtigt i den her sammenhæng - med et statisk begreb om variabel kapital: Jvf. begrundelsen af det sidstnævnte citat: »Enhver borgerlig økonom, der absolut intet kan se i arbejdsværdilæren, vil selvsagt akceptere, at hvis (...) $C/(v+m)$ (...) har en vedvarende tendens til stigning, så vil profitraten have en tendens til fald. Han ville blot ikke måle i værdieenheder, men i faste eller løbende priser ...« (s. 31). Og ligesom de andre borgerlige økonomer, »der intet kan se i arbejdsværditeorien«, synes også Groth at værdi og »faste eller løbende priser« er et fedt; resultatet bliver det samme, »hvad enten den er formuleret i værditermer eller i pristermer (...). Det drejer sig blot om alternative målestokke til beskrivelse af den samme proces.« (s. 32f).

Her tager kapitallogikkritikerne imidlertid fejl: »værdi« og »pris« er ikke to navne for det samme, udsprunget af Marx's hegelianske hang til at gøre alting indviklet og metafysisk. Marx opererer nemlig *ikke* med et statisk kapitalbegreb og et statisk begreb om variabel kapital. Det, der udgør kapitalens variable del, er *ikke* værdien af arbejdernes subsistensmidler, men det er deres arbejdskraft i aktion. Sålænge den variable kapital eksisterer som pengekapital, dvs. som lønudlæg, er den jo netop en konstant størrelse, dvs. netop ikke variabel kapital, eller rettere, kun potentielt variabel kapital; virkelig variabel kapital bliver den først efter at den er blevet omsat i arbejdskraft og efter at denne arbejdskraft er begyndt at sætte produktionsmidlerne i bevægelse, dvs. er begyndt at sætte værdi og merværdi. »Det er derfor en fundamental fejltagelse at forveksle den variable kapital med det revenue, ved hjælp af hvilket arbejderen køber subsistensmidler til at reproducere sin

10. Heine Andersen, Chr. Groth, Carsten Koch og Ole Jess Olsen: Kritik af kapitallogikken. Demos 1975. s. 27. (fremover henvises der til denne bog med sidetal i parentes, anført i teksten.

11. Paul Mattick, op.cit. s. 60.

arbejdskraft med.«¹² Som Marx skriver: »Med kapitalens sammensætning forstår vi, som allerede sagt i bog I, forholdet mellem dens aktive og passive bestanddele, mellem den variable og konstante kapital.«¹³ Dette er selvfølgelig grunden til, at Marx overhovedet kan etablere en forbindelse mellem den tekniske og den organiske sammensætning.

Og det er i næste omgang grunden til, at analysen af profitraten ikke er en analyse af forskellige statiske »faste eller løbende priser«; profitraten udtrykker ikke en udvikling i forholdet mellem statiske kapitaludbetalinger og kapitalgevinster, dvs. forholdet mellem lønsum, produktionsmiddelpris og profitmasse; det er ikke en undersøgelse mellem kvantitative størrelser, men det er en kvalitativ, begrebslig undersøgelse på arbejdsværditeoriens grundlag¹⁴. »Analysen af den kapitalistiske produktionsmådes egentlige, indre relationer er klart en kompliceret sag. Mere kompleks og i en anden forstand end fremsat af de matematiske økonomer, som har forsøgt at reducere *Kapitalen* til et antal ligninger.«¹⁵

Af disse bemærkninger kan vi slutte to ting: For det første, at loven om profitratens faldende tendens ikke er en lov, der skal »bevises« abstrakt matematisk, men derimod en lovmæssighed, som skal udtrækkes af bestemmelsen af kapitalen som det samfundsmæssige forhold mellem arbejde og produktionsmidler: i den historiske form sig selv forøgende værdi: Loven om profitratens fald er indeholdt i kimform i kapitalens akkumulation. For det andet er det mere specifikt forholdet mellem produktionen af relativ merværdi og den deraf flg. stigning i den tekniske såvel som i den organiske sammensætning, som er årsag til profitratens tendens til fald.

2. Loven om profitratens faldende tendens

A

Det mest almene begreb om udviklingen i kapitalens organiske sammensætning og dermed om udviklingen i kapitalens profitrate kan vi udlede af bestemmelsen

12. David S. Yaffe: Kritik af den neoricardianske marxisme. MODTRYK, Århus 1975. s. 63.

13. *Das Kapital* III s. 154.

14. At profitratens faldende tendens skal udledes på dette almene niveau slår Marx fast utallige steder, bla. expressis verbis i et brev til Engels: »Profitratens tendens til fald i samfundets fremadskridende udvikling. Dette giver sig allerede af det som er udviklet i bog I om forandringen i kapitalens sammensætning med udviklingen i den samfundsmæssige produktivkraft.« (Marx an Engels 30. April 1868, in: Marx/Engels: Briefe über »Das Kapital«. Berlin (DDR) 1954. s. 171.)

Grunden til at profitratens faldende tendens først bliver bestemt i 3. bind af *Das Kapital* er den simple, at profitformen forudsætter: kapitalen som enhed af produktion og cirkulation; kapitalen som kvalitet og kvantitet; kapitalen som samfundsmæssig totalkapital.

15. David S. Yaffe, op.cit. s. 39.

af *kapitalen som sig selv forøgende værdi*; kapitalen må som værdi, dvs. som repræsentant for den almene form for rigdom, hele tiden stræbe mod den uendelige merværdi, samtidig med at den som *det stofflige forhold mellem arbejde og produktionsmidler* hele tiden sætter en bestemt, dvs. en endelig merværdi; modsigelsen mellem disse to bestemmelser ophæves ikke, men sætter en form, hvori den kan bevæge sig¹⁶, nemlig i kapitalen som processerende værdiforøgelse; herved gennembryder kapitalen hele tiden den bestemte værdiskranke, som udgjøres af det tidligere værdiprodukt, samtidig med at den herved sætter en grænse, som i næste omgang vil danne en ny skranke for kapitalens ekspansion; kapitalen gennembryder m.a.o. hele tiden den endelige merværdimasses skranke uden derved at nå sin væsensbestemmelse, den uendelige rigdom.

»Kapitalen (...) som repræsentant for rigdommens almene form - pengene - er den skrankeløse og umådeholdne drift efter at gå ud over sin skranke. Enhver grænse er og må være skranke for den. Ellers ville den høre op med at være kapital - pengene som sig selv producerende. Såsnart den ikke mere følte en bestemt grænse som skranke, men som grænse følte sig ved indenfor den, ville den selv være sunket ned fra bytteværdi til brugsværdi, fra rigdommens almene form til en bestemt substantiel beståen af den samme. Kapitalen som sådan skaber en bestemt merværdi, fordi den ikke kan sætte en uendelig at once; men det er den bestandige bevægelse at skabe mere deraf. Merværdiens kvantitative grænser fremtræder kun som naturskranke for den, som nødvendighed, som den bestandig søger at overvinde og som den bestandig søger at gå ud over.«¹⁷

Hermed må kapitalen også hele tiden stræbe ud over de naturlige skranke; således kan kapitalen aldrig stivne som penge- eller varekapital, dvs. som konstant kapital, men må hele tiden opretholde sig og reetablere sig som produktiv kapital, dvs. som variabel kapital: Merværdien »... kan overhovedet kun fremtræde i dobbelt form. Som penge, således at kapitalen selv igen eksisterer i sit udgangspunkt, i bestemmelsen af *penge som endnu ikke er blevet til kapital*; (...) eller selv *igen som kapital*, som nyt herskab af genstandsgjort arbejde over levende.«¹⁸; og således må den egentlige kapitalistiske produktionsmåde være produktion af relativ merværdi, dels fordi udvidelsen af arbejdsdagen både udadtil og indadtil, som intensivering, støder mod naturlige grænser, dels fordi udvidelsen af den arbejdende befolkning støder mod naturlige grænser: »Kapitalerne akkumulerer sig hurtigere end befolkningen.«¹⁹

Umiddelbart er det disse to naturgivne grænser for kapitalen, som medfører: for det første at der hersker en ligefrem sammenhæng mellem kapitalens brugsværdi- og værditilvækst for så vidt som kapitalen forøges både brugsvær-

16. Jvf. Das Kapital I s. 118; og jvf. overgangen fra penge til kapital i Urteksten, Karl Marx: Vare - penge - kapital. MODTRYK, Århus 1974, s. 183, 184, 188f, 190-193 og 196.

17. Karl Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. EVA u.å. (fremover: Grundrisse) s. 240.

18. Grundrisse s. 252.

19. Grundrisse s. 257.

dimæssigt og værdimæssigt: Produktværdien »... repræsenterer en større del af selvstændig bytteværdi, af latent kapital; altså rigdom af sat rigdom. (...) ... gennem kapitalernes akkumulation (akkumulerer) ikke blot brugsværdiernes masse, men også bytteværdiernes ...«²⁰. For det andet medfører de umiddelbart at denne brugsværdimæssige udvikling sker i form af en voksende *teknisk* sammensætning; og for det tredje afspejles den voksende tekniske sammensætning som følge af disse grænser, således forekommer det, af en voksende *organisk* sammensætning: Forøgelsen af kapitalens værdi er for så vidt den sker i en forøgelse af arbejderbefolkningen naturligt begrænset, for så vidt den sker i en forøgelse af produktionsmidler *ikke* naturbegrænset: en stadig større del af akkumulationsfonden må altså udlægges i produktionsmidler.

Den her skitserede fremstilling svarer i store træk til den ofte fremførte argumentation, som skal danne grundlag for beviset for profitratens faldende tendens. Imidlertid mener jeg at den er utilstrækkelig, både fordi den bygger på nogle uklare forbindelser mellem værdilogik og naturlogik, og fordi den - som Groth rigtigt slår ned på - ikke er særlig entydig hvad angår betydningen af begrebet organisk sammensætning. Argumentationens utilstrækkelighed skyldes imidlertid ikke, at loven om profitratens fald ikke kan bevises, men kun at den blot er en gengivelse af *den ydre form*, hvori den i præcis betydning *immanente* lovmæssighed udtrykker sig.

Kernen i fremstillingen af profitratens faldende tendens udtrykker Marx - under forudsætning af produktion af relativ merværdi, hvilket implicerer en forøgelse af arbejdets produktivkraft - således: »Produktivkraftens vækst medfører altså, hvis kapitalens totalværdi forbliver den samme, at den konstante del af denne (bestående i materiale og maskiner) vokser i forhold til den variable (...). Vokser kapitalens totalværdi, som indgår i produktionsprocessen, så må arbejdsfondene (denne variable del af kapitalen) relativt aftage, sammenlignet med forholdet, hvis arbejdets produktivitet, altså det nødvendige arbejdes forhold til merarbejdet var forblevet det samme.«^{21 22}

Hvordan når Marx dette resultat? Argumentationen kræver 2 forudsætninger, som begge indeholdes i kapitalens akkumulation:

1. Det totale værdiprodukt, $c+v+m$, vokser; dette er en følge af kapitalens akkumulationstvang.
2. Nyværdien er konstant, dvs. $v+m$ er konstant (idet vi forudsætter konstant arbejdsdag og arbejderbefolkning og konstant intensitet). Dette betyder at

20. Grundrisse s. 251.

21. Grundrisse s. 292f.

22. Finn Hansson (Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik. Kurasje 1975) benytter samme argumentation, fra væksten i organisk sammensætning til krisen, se s. 23-28, s. 45-49; bemærk især hans begreb om variabel kapital s. 27 og s. 48. Se også Cogoy i Politiske Arbejdstekster 3-4, s. 53f. Dog forekommer det mig at Finn Hanssons fremstilling er for kortfattet og ikke tilstrækkelig eksplicit hvad angår nødvendigheden af væksten i den organiske sammensætning og begreberne variabel og konstant kapital.

c vokser absolut svarende til væksten i produktværdien, og at c vokser vokser i forhold til $v+m$.

Vi kan altså konstatere, at forholdet mellem værdien af den konstante kapital og arbejdskraftens værdi vokser, og at forholdet mellem værdien af den konstante kapital og det levende arbejde (nyværdien) vokser, hvilket betyder at c og m begge vokser absolut, men at m falder relativt til c; dette implicerer endelig at profitraten falder. Udviklingen i kapitalens sammensætning vil altså følge den linje, som Marx beskriver: »Fra den af arbejdsfondene ifølge produktivkraftens vækst fradragede del af kapitalen må en del igen blive forvandlet i råmateriale og instrumenter, en anden udvekslet med levende arbejde; dette kan kun ske i de proportioner mellem de forskellige dele, som er sat gennem den ny produktivitet. Det kan ikke mere ske i det gamle forhold; thi forholdet mellem arbejdsfondene og de konstante fonde er sunket.«²³

B

Det, vi indtil nu har gjort, er at præcisere den direkte afledelighed af profitratens fald fra kapitalens akkumulation v.hj. af produktion af relativ merværdi. I det følgende skal vi se på nogle andre *udtryk* for denne logiske bevægelse, hvis grundlag er bestemmelserne i Kapitalens 1. bind om kapitalen i almenhed; hovedhensigten er altså at præcisere den logiske prioritering i udviklingen af loven om profitratens faldende tendens, dvs. at præcisere hvad der er forudsætning for loven (eller snarere: hvad der *ikke* er forudsætning for loven) og hvad der er ydre symptomer på loven.

En anden følge af produktionen af relativ merværdi er, at kapitalens tekniske sammensætning vokser, thi dette er en nødvendig forudsætning for denne merværdiproduktionsform, som bygger på en øgning af arbejdskraftens stofflige potenser. *Det* betyder, sammenholdt med den ovenfor konstaterede vækst i c i forhold til v, at *både* den tekniske og den værdimæssige sammensætning vokser, og det er denne sammenhæng som Marx sætter på begreb: *Organisk sammensætning*. Begrebet organisk sammensætning som den kategori, der begrebsliggør at den tekniske sammensætnings vækst udtrykker sig værdimæssigt, er altså *ikke* et smart definitorisk påfund²⁴; ej heller *forudsætter* begrebet organisk sammensætning den samme produktivitet i sektor I og sektor II, ligesom det *ikke forudsætter* at forhol-

23. Grundrisse s. 296. Man kunne i denne forbindelse spørge, hvad hensigten med 3. afsnit i Das Kapital III er; den er ikke at bevise profitratens fald, thi dels kan man ikke »bevise« virkeligheden, dels er nødvendigheden af profitratens fald indlysende indeholdt i selve kapitalens begreb; hensigten er snarere en formanalyse, nemlig en fremstilling af de former, hvori kapitalens produktion af relativ merværdi fremtræder som et fald i profittens rate.

24. Cogoy kommer i artiklen »Profitratens fald og akkumulationsteorien« (in: Politiske Arbejdstekster 3-4, 1974, s. 45-62) ind på begrebet om den organiske sammensætning på en måde, som umiddelbart virker besnærende, men som ret beset ikke løser problemet.

det mellem værdien af produktionsmidler og arbejdskraftens værdi vokser; disse to ting er langt snarere mere specifikke udtryk for den *almene* lovmæssighed, som i så henseende er forudsætningsløs.²⁵

Marx kalder »...kapitalens værdisammensætning, for så vidt som den bestemmes af kapitalens tekniske sammensætning og afspejler dennes ændringer, for kapitalens organiske sammensætning.« (Das Kapital I s. 640, Cogoy, op.cit. s. 51).

Af dette citat slutter Cogoy, at ved konstant merværdirate kan den organiske sammensætning udtrykkes ved c/v , thi i så fald skyldes denne størrelses vækst *ikke* en reduktion af arbejdskraftens værdi, men kun en vækst i den tekniske sammensætning; ved stigende merværdirate derimod kan en vækst i c/v skyldes en værdiforringelse af v , hvorfor den organiske sammensætning for stadig at være den tekniske sammensætnings udtryk i værdisammensætningen må udtrykkes ved $c/v+m$; »Det skyldes, at en stigning i dette forhold ikke påvirkes af en nedgang i arbejdskraftens værdi, men kun af en vækst i konstant kapital i forhold til mængde arbejdskraft. Kun $c/v+m$ og ikke c/v udtrykker værdisammensætningen for så vidt den afspejler ændringer i den tekniske sammensætning.« (Cogoy, op.cit. s. 52).

Denne argumentation forekommer imidlertid ikke særlig holdbar; thi den *forudsætter*, at den organiske sammensætning stiger og den bestræber sig her ud fra på at udtrykke den organiske sammensætning værdimæssigt, så at denne stigning afspejler en stigning i den tekniske sammensætning; det betyder m.a.o., at hvis væksten i den tekniske sammensætning resulterer i et fald i værdisammensætningen, så skal vi se bort fra det. Ved at opfatte Marx's bestemmelse af den organiske sammensætning som en definition er det kort sagt lykkedes Cogoy for at behandle problemet vedrørende en disproportional værdiforringelse i c og v . Men i så fald er bestemmelsen organisk sammensætning hos Marx snarest et demagogisk trick, ved hjælp af hvilket alle de faktorer som fremmer profittens fald skal medregnes, alle de andre skal udelades!

Nu er Marx's argumentation imidlertid ikke demagogisk; i det anførte citat siger han netop (hvis vi citerer så meget, som også Cogoy selv har taget med), at »der er en snæver vekselvirkning mellem dem (den tekniske sammensætning og værdisammensætningen). For at udtrykke denne vekselvirkning kalder jeg kapitalens værdisammensætning, for så vidt som den bestemmes af kapitalens tekniske sammensætning og afspejler dennes ændringer, for kapitalens organiske sammensætning.« (Das Kapital I s. 640) Begrebet organisk sammensætning er altså ikke en definitiv bestemmelse af, hvad der i udviklingen af værdisammensætningen skal medregnes og hvad ikke, det er derimod den af kapitalakkumulationen følgende lovmæssighed, at stigningen i kapitalens tekniske sammensætning på grund af værdiøgningssimperativet *må* afspejle sig i værdisammensætningen, sat på begreb (jvf. argumentationen i artiklen her). Med denne analyse af sammenhængen mellem teknisk, værdimæssig og organisk sammensætning er vi kommet bagom den generelle og problematiske tendens til at ville forklare værdisammensætningens udvikling ud fra den tekniske sammensætnings; den umiddelbare, fordrejede sammenhæng, som vi også i indledningen til denne artikel, dvs. før vi havde analyseret problemet, måtte plædere for, var: Produktion af relativ merværdi medfører voksende teknisk sammensætning, som - jvf. Cogoy alt andet lige - medfører voksende værdisammensætning, dvs. voksende organisk sammensætning.

25. Når vi siger at den i så henseende er forudsætningsløs, så er det blot et andet udtryk for, at den organiske sammensætning som begrebet for relationen mellem den tekniske sammensætning og værdisammensætningen følger af almenkapitalens bestemmelse som sig selv forøgende værdi. Dette er dels et praktisk eksempel på en *immanentisk* fremstilling, dels er det et eksempel på den immanentiske fremstillings politiske relevans. Den immanentiske fremstilling af specielt profittens fald og generelt kapitalens overflade ud fra kapitalens begreb som sig selv forøgende værdi har nogle ganske anderledes konsekvente politiske implikationer end den gengivelse af kapitalens udvikling som opererer med forskellige - mere eller mindre autonomt analyserbare, men samtidig paradoksalt nok interrelaterede - umiddelbart iagttagelige dynamiske faktorer (denne kritik kunne med god ret vendes mod Mandel også, som - med visse modifikationer, selvfølgelig - betjener sig af samme metode i »Spåtkapitalismus« (Ernest Mandel: Der Spåtkapitalismus. Edition Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1972)); der er en åbenlys forskel på at sige, at

I bogen Venstrekeynesianismen analyserer Deutschmann²⁶ dels nogle af detaljerne i den gængs udviklingstendens mere indgående, dels påviser han nogle udslag i den umiddelbart iagttagelige virkelighed, som denne udvikling giver.

Udgangspunktet er igen den stigende organiske sammensætning udtrykt som udskiftningen af levende med dødt arbejde ved forøgelse af arbejdets produktivkraft: »... princippet i at forøge arbejdsproduktiviteten (forøgelsen af produktmængden af en bestemt brugsværdi pr. arbejdstime) består i at udskifte menneskelige arbejdsfunktioner med maskinfunktioner. (...) Arbejdets voksende produktivitet beror således på den stigende udskiftning af »levende« med »genstandsgjort« arbejde.«²⁷

En sådan vækst i sammensætningen af den samfundsmæssige total kapital kan ved ens organisk sammensætning i de forskellige brancher kun ske ved en stigning i forholdet mellem sektor I's og sektor II's produktværdi; en vækst i sektor I, som er større end væksten i sektor II, ville således være et empirisk udtryk for denne tendens.

Denne udviklingstendens giver sig altså udslag i, dvs. forårsager og forklarer, den umiddelbart statistisk iagttagelige vækst af omfanget af sektor I i forhold til omfanget af sektor II; Deutschmann angiver både tal for antallet af beskæftigede i de to sektorer²⁸ og tal for indekserne for industri- og håndværksproduktionen fordelt på disse sektorer²⁹ hermed understreges samtidig kronologien i frem-

hvis de og de tilfældige forudsætninger er opfyldt, så falder profitraten, og så at sige at profitraten nødvendigvis må falde, og at dette fald kun kan forsinkes, modificeres, af de og de modvirkende tendenser. Derfor har feks. Heine Andersens kritik overhovedet ikke begrebet, hvad den kritiserer, når der mod den immanentiske fremstilling bla. indvendes: »Historien tænkes styret af en transcendental eller kvasitranscendental nødvendighed, der hævdes at have sit teoretiske udtryk i den kategoriale fremstilling.« »...alle fremtrædelsesformer tænkes udsprunget af modsigelsen i et enkelt, oprindeligt begreb, hvorfra de mangfoldige fremtrædelsesformer i følge programmet skal kunne 'afledes dialektisk-logisk.« (s. 167) Samtidig bygger denne kritik ikke blot på en fuldstændig mangel på begreb om det kritiserede, den er også internt selvmodsigende; thi i det citerede angriber Heine Andersen en påstået brug af »transcendentale« begreber; senere rettes hovedangrebet mod »realabstraktionerne«! »Forestillingen om værdiabstraktionens status som realabstraktion og om at kapitallogikken er en reallogik forbliver dækningsløse og er ydermere medvirkende til at bringe teorien ud i dogmatikkens blindgyder. De blokerer for en frugtbar vekselvirkning mellem empiriske og teoretiske aspekter af forskningsprocessen og dermed for en videnskabelig kritik og videreudvikling af teorien.« (s. 208) Hvordan begge indvendinger forventes tilgodeset, forbliver umiddelbart en gåde; i næste omgang er svaret dog ligetil; vi undgår transcendental-begreber såvel som real-begreber ved overhovedet at opgive at danne os noget begreb om virkeligheden; vi skal blot lade os falde tilbage i den begrebsløse, affirmative positivisme i dens sletteste udgave: Vi må ifølge Heine Andersen stille det krav til teorien, at den skal »kunne konkretiseres til modeller; der kan konfronteres med den iagttagelige virkelighed.« (s. 209, min understregning).

26. Christoph Deutschmann: Venstrekeynesianismen, MODTRYK, Århus 1975. S. 120-129.

27. Ibid. s. 121. Bemærk at Deutschmann lidt overfladisk foretager den samme umiddelbare sammenknytning af teknisk og værdimæssig sammensætning, som vi kritiserede ovenfor.

28. Ibid. s. 122.

29. Ibid. s. 71.

stillingen; relationen mellem de to sektorer følger efter analysen af kapitalens organiske sammensætning og profitratens fald, hvorfor det selvfølgelig er forkert at tage udgangspunkt i forholdet mellem sektorerne for en forklaring af disse problemer.

Herefter foretager Deutschmann nogle nyttige implicite tilbagevisninger; for det første demterer han tesen om de såkaldt »kapitalbesparende innovationer«; især turde Gillmann's »empiriske tilbagevisning« af profitratens fald i »Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate«³⁰ være bekendt³¹; den »empiriske fejl« hos Gillmann er, at han glemmer at medregne de meget store stigninger i udgifter til infrastruktur, som disse tilsyneladende kapitalbesparende innovationer medfører. Men tilbagevisningen kan også ske principielt: »Selv om en opfindelse umiddelbart kan fremtræde som »kapitalbesparende« er den i den totaløkonomiske sammenhæng nødvendigvis også arbejdsbesparende, da enhver reduktion af genstandsgjort arbejde må hidrøre fra en reduktion af levende arbejde et andet sted i den samfundsmæssige produktionsproces. »Kapitalbesparelsen« forudsætter altid en arbejdsbesparelse som årsag; arbejdsbesparelsen har derfor altid prioritet i forhold til kapitalbesparelsen og ikke omvendt.«³² Alle produkter, for så vidt det ikke er ubearbejdet naturstof, indeholder genstandsgjort levende arbejde; da en kapitalbesparende opfindelse vil sige en opfindelse, som sænker kapitalapparatets indhold af genstandsgjort arbejde (ved konstant mængde af levende arbejde), så er der forud for denne kapitalbesparende innovation sket en arbejdsbesparelse, dvs. en relativ reduktion af mængden af levende arbejde.

Dernæst demterer Deutschmann tesen om, at væksten i kapitalens organiske sammensætning skulle være afhængig af at arbejdets produktivkraft voksede hurtigere i sektor II end i sektor I; argumentationen er, at der så skulle ske en stærkere værdisækning for arbejdskraftens end for produktionsmidlernes vedkommende, og den bygger ofte på en læsning af afsnittet om Cherbuliez i 3. bind af *Theorien über den Mehrwert*³³; det som Marx imidlertid har til hensigt med disse sider er at tilbagevise, at væksten i den organiske sammensætning skulle afhænge af en sektoralt disproportional produktivitetsstigning. Nu må henvisningen til denne læsning af pågældende afsnit ikke blot opfattes som et filologisk argument; men *grunden* til at Marx foretager denne tilbagevisning må for det første være, at hensigten, som før nævnt, *ikke* er at »bevise« profitratens fald ud fra nogle mere eller mindre tilfældige eller midlertidige (dvs. ikke nødvendige) forudsætninger; hensigten er derimod at udlede profitratens fald fra det almene kapitalbegreb, nemlig som formen for produktionen af merværdi. For det andet ville en sådan disproportionalitet

30. J. Gillmann: *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*. EVA, Frankfurt a.M. 1969.

31. Jvf. Ole Marquardt (Konjunkturforløb og klassebevidsthed. In: *Den tyske Historiker* 1, 1974) som angiver nogle af hovedpunkterne hos Gillmann.

32. Christoph Deutschmann, op.cit. s. 125.

33. Karl Marx: *Theorien über den Mehrwert I-III*, Marx/Engels: *Werke* bind 26. 1-3, Dietz Verlag Berlin (DDR) 1973 (fremover: *Theorien I-III*) s. 354-389.

også være urimelig ud fra tendensen til *udligning* af sektorernes organiske sammensætning.

Også Deutschmann kan altså konkludere, at nyværdien er konstant, værdien af den konstante kapital divideret med nyværdien vokser, hvorfor den konstante kapitals værdi vokser relativt og absolut; kapitalens akkumulation udtrykker sig altså først og fremmest i en værditilvækst i produktionsmidlerne og dermed i anden omgang i faldet i profitraten.

Lad os afslutningsvis resumere den centrale del af fremstillingen i 3. bind af Kapitalen om profitratens fald: Det som Marx analyserer er konsekvenserne af kapitalens væsensbestemmelser for merværdiratens fremtrædelsesform som et forhold mellem profit og kostpris, nemlig forholdet mellem totalkapitalen C og merværdimassen m , og som sagt, på arbejdsværditeoriens grundlag. Ifølge værdiloven (i hvert fald hvis vi forudsætter konstant intensitet og konstant arbejdsdag og arbejderbefolkning) sætter totalarbejdet altid den samme nyværdi, hvorfor merværdimassen er opadtil begrænset. Derimod vokser totalkapitalens størrelse, hvoraf følger at massen af genstandsgjort arbejde vokser i forhold til massen af levende arbejde, som sætter den i gang, hvormed den også vokser i forhold til massen af tilegnet merarbejde. Massen af genstandsgjort arbejde vokser i forhold til massen af levende arbejde, derfor vokser den konstante kapital i forhold til den producerede nyværdi, og derfor falder merværdimassen relativt i forhold til summen af konstant og variabel kapital: Profitraten må nødvendigvis falde.

Derfor sætter Marx en identitet mellem: »Loven om profitratens fremadskridende fald eller den tilegnede merværdis relative aftagen i sammenligning med den af det levende arbejde i bevægelse satte masse af genstandsgjort arbejde ...«³⁴. Han skriver: »Da massen af anvendt levende arbejde hele tiden aftager i forhold til massen af det arbejde, som er sat i bevægelse af det, de produktiv konsumerede produktionsmidler, så må også den del af dette levende arbejde, som er ubetalt og genstandsgør sig i merværdi, stå i et stadigt aftagende forhold til værdiomfanget af den anvendte totalkapital. Dette forhold mellem merværdimassen og den anvendte totalkapital udgør imidlertid profitraten, som således bestandig må falde.«³⁵

C

Ovenfor rekonstruerede vi den immanente grundstruktur i fremstillingen af loven om profitratens fald, og vi præciserede den logiske status af et par symptomer på profitratefaldet i forhold til denne grundstruktur. I dette afsnit vil vi trække et par modificerende faktorer frem og præcisere, hvorfor de er modificerende i forhold til den

34. Das Kapital III s. 226.

35. Das Kapital III s. 223.

generelle lovmæssighed og hvad begrebet »modsvirkende indflydelse«³⁶ betyder. Det drejer sig om væksten i arbejderantallet (i analysen ovenfor holdt vi arbejdsdagen, arbejderantallet og arbejdsintensiteten konstant) og - først og fremmest - om kapitalens værdisforringelse i forbindelse med forøgelsen af arbejdets produktivkraft.

Hvordan kan profitatens fald imødegås? Først og fremmest ved at øge arbejderantallet, thi derved sættes en større nyværdi og en større merværdi. Som vi imidlertid har set, er resultatet af den *almene* lovmæssighed for kapitalens udviklingstendens en stigende organisk sammensætning; denne lovmæssighed kan ikke på dette underordnede niveau ophæves af væksten i arbejderantallet. Nu er det imidlertid ikke tilstrækkeligt at henvise til den tidligere argumentation, thi den forudsatte jo en konstant mængde levende arbejde, hvorved resultatet ville blive, at vi her beviste nødvendigheden af stigende organisk forudsætning under bestemte betingelser ved hjælp af henvisning til et eksempel som byggede på de stik modsatte forudsætninger end disse betingelser. For at gennemføre argumentet her må vi bevise, at kapitalen ikke kan »gå tilbage« fra produktion af relativ merværdi til produktion af absolut merværdi, altså at produktion af absolut merværdi altid er »forløber« for den »videre udviklede« produktion af relativ merværdi, som Marx siger i Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses³⁷. Ganske kort lyder argumentationen: Produktion af absolut merværdi sker ved hjælp af en udvidelse af mængden af levende arbejde; denne udvidelse implicerer imidlertid en tilsvarende stigning i udlægget til produktionsmidler, hvis ikke arbejdets produktivkraft skal falde og udlægget til reproduktion af arbejdskraften derved vokse overproportionalt; konsekvensen er, at der ved produktion af absolut merværdi i sin rene form sker et *fradrag* i akkumulationsfonden. Produktion af relativ merværdi sker ved hjælp af en udvidelse af mængden af materialiseret arbejde og resulterer i en forøgelse af arbejdets produktivkraft; denne forøgelse implicerer derved et tilsvarende fald i udlægget til reproduktion af arbejdskraften; konsekvensen er, at der ved produktion af relativ merværdi sker et *tillæg* til akkumulationsfonden. Denne nødvendighed finder sit udtryk i konkurrencen: enkeltkapitalerne kan ikke pludselig nedsætte produktiviteten. Heraf kan man slutte, at udlægget til konstant kapital må vokse endnu stærkere end udlægget til variabel kapital: »... kapitalen (må) vokse i større proportion, end profitatens falder. Med andre ord: For at den variable bestanddel af totalkapitalen ikke blot absolut skal forblive den samme, men absolut kan vokse, skønt dens procentsats som del af samletkapitalen falder, må samletkapitalen vokse i stærkere forhold, end den variable kapitalens procentsats falder.«³⁸ Resultatet er: For at imødegå profitatens fald må kapitalen vokse overproportionalt. Når kapitalen således vokser overproportionalt, støder den nødvendige akkumulationsfond mod merværdiens grænser.

36. Das Kapital III s. 242.

37. Karl Marx: Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses. Archiv sozialistischer Literatur 17. Verlag Neue Kritik, Frankfurt a.M. 1969 (fremover: Resultate) s. 51.

38. Das Kapital III s. 232f.

Imidlertid kan man også vende årsagsrelationen om, således at væksten i arbejderantallet ikke er årsag til, men virkning af væksten i produktionsmiddelmasse: »... med udviklingen i arbejdets samfundsmæssige produktivkraft vokser endnu mere massen af producerede brugsværdier, hvoraf produktionsmidlerne udgør en del. Og det yderligere tilføjede arbejde, gennem hvis tilegnelse denne yderligere tilføjede rigdom kan blive forvandlet tilbage til kapital, afhænger ikke af værdien, men af massen af disse produktionsmidler, da arbejderen i produktionsprocessen ikke har at gøre med værdien, men derimod med brugsværdien.«³⁹

Dette dilemma kan kun løses ved at opgive de positivistiske spekulationer om årsag-virkningsforholdet for i stedet at fastslå, at sammenhængen i udviklingstens mellem produktionsmiddelmasse og arbejderantal og den konstante kapital og nyværdien er et mere konkret udtryk for den almene lov for kapitalens akkumulation, således som vi ovenfor påviste, at den var begrebsliggjort i begrebet organisk sammensætning.

Konsekvensen af disse sammenhænge fremhæver Mattick: »Profitratens fald (kan) indskrænkes af akkumulationen, men den kan ikke fuldstændig forhindres. Kompensationen for den relative nedskæring af antallet af arbejdere i form af en intensiveret udbytning kan ikke fortsætte »i al evighed«, men må i den sidste ende finde sin absolutte grænse i den stadig større masse af reproducerbar kapital og dens ekspansionskrav. Hvad end størrelsen er af arbejdskraftmassen i den virkelige kapitalistiske verden: I forhold til den stadigt hurtigere voksende konstante kapital må kvantiteten af den merværdiproducerende arbejdskraft aftage relativt. Ført til sin »logiske slutning« vil en stadigt akcellererende kapitalekspansion forandre profitratens relative fald til et absolut fald på grund af mangel på merværdi i forhold til den opsvulmende kapitalmasse. Når det sker vil virkeligheden svare til Marx' kapitalekspansionsmodel.«⁴⁰

En ofte set indvending mod loven om profitratens fald lyder: Sker der ikke p.gr. af den teknologiske udvikling et fald i udlægget til konstant kapital? Må værdien pr brugsværdienhed ikke falde, ligesom den gør det hvad angår arbejderklassens subsistensmidler? Spørgsmålet viser, at spørgeren endnu ikke har forstået kapitalens immanente lovmæssigheder, thi den måde, hvorpå problemet ofte ses formuleret, implicerer en anfægtelse af den almene mulighed for kapitalakkumulation v.hj. af produktion af relativ merværdi overhovedet; produktion af relativ merværdi er merværdiproduktion v.hj. af forøgelse af arbejdets produktivkraft, dvs. formindskelse af den gennemsnitlige nødvendige arbejdstid; to timers abstrakt arbejde *før* ækvivalerer med én times abstrakt arbejde *nu* fordi de tidligere to timers arbejde resulterede i en brugsværdimasse der svarer til den, der nu er resultatet af én times arbejde, hvor arbejdets produktivkraft er fordoblet; men det skulle betyde, at værdiøgningen af den variable kapital automatisk skulle ledsages af en tilsvarende værdiforringelse, således at f.eks arbejdskraften sætter en nyværdi på 80 i forhold

39. Das Kapital III s. 228.

40. Paul Mattick, op.cit. s. 62.

til udlægget til arbejdskraftens reproduktionsomkostninger på 40, men at denne nyværdi på 80 p.gr. af den kontinuerlige produktivetsforøgelse med det samme skulle være forringet til den oprindelige værdi på 40: Produktion af relativ merværdi skulle således på en ny og raffineret måde blive kapitalens umulige forsøg på på en gang at undslippe og indhente sig selv.

Argumentationen for at værdiforringelsen skulle bremse profitratens fald kan i sine hovedtræk gives således:

Produktionen af relativ merværdi medfører, at merværdimassen vokser mod konstanten $m+v$ og at udlægget til arbejdskraft falder mod 0; men samtidig forudsætter den en voksende teknisk sammensætning, hvilket umiddelbart vil udtrykke sig i en tilsvarende vækst i værdien af produktionsmidler i forhold til værdien af arbejdskraften, dvs. af c i forhold til v ; og da der ikke er nogen grænse for c 's vækst, vil profitraten $m/c+v$ på længere sigt falde.

Imidlertid har man - ifølge denne argumentation - glemt at indregne billigførelsen af produktionsmidlerne; nok vokser - som udgangspunkt - den tekniske sammensætning, dvs. forholdet mellem dødt arbejde og levende arbejde udtrykt i brugsværdimasse. Men i form af værdi udtrykker forholdet mellem dødt arbejde og levende arbejde sig som $c/m+v$, i hvilken relation $m+v$ er konstant, mens såvel v som c billiggøres. Resultatet er, at tendensen for c enten er en udligning af den brugsværdimæssige vækst eller et direkte fald i c . I det første tilfælde er konsekvensen for profitraten en stagnerende vækst, fordi $m/c+v$ går mod $m+v$ / konstant i andet tilfælde er konsekvensen en vækst mod uendelig, for $m/c+v$ går mod $m+v/0$.

Fejlen i denne argumentation er, at man tager udgangspunkt i udviklingen af den tekniske sammensætning og afleder den værdimæssige udvikling heraf; man begår altså præcis den samme fejl, som vi forkastede ovenfor s.xx, fordi den er udvendig i forhold til den immanente, værdilogiske fremstilling. Værdiforringelsesargumentet implicerer, at kapitalens akkumulation, dvs. væksten i $c+v+m$, i sidste ende for summen af enkeltkapitaler resulterer i en de-akkumulation, dvs. et fald i $c+v+m$. Den værdilogisk korrekte fremstilling (som vi ovenfor har forsøgt at argumentere for nødvendigheden af) udsiger, at grundlaget er en vækst i $c+v+m$, som - på grund af billigførelsen - må udtrykke sig i en endnu større vækst i den tilsvarende brugsværdimasse. Netop dette fastslår Marx da også som en selvfølgelig i kritikken af Ricardos merværditeorier i *Theorien Über den Mehrwert*: »Ifølge (...) arbejdets tiltagende produktivitet bliver en del af den forhåndenværende konstante kapital ganske vist bestandig værdiforringet, idet dens værdi ikke retter sig efter den arbejdstid, som den oprindelig har kostet, men derimod efter den arbejdstid, med hvilken den kan blive reproduceret, og denne aftager stadig med arbejdets tiltagende produktivitet. Skønt dens værdi således ikke vokser i forhold til dens masse, vokser den dog alligevel, fordi dens masse vokser endnu hurtigere, end dens værdi falder.«⁴¹

41. *Theorien II* s. 417.

Sålænge vi betragter kapitalen i almenhed har dette problem om værdiforringelse intet på sig, thi her betragter vi kapitalen abstrakt som en helhed, hvorfor der selvfølgelig aldrig kan eksistere afvigelser fra kapitalens eget gennemsnitlige niveau: kapitalen som helhed kan af gode grunde ikke værdiforringes i forhold til sit eget produktivitetsniveau.

Så snart kapitalen imidlertid betragtes på et andet niveau, hvor man dels betragter totaliteten som en sum af enkeltkapitaler og den enkelte kapital i forskellige faser, af hvilke den kun i nogle er processerende, men i andre stivnet, og man igen ser disse faser i forhold til gennemsnitskapitalen, må man som *modificerende* faktor (modificerende fordi den først indtræder i analysen på dette højere niveau) medregne værdiforringelsen. »En del af den bestående kapital bliver bestandigt værdiforringet, gennem formindskelse af de produktionsomkostninger som den kan blive *reproduceret* til; ikke gennem formindskelse af det arbejde, som er genstandsgjort i den, men (gennem formindskelse) af det levende arbejde, som nu er nødvendigt for at genstandsgøre sig i dette bestemte produkt.«⁴² Så snart kapitalen stivner, det være sig som fast konstant kapital, som vare- eller pengekapital, værdiforringes den på grund af den vedvarende stigning i arbejdets produktivkraft for gennemsnitskapitalen. Dette forhold modificerer imidlertid kun profitratens faldende tendens, dvs. hæver niveauet absolut, men ændrer ikke faldtendensen relativt^{42a}.

42. Grundrisse s. 306.

42a. Lad os betragte et eksempel, som illustrerer forholdet mellem den almene lovmæssighed og den modificerende tendens, som udspringer af værdiforringelsen af den ikke-overførte fixe kapital.

For at opfylde kravet om vækst i $c+v+m$ samt konstant $v+m$ kunne man tænke sig følgende udvikling i profitraten $m/c+v$; videre antager vi, at arbejdets produktivkraft fordobles fra år til år:

$$\begin{array}{ll} 1. \text{ år:} & \frac{3}{5+1} = 0,50 \\ 2. \text{ år:} & \frac{3\frac{1}{2}}{6+\frac{1}{2}} = 0,54 \\ 3. \text{ år:} & \frac{3\frac{3}{4}}{7+\frac{1}{4}} = 0,52 \\ 4. \text{ år:} & \frac{3\frac{7}{8}}{8+\frac{1}{8}} = 0,48 \\ 5. \text{ år:} & \frac{3\frac{15}{16}}{9+\frac{1}{16}} = 0,44 \end{array}$$

De brugsværdimæssige konsekvenser af denne udvikling er at arbejdskraftens reproduktionsniveau er konstant (svarende til en konstant realløn som udtryk for at arbejdskraftens værdi halveres), og at produktionsmiddelmassen vokser overgennemsnitligt, nemlig med tallene: 5, 12, 28, 64, 144; hvis arbejdets produktivkraft fordobles så mere end fordobles produktionsmiddelmassen, hvilket intuitivt forekommer rimeligt når man erindrer sig, at denne vækst både omfatter en vækst i maskiner etc. og i råstoffer.

D

Vi har indtil nu argumenteret for, at loven om profitratens faldende tendens skulle afledes af almenbestemmelserne for kapitalens akkumulation i 1. bind af *Das Kapital*; den *automatisering* af den umiddelbare kapitalistiske virkelighed i forhold til dens iboende lovmæssigheder, som foretages hos neoricardianerne generelt og specielt hos forfatterne til »Kritik af kapitallogikken«, er i sig selv den teoriimmanente hovedårsag til deres fejltagelser; med selvstændiggørelsen af den samfundsmæssige totalkapital gøres *konkurrencen* (det være sig konkurrencen mellem enkeltkapitalerne eller »konkurrencen« mellem lønarbejde og kapital) til kapitalens grundlov; i så fald er det muligt at gøre et eller flere af elementerne i profitraten til uafhængige variable: I så fald kan eks. den teknologiske innovation begrundet i konkurrencens krav om billigsgørelse af varerne gøres til den uafhængige variable, der ubønhørligt driver profitraten i vejret for enkeltkapitalerne såvel som for summen af enkeltkapitaler. Og i så fald kan

Den indvending, som ofte anføres over for et eksempel som dette er at ikke hele den fixe kapital nedslides i løbet af én produktionsperiode; den del, som ikke er overført på produktet, indeholder næste år den samme mængde genstandsgjort arbejde, men da det ikke svarer til gennemsnittet af samfundsmæssig nødvendig arbejdstid på det nye, højere niveau for arbejdets produktivkraft, er der altså sket en værdiforringelse af den ikkeoverførte fixe kapital. Ser man f.eks. på eksemplets 5. år, så stammer 4 af de 9 konstant kapital fra 4. år (hvor kun 4 af de 8 c blev overført på produktet); disse 4 er på grund af fordoblingen af arbejdets produktivkraft blevet værdiforringet i samme forhold, dvs. til 2. Den modificerede profirate ville derfor være:

$$\frac{3\frac{5}{16}}{(\frac{1}{2} + 5) + \frac{1}{16}} = 0,56.$$

Faldet i profitraten er således vendt til en vækst, fra 0,48 til 0,56.

Nu er denne indvending imidlertid behæftet med en alvorlig mangel: ved beregningen af profitraten under hensyntagen til værdiforringelser af den ikke-overførte konstante kapital kan man selvfølgelig ikke starte i en fiktiv »nytilstand«, hvor hele den konstante kapital har den samme lave værdi pr. brugsværdienhed som produktet; dette ville være en forkert abstraktion, thi også i »år 1« - som jo netop kun eksisterer som kapitalistens fiktion, den af kapitalejeren gennem materielle afsagn opsparede kapital, som på én gang nyudlægges - er en del af den fixe kapital ikke-overført og derfor værdiforringet.

Hvis vi derfor antager, at halvdelen af den konstante kapital hvert år overføres på produktet og at den anden halvdel bevarer sig som fix kapital til næste produktionsperiode, så ser de modificerede tal sammenlignet med de oprindelige tal således ud:

1. år: $p' = 0,50$ modificeres til $0,60$
2. år: $p' = 0,54$ modificeres til $0,67$
3. år: $p' = 0,52$ modificeres til $0,65$
4. år: $p' = 0,48$ modificeres til $0,61$
5. år: $p' = 0,44$ modificeres til $0,56$

Det bekræftes altså i eksemplet, at »... med den voksende masse af konstant - fix og cirkulerende - kapital, som dette arbejde sætter i bevægelse, falder forholdet (af dette arbejde) til værdien af denne kapital, som vokser med sin masse, om end ikke i det samme forhold.« (*Das Kapital* III s. 227). Eksemplet illustrerer altså, at man i ordets egentlige betydning kan kalde værdiforringelsen for en modificerende *faktor*; den forøger profitraten absolut, sammenlignet med det oprindelige eksempel, men det relative forløb er nøjagtig det samme.

lønnen gøres til den uafhængige variable, der - begrundet i »konkurrencen« mellem lønarbejde og kapital - som eneste faktor truer denne voksende profitrate. Alle sådanne forestillinger skulle allerede i det ovenstående være tilbagevist, hvorfor dette 1. afsnit ikke står i noget udvendigt forhold til kritikken af »Kritik af kapitallogikken«, men udgør selve grundlaget for denne kritik. Opgaven for artiklens sidste del bliver så at sige at applicere denne fremstilling på udsagnene i pågældende bog.

Imidlertid mangler vi endnu at præcisere det *gyldighedsomfang*, som almenbestemmelserne har på niveauet for den samfundsmæssige totalkapital. Udsagnene i Kapitalens 1. bind gælder for kapitalen i almenhed, eller - med et mere oplysende udtryk - for kapitalen som sådan. Her analyseres altså den mest enkle bestemmelse af kapitalen, nemlig forholdet mellem dødt og levende arbejde (produktionsmidler og arbejdskraft) i form af værdi som bestandig må forøge sig selv. I begyndelsen af 3. bind forvandles vareværdien (som består af overført værdi + nyværdi) til *produktionspris*, som består af kostpris + profit. Denne produktionspris er bestemt af gennemsnitsprofitraten, thi det er størrelsen af *den* som angiver hvor meget profit enkeltkapitalerne kan lægge til deres kostpris.

Gennemsnitsprofitraten fremkommer ved at addere enkeltkapitalernes merværdier og dividere denne størrelse med summen af enkeltkapitalernes konstante og variable kapital. Det betyder at enkeltkapitalernes varepris afviger fra disses vareværdier, men at summen af enkeltprofitter er lig med summen af enkeltmerværdier og at summen af værdier er lig med summen af produktionspriser. Resultatet er altså, at de værdilogiske almenbestemmelser på niveauet for den samfundsmæssige totalkapital har gyldighed for summen af enkeltkapitaler og for disses gennemsnit (de udgør dette), men ikke har gyldighed (andet end som det fælles gennemsnit) for de enkelte kapitaler. »For den enkelte kapital, men også for totalkapitalen betragtet i en særlig sfære, *fremtræder* ikke blot, men *er* profitten nu faktisk forskellig fra merværdien.«⁴³ Dette betyder specielt for loven om profitratens fald at enkeltkapitalerne godt - f.eks. gennem teknisk innovation - kan afvige fra denne lovmæssighed, men at totaliteten af enkeltkapitaler må følge den; og det betyder, at man ikke kan generalisere det voksende profitabilitetsresultat af enkeltkapitalens tekniske innovation, men tværtimod for den samfundsmæssige totalkapital må se dette resultat slå om i sin modsætning, en faldende profitrate.

43. Theorien III s. 474.

3. Den akademiske statslønarbejders umiddelbare kapitalisme-erfaring

Et fremtrædende karakteristikum ved de akademiske statslønarbejdere er, at de er placeret *uden for* kapitalens produktions- og cirkulationssfære. De erfarer ikke det kapitalistiske samfund fra et arbejderstandpunkt, dvs. fra produktionssfærens synsvinkel, men ser kapitalen udefra: Statslønarbejdernes iagttagelse af kapitalen er kapitalens overflade; videre adskiller de akademiske statslønarbejdere sig fra flertallet af statsagenter ved ikke at udføre et konkret arbejde, der ligner den kapitalistiske arbejdsproces; hvor postarbejdere, jernbanearbejdere, anlægsarbejdere etc. inden for statssektoren gør konkrete erfaringer, som brugsværdimæssig set ligner industriarbejderens (arbejdsprocessens struktur, arbejdets intensitet, dets ensformighed, atelierets opbygning, arbejdspladsens hierarki etc. etc.), er den tærskel, som akademikeren må overskride for i tænkningens medium at identificere sig med den produktive arbejder, dvs. for at indreflektere kapitalen set indefra i kapitalanalysen og -kritikken, særdeles høj.

Grundlaget for denne kapitaleksterne erfaring fremstiller Marx i 3. bind af Kapitalen, som omhandler kapitalens overflade; kapitalen som overflade forudsætter en logisk og historisk færdigetableret kapital, hvilket betyder at denne fordrejede kapitaleksterne erfarings kilde er den allerede færdigetablerede kapital, dvs. ikke kapitalen som hele tiden tilblivende, som det levende arbejdes produkt, men kapitalen som det hele tiden tilblivne, dvs. kapitalen som produkt af sig selv: »Kapitalen som frugtbringende.«⁴⁴

Det har nogle konsekvenser, som i deres umiddelbare og ubearbejdede form genfindes i »Kritik af kapitallogikken«. I og med at kapitalen er altid allerede etableret, eksisterer den fra denne synsvinkel på én gang som sin egen forudsætning og sit eget resultat: Kapitalen eksisterer som og måler sig »i sig selv som sin forudsætning«⁴⁵; dette betyder dels, at værdien ikke længere er produkt af det levende arbejde, men fremtræder som *kapitalens* produkt; kapitalens produkt hedder profit (og ikke merværdi) og da profitten udspringer af den totale kapital, så måles profitten ikke som merværdien i forhold til det nødvendige arbejde, men i forhold til det nødvendige udlæg til den samlede kapital, dvs. i forhold til kostprisen, hvis størrelse er $c+v$, og det betyder dels, at ikke arbejdet, men *kapitalen* fremtræder som værdisættende, og dels at den profitavlen kapital som sin egen forudsætning og som resultat af sig selv har autonomiseret sig fra sit virkelige grundlag; ud fra dette skin kan Groth konkludere, at arbejdsværditeori og profitrateteori intet har med hinanden at gøre. Før vi i næste afsnit vender tilbage til forbindelsen mellem denne fordrejede fremtrædelsesform og den neoricardianske »marxisme«, vil vi

44. Grundrisse s. 631.

45. Grundrisse s. 632.

først berøre konsekvenserne af denne fremtrædelsesform for den kapitallogiske retning.

Først ved overgangen fra kapital som sådan til samfundsmæssig totalkapital har Marx reelt etableret grundlaget for den opfattelse af værdi og kapital som »sanselig-oversanselig« ting, som allerede introduceres i begyndelsen af Kapitalens 1. bind: »... i denne helt fremmedgjorte form, profitten, og i samme grad som profittens form skjuler sin indre kerne, opnår kapitalen mere og mere en tingslig form, bliver der af *forhold* stadig mere *ting*, men ting som har det samfundsmæssige forhold i maven, har nedsvælget det i sig, (bliver der) en med fiktivt liv og selvstændighed til sig selv forholdende ting, sanseligt-oversanseligt væsen; og i denne form af kapital og profit fremtræder den som færdig forudsætning på overfladen. Det er formen for dens virkelighed eller snarere dens virkelige eksistensform.«⁴⁶

Marx giver i Grundrisse en nærmere karakteristik af denne fordrejede form: »Fordi merværdien er optaget i sin reproduktionsproces i cirkulationen, dvs. i sin bevægelse uden for den umiddelbare produktionsproces, *fremtræder* den ikke mere som sat gennem sit enkle, umiddelbare forhold til det levende arbejde; dette forhold fremtræder meget mere kun som et moment i totalbevægelsen. Kapitalen udgår fra sig selv som det aktive subjekt - processens subjekt - og i omslaget fremtræder den umiddelbart i virkeligheden som om den er bestemt gennem sin bevægelse som kapital uafhængigt af sit forhold til arbejde - og *den forholder sig til sig selv som sig selv forøgende værdi*, dvs. den forholder sig til merværdien som af kapitalen sat og begrundet; sig som produktionskilde til sig selv som produkt; som producerende værdi til sig selv som produceret værdi.«⁴⁷

Det teoretiske udtryk for denne fordrejede overfladeerfaring er velkendt: Det er generelt sagt *kapitalen som automatisk subjekt*, som processerende værdi, dvs. selvfrebringende og selvfrebragt værdi; kapitalen er ikke længere det fordrejede udtryk for et samfundsmæssigt forhold mellem personer, derimod er den en automatisk, selvbevægende logik. Denne erfaring udtrykker sig umiddelbart i tre videnskabelige standpunkter: 1 *Kapitallogikken* (som nok teoretisk søger at indreflektere det levende arbejdes centrale placering i kapitalen, men som praktisk alligevel gang på gang afspejler kapitalen som en automatisk logik, dvs. ser bort fra, at den kun er form for det sociale forhold mellem personer); 2. *afledningsstrategien* (som tydeliggør kapitallogikkens problem ved at opfatte forholdet mellem økonomilogik og subjektivitet som et afledningsforhold: objekt og subjekt er to adskilte entiteter med en interrelation fra den første til den anden, hvorfor det menneskelige subjekt ikke opfattes som det egentlige subjekt for økonomilogikken, men økonomilogikken opfattes som subjekt for sig selv og determinator for mennesket); 3. *Den automatiske sammenbrudsteori* (i hvilken konsekvensen af den i pkt. 2. konstaterede adskillelse af økonomi og klassekamp understreges: Eftersom kapitalen ikke er enhed af forholdet mellem arbejde og

46. Theorien III s. 474 (min understregning).

47. Grundrisse s. 631f.

kapital i formen sig selv forøgende værdi, gengives også kapitalens praktiske ophævelse i mediet af denne adskilthed; kapitalen bryder sammen med en naturløvs nødvendighed og *efter* sammenbruddet indtræder klassekampen som en fuldbyrdelse af *fait accompli*).

Den væsentligste begrænsning i den såkaldt »kapitallogiske« retning i Danmark og BRD er for mig at se, at den har haft en tendens til at autonomisere det *formlogiske* aspekt ved kritikken af den politiske økonomi og ikke (eller kun verbalt i hvert fald) har begrebet den som videnskaben om det sociale forhold mellem mennesker; et karakteristisk teoretisk udtryk herfor har været subsumtionsbegrebet, nemlig værdiformens usurpering af materialitetsformen. En gengivelse som for mig at se ikke svarer til Marx's analyse af arbejdets subsumtion i Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, en analyse der kun kan opfattes som eksemplarisk i forhold til denne problematik; her gengiver Marx ikke et sammenstød mellem to væsensforskellige logikker, hvis resultat er en »fremmedbestemmelse«, men gengiver en social kamp i hvilken »kapitalisten indtræder i processen som dirigent, leder« for derigennem at gøre arbejdsprocessen til middel for værdiøgningsprocessen⁴⁸; med en karakteristisk - omend måske overpointeret - formulering af det *kapitallogiske* synspunkt skriver Anne Birgitte Nørgård: »kapitalen er en teori om former og forholder sig uspecifikt til de materier og relationssammenhænge som subsummeres under værdikredsløbet.«⁴⁹

Denne fortolkning synes at stå i direkte forbindelse med gengivelsen af kapitalen som frugtbringende, som oven for blev bestemt som totalkapitalens umiddelbare fremtrædelsesform for den akademiske statslønarbejder. Nu er spørgsmålet, hvorfor den marxistiske videnskabelighed i især Danmark og BRD ikke har kunnet frigøre sig fra denne umiddelbare erfaring, og hvorfor kritikken af den politiske økonomi i disse lande i så lille et omfang er blevet gjort frugtbar for den socialistiske klassekampspraksis. Et svar herpå er den særlige karakter af den krise, som fremkaldte »genopdagelsen« af kritikken af den politiske økonomi i slutningen af '60-erne. Det kan konstateres⁵⁰, at kapitalen i midten af '60-erne gennem teknologisk innovation forøgede arbejdets produktivkraft, dvs. gik ind i en fase som karakteriseredes af en overvejende produktion af relativ merværdi⁵¹. Denne kriseproducerende udvikling (jvf. argumentationen for profitratens fald) slog imidlertid ikke

48. Resultate s. 45.

49. Anne Birgitte Nørgård: En undersøgelse af reklamens historiske udvikling og formidling. Fagtryk 38, Århus 1976. s. 5. En lignende overpointeret gengivelse af den kapitallogiske fortolkning af kritikken af den politiske økonomi finder man i Bevidsthedssociologi 1-2, Fagtryk 25, Århus 1976; karakteristisk er feks. problemerne med at få formuleret en bevidsthedsteori inden for denne fortolkningsramme, jvf. s. 73-92.

50. Jvf. Jens Brinch: Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940. Politisk Revy 1974.

51. Vi undlader her at inddrage kritikken af Jens Brinch, eftersom det væsentlige i denne sammenhæng er selve tendensen i kapitaludviklingen, ikke Brinchs forklaringsmodel og heller ikke feks. den branchemæssige uddifferentiering af udviklingen. Jvf. Kapitalakkumulation i Danmark efter 1940, 2. Politisk Revy 1975, og Erik Hannibal Knudsen/ Gitte Marling/ Hans Kiib/ Jens Chr. Søndertoft: Krisen & den statslige planlægning. MODTRYK, Århus 1976. s. 66, 91 og 101.

alment igennem *som* krise, men fremkaldte - bla. - nogle markante ændringer i kravene til kvalificering af arbejdskraften og til den teknologiforberedende forskning. Disse ændringer ytrede sig som omprioriteringer inden for de højere uddannelser og som funktionsændringer for de humanistiske videnskaber; *her* manifesterede den latente krise sig, og konsekvensen var - for at gøre historien utilladeligt kort - en kritisk, men socialt isoleret og socialt magtesløs studenterbevægelse, hvis genuine teoretiske udtryk var en deterministisk og ikkehandlingsvejledende analyse af kapitalismen. En forstærkende faktor var - i Danmark og BRD - socialdemokratiets reformistiske hegemoni i arbejderklassen, som umuliggjorde, at studenternes kritiske teori kunne forbinde sig med, og deraf optage erfaringer fra, en praktisk kamp, domineret af arbejdere.

I begyndelsen af '70-erne uddybedes den kapitalistiske krise. For studenterbevægelsen betød det dels et større direkte pres i form af indskrænkninger i dele af og centraliseret styring af uddannelsessektoren, dels betød det at mulighederne for at forbinde den marxistiske videnskabelighed med (dele af) arbejderklassen *forekom* større. Begge disse aspekter affødte en kritik af kapitallogikken, hvis udgangspunkt var dens manglende praktiske anvendelighed⁵²; et typisk udtryk herfor er feks. dele af forordet til »Kritik af kapitallogikken«.

Imidlertid er fristelserne i form af erfaringer om kapitalen som frugtbringende ikke hermed overvundet. Socialdemokratiet dominerer stadig den danske arbejderklasse, og der findes ikke nogen betydende revolutionære tendenser; dette mener jeg er en væsentlig årsag til at én reaktion på kritikken af kapitallogikken er et fald tilbage i neoricardianisme, thi netop inden for denne videnskabelige retning tilbydes der en konkret analytisk og derfor tilsyneladende praktisk anvendelig økonomiteori, som forbinder den umiddelbare erfaring om kapitalen som frugtbringende med et anstrøg af militant arbejderisme.⁵³ For den *ureflekterede* teoretiker har vi altså her en i forhold til kapitallogikken både mere korrekt og mere anvendelig teori. Og netop fordi denne tendens er udtryk for en reelt eksisterende fristelse er det væsentligt at modarbejde, at den i sig selv nødvendige kritik af kapitallogikken resulterer i reformuleringen af en i forhold til denne tilbagestående venstrepositionisme.

52. Se feks.:

Ole Fogh Kirkeby: Kapitallogik og historie. RUC forlag 1975.

Curt Sørensen: Marxismen og den sociale orden I-II. GMT 1976.

Gitte Rindom: Kapital-logik og bevidsthed. Kritik af en afledningsstrategi. Fagtryk 13, Århus 1975.

Hans Jørn Nielsen: Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces. Til en fremstilling ud fra arbejderstandpunkt. In: Den jyske historiker 4, 1975.

For de fleste af disse kritikker gælder det, at de nok artikulerer et forståeligt ubehag ved kapitallogikken, men at de »reelt (har) overtaget væsentlige dele af denne tendens' teoriforståelse, som han kritiserer«, som Susanne Possing skriver om Hans Jørn Nielsen (Susanne Possing: Kapitalbevægelse - og klassebevægelse? In: Kurasje 14, 1976 s. 177.

53. Jvf. Andrew Glyn and Bob Sutcliffe: British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze. Penguin Books 1972.

4. Groths »bevis« for profitratens stigende tendens

A

Argumentationsgangen i Groths kritik af loven om profitratens tendens til fald og efterfølgende bevis for at profitraten i virkeligheden stiger, er i store træk denne:

Forudsætningen for loven om profitratens tendens til fald er, at kapitalens *organiske sammensætning* stiger; denne stigning giver imidlertid ikke sig selv, men må afledes af stigningen i kapitalens *tekniske sammensætning*.

Der synes derfor ikke umiddelbart at herske nogen fare for kapitallogikerne og loven om profitratet, thi Groth indleder med at påvise, at der faktisk findes en logisk forbindelse mellem den tekniske sammensætning, defineret som $K/1$ dvs. forholdet mellem produktionsmiddelmasse og mængden af levende arbejde, og den organiske sammensætning, defineret som C/v , dvs. forholdet mellem værdien af produktionsmiddelmasse og »den arbejdstid der er indeholdt i den samlede realløn« (s. 21). Hvorfor denne logiske forbindelse? Groth svarer, at der er »en forbindelse mellem K og C , idet C er værdien af K «. (s. 25). Denne forbindelse kan skrives $C = K t_1$, hvor t_1 er »den konstante kapitalens værdi pr. enhed«. (s. 25). Og tilsvarende er der »en forbindelse mellem v og 1 « thi »lønsummen v kan skrives som gennemsnitslønnen pr. arbejdstime, lad os sige v' , multipliceret med antal præsterede arbejdstimer i det betragtede år, altså $v = v'1 = V' (v+m)$ «. (s. 26).

Ved omskrivning af formlen viser det sig, at

$$\frac{C}{V} = \frac{K t_1}{b t_2 1} = \frac{K}{1} \frac{1}{b} \frac{t_1}{t_2} \quad (\text{s. 26})$$

hvor b er »et index for reallønnen« og t_2 er forbrugsmidlernes værdi pr. enhed.

Resultatet heraf er, at en stigning i den tekniske sammensætning kun medfører en stigning i den organiske sammensætning for så vidt som

1. Produktiviteten i sektor I ikke vokser hurtigere end produktiviteten i sektor II (dette forhold afgør nemlig forholdet t_1/t_2).
2. Reallønnen stiger langsommere end den tekniske sammensætning.

Alt dette har imidlertid kun været spillfægtier; først nu spilles trumfen ud: *Profitratens faldtendens følger ikke af stigningen i C/v , men først af en stigning i $C/v+m$.*

Og $C/v+m$ stiger iflg. Groth *ikke* som følge af en stigning i den tekniske sammensætning, thi

$$\frac{C}{(v+m)} = \frac{C}{1} = \frac{K t_1}{1} \quad (\text{s. 32}).$$

»Forholdet $C/(v+m)$ vil med andre ord kun stige, såfremt produktiviteten i produktionsmiddelsektoren stiger langsommere, altså t_1 falder langsommere, end kapitalens tekniske sammensætning stiger.« (s. 32). Hvor Marx hævder en sammenhæng mellem den tekniske sammensætning og $C/v+m$, synes han »at foretage en række fejlslutninger«, og »Yaffe giver intet svar, ja har slet ikke erkendt, at der er et problem her.« (s. 32).

Den generelle fejl, som dels medfører en så stor tillid til stigningen i den organiske sammensætning og dermed faldet i profitraten og dels får Marx, Yaffe, Mattick, Schmiede og, omend i anden sammenhæng, Cogoy og Brinch til overhovedet at *overse* problemet, er Marx's påståede »fejltagelse, nemlig at slutte fra stigende organisk sammensætning af kapitalen, C/v , til stigende organisk sammensætning af produktionen $C/(v+m)$ « (s. 33).

Herefter er sagen klar: Såvel empirisk som logisk synes der ikke at være noget belæg for at $C/(v+m)$ stiger:

Empirisk fordi $C/(v+m)$'s bevægelse kan efterspores »ud fra en iagttagelse af bevægelsen i K/y , statistikkens capital-output ratio.« (s. 35). Og forholdet mellem kapitalapparatet i faste priser og det årlige netto-output i faste priser synes ikke at stige, men tværtimod at falde.

Logisk, som allerede omtalt, fordi der ikke synes at være nogen grund til at værdien pr. gennemsnitsenhed af kapitalapparatet falder langsommere end kapitalens tekniske sammensætning stiger. Nej, tværtimod (og dette er den »afgørende metodiske fejl«): »Generelt er motivet for at indføre en ny produktionsmetode at opnå en ekstraprofit. Dette opnås, som Marx også selv i høj grad fremhæver, kun, hvis den nye metode er af en sådan beskaffenhed, at dens anvendelse indebærer en reduktion af stykomkostningerne ved produktionen af den pågældende vare. (...) Det som netop skulle være pointen i teorien om profitratens faldende tendens, var det paradoks, at de enkelte kapitalisters jagt på ekstraprofit ved indførelse af tekniske innovationer skulle tendere til at give fald i kapitalistklassens gennemsnitsprofitrate, efterhånden som også konkurrenterne går over til den nye produktionsmetode, og ekstraprofiten derfor forsvinder - alt imens jagten på nye ekstraprofitter følgelig må gå videre. Det er følgelig en afgørende svaghed, at Marx ikke (ligesom heller ikke Yaffe m.fl.) har undersøgt, hvilke implikationer m.h.t. ændringen i den almindelige profitrate, der direkte kan udledes af den motivationsbetingelse, som han selv har stillet op.« (s. 44).

Kort sagt, Marx og konsorter har betragtet sagen for abstrakt, den skal i stedet betragtes ud fra enkeltkapitalisten, dennes profitmotiver og forhold til de andre kapitalister via konkurrencen. Sagen skal m.a.o. betragtes ud fra enkeltkapitalistens umiddelbare synsvinkel.

Og det gør Groth så i *sit* bidrag til loven om profitratens ups or downs. Når en initiativrig kapitalist indfører nye produktionsmetoder, sker det ud fra ønsket om at sænke stykomkostningerne. For at belyse konsekvensen heraf for den generelle profitrate opstiller Groth en kapitalismemodell, hvori der kun findes én brugsværdisubstans, nemlig korn, som både er produktionsmiddel (sædekorn), produkt

(brødkorn), konsumtionsmiddel og »værdimål«, og hvor der ses bort fra ændringer i reallønnen. I denne modelverden kan enkeltkapitalisten sænke sine stykomkostninger ved at bruge mindre sædekorn til at producere mere brødkorn, thi dermed er kapitalistens korn-input faldet i forhold til korn-output; dette medfører en stigning i pågældende kapitalists profitrate, thi når produktmassen er vokset, omkostningerne til løn og produktionsmidler er fastholdt og salgsprisen pr. kg brødkorn er den samme, så er profitraten selvfølgelig vokset.

Men når nu de andre kapitalister har foretaget samme innovationer? Ja, i så fald er den samlede produktmasse vokset, mens produktionsmiddelmassen er faldet; og selvom prisniveauet p.g.r. af denne udvikling sænkes, så gælder dette såvel for prisen på produktionsmidler som for prisen på produkterne, hvorfor resultatet er, at den almene profitrate er steget. Så simpelt kan profitratens tendens til stigning altså bevises!

B

Hvilke »fejl« begår Groth i sin kritik af kapitallogikken og i sin efterfølgende »bevisførelse« for profitratens stigende tendens? *Umiddelbart* kan man opregne følgende:

En af fejlene i kritikken af kapitallogikken er, at han kritiserer en forvrænget argumentation for profitratens fald; som vi påviste oven for er det ukorrekt at gengive fremstillingen som en sammenhæng mellem voksende produktivitet, stigende teknisk sammensætning, stigende værdisammensætning og, som sidste led i kæden, et heraf følgende fald i profitraten. En sådan fremstilling er heller ikke sælig »kapitallogisk«, omend visse af denne ikke-eksisterende skoles påståede medlemmer ikke kan sige sig fri for at have en vis skyld i Groths misforståelse.

Dernæst må man påpege den fejl, at Groth opererer med en model, i hvilken alle faktorer dels er ligevægtige og dels er (eller kan gøres) uafhængigt variable. Dette svarer til venstrepositivistiske modeller à la Sraffa's eller Joan Robinson's udviklede »golden-age-model«, hvis implicitte udsagn om kapitalen er, at den fulde og hele sandhed rummes i den sig selv avlende samfundsmæssige totalkapital.

Videre må man fremhæve den fejl, at Groth gengiver værdier som var de rene *størrelser*, hvilket vil sige, at han har udelukket værdiformanalysen fra sin argumentation. Igen svarer denne gengivelse til det som den frugtbringende kapital umiddelbart fortæller om sig selv.

Endelig må man påpege den fejl, at Groth som følge af de ovennævnte mangler på forhånd har udelukket muligheden af at medreflektere værdiøge kapitalbestemmelsernes lovmæssigheder, hvilket primært vil sige loven om kapitalen som sig selv forøgende værdi, og dernæst forholdet mellem bestemmelserne for kapital som sådan og så den måde, hvorpå den fremtræder på overfladen, nemlig i enkeltkapitalernes konkurrence om ekstraprofitter; i analysen af profitratens udviklingstendens ser Groth altså bort fra de mest grundlæggende forudsætninger i kapitalbegrebet og beviser således overhovedet ikke noget for en *kapitalistisk vareproduktion*, men

kun for en fiktiv produktionsform, hvis mest iøjnefaldende karakteristikum er, at den netop har udelukket de forudsætninger, som ville få »profitraten« til at falde.

Dette betyder slutteligt, at der hersker en alvorlig disproportionalitet mellem Groths egen analyse af profitraten og så hans kritik af kapitallogikken; thi mens Groth lader kritikken af kapitallogikken fremstå som en kritik mellem marxister, så afslører han i sin analyse af profitraten (om ikke før), at han ikke har mere med socialistisk videnskabelighed at gøre end f.eks. den nykeynesianske og -ricardianske retning, som er et ægte barn af den wittgensteinske neopositivisme. En ærlig kritik ville for Groths vedkommende have været en kritik af *marxismen* på linje med f.eks. Joan Robinson's i stedet for det præsterede skinforsøg på at »redde« marxismen fra en kapitalistisk blindgyde. På de følgende sider skal vi uddybe vores kritik samt udpege nogle konsekvenser af Groths »venstre«-borgerlige videnskabelighed.

C

Selvom mange forudsætninger i den på arbejdsværditeorien hvilende kritik af den politiske økonomi allerede bliver brudt i de afsnit, i hvilke Groth kritiserer kapitallogikken, så er det dog først i artiklens »positive« afsnit, nemlig dens selvstændige bidrag til den videnskabelige socialisme, at Marx virkelig bliver forklædt som en mellemting mellem marxist og kommis, for så vidt sidstnævntes speciale er købmandsregning. Vi vil derfor i den nedenstående kritik af kritikken tage udgangspunkt i pågældende afsnit.

Som det bl.a. fremgår af skemaet i Kapitalens 3. bind s. 166, er hemmeligheden bag konkurrencen mellem enkeltbrancherne, at kapitaler med en overgennemsnitlig organisk sammensætning har en lavere profitrate end gennemsnitsprofitraten; hverved bliver vareværdien for pågældende kapital lavere end den produktionspris, hvis størrelse er bestemt af den gennemsnitlige profitrate, og herved sker der en værdioverførsel: De værdier, som skabes af de m.h.t. organisk sammensætning undergennemsnitlige kapitalers arbejdere, overføres via konkurrencens udligning af profitterne via den gennemsnitlige profitrate til de overgennemsnitligt sammensatte kapitaler.

Så indviklet er det imidlertid ikke for Groth. For det første starter han ikke i det almene, for igennem fremstillingen at trænge frem til det specifikke; han tager derimod ubekymret udgangspunkt i enkeltkapitalisten, dennes ønske om at skabe ekstraprofitter og hans konkurrence med de andre kapitalister; og videre forenkler han verden: For ikke at gøre det for indviklet, begrænses eksemplet til at omhandle en såkaldt kornøkonomi, dvs. en fiktiv verden i hvilken produktionsmidlerne er korn (sædekorn og evt. korn til at gøde med), produktet er korn (brødkorn) og konsummidlerne korn; videre er alle disse former for korn af samme værdi pr enhed, hvorfor endelig varepriser kan undlades og abstrakt arbejde kan undlades (begge dele kan erstattes af korn, som altså fungerer som værdimål); denne undladelse sker imidlertid ikke fra starten, hvor der for et syns skyld tales om »levende ar-

bejde« og »pris«, men foretages dog undervejs (»Da inputs og outputs udgøres af samme vare, kan værdierne, t'erne, naturligvis forkortes ud, men af hensyn til sammenligneligheden med Marx' formuleringer bibeholdes t'erne.« (s. 46)).

Udregningerne i dette eksempel foretages med en del krumspring; her gengiver vi imidlertid argumentationen på en måde der antyder, at den i virkeligheden er til det yderste simpel.

Udgangspunkter er:

input pr. time	: a kg korn
realløn pr. time	: b kg korn
output pr. time	: x kg korn
værdi pr. kg	: t
Heraf følger	:
Udgifter	: (a+b) t
Indtægter	: x t
Fortjeneste	: x t - (a+b) t
Profitrate	: $\frac{xt - (a+b)t^{54}}{(a+b)t}$

$$\frac{xt}{(a+b)t} - \frac{(a+b)t}{(a+b)t} = \frac{x}{(a+b)t} t - 1$$

Kostpris pr stk er lig med udgifter/samlet mængde: $\frac{(a+b)t}{x}$

Herefter er vores kapitalist klar til at gennemføre en innovation med det krav at innovationen skal sænke stykomkostningerne. Med andre ord:

$$\frac{(a+b)t}{x} \text{ (efter)} < \frac{(a+b)t}{x} \text{ (før)}$$

54. Groth noterer profitraten således:

$$\frac{xlt - (alt + blt)}{alt + blt}$$

Det »svarer« i Marx's notation til (vi kalder nyværdien for: n)

$$\frac{n+c-(c+v)}{c+v} \left(= \frac{n-v}{c+v} = \frac{m}{c+v} \right) = \frac{n+c}{c+v} - 1$$

Dette er i virkeligheden en elegant måde at formulere profitraten på, thi vi ved at n er konstant, at v går mod nul og at c går mod uendelig; det betyder at n+c/v+c går mod

uendelig/ uendelig, hvilket betyder, at $\frac{m+c}{v+c} - 1$ går mod 1-1 = 0. Og at profitraten

ifølge denne formel nærmer sig nul, desto mere c må vokse progressivt i forhold til den stadig mindre merværdimasse.

Hvordan kan dette opnås, når prisen t er den samme og når reallønnen er den samme? Midlet er at forøge den producerede mængde korn, fra x til x^+ , og at formindske den forbrugte mængde sædekorn, fra a til a^+ . Altså:

$$\frac{(a+b)t}{x} < \frac{(a+b)t}{x}$$

Hvis stykomkostningerne sænkes på denne måde, så medfører det samtidig, at profitraten for innovatorkapitalen øges; pointen overskrider som sagt ikke almindelig kræmmerforstand:

Hvis du producerer flere kg korn

Hvis du bruger færre kg korn

Hvis du betaler det samme i løn

Hvis kornprisen er den samme,

ja så øges din profitrate:

$$p' = \frac{x^*}{(a^*+b)t} t - 1 < \frac{x}{(a+b)t} t - 1$$

Finessen hos Groth er, at dette pr matematik kan aflæses af stykomkostningerne. Thi vendes brøkerne, som udtrykker disse omkostninger, på hovedet, samtidig med at ulighedstegnet som det sig hør og bør vendes, ja så står resultatet, profitrateforøgningen, at aflæse.

Også konklusionen er af denne art: »p' er større end den profitrate, p' , der gjaldt før innovationen (*dette er også selve meningen med denne*), og som fortsat gælder for de andre kapitalister.« (s. 47).

Men når nu de andre kapitalister opdager fidusen? Ja også dette problem har Groth gaderet sig mod; ved at lade stykprisen på input og output være den samme, kan der kun innoveres ved at forøge mængdedifferencen mellem sædekorn og brødkorn; og når samtlige kapitalister gør det, så gør det ikke så meget, at priserne på korn falder, thi det gælder både for input- og for outputkornet; resultatet er, at indtægterne stiger i forhold til udgifterne, altså øges også den almindelige profitrate.

Skal vi resumere argumentationen for profitratens stigende tendens, lyder den (da man i korn-land lige så vel kan tale i korn som i penge): Hvis indtægterne stiger i forhold til udgifterne øges profitten; Groth selv udtrykker det samme lidt smukkere: »Grunden til, at den nye teknik gav innovatoren en højere profitrate, end han havde før (...) var, at den nye teknik gennem reduktionen af forbruget af inputs pr outputenhed ved de foreløbigt uændrede priser (og altså også ved de ens ændrede priser, LQ) indebar lavere omkostninger, men uændret salgspris.« (s. 48); *denne* begynderregel udgør altså alternativet til Marx's, Grossmann's, Mattick's, Schmiede's, Yaffe's m.fl.'s kapitallogiske besværligheder!

Hvad nu, hvis vi afslutningsvis komplicerer vores et-vare model og indfører en økonomi med flere produktionsgrene? Så er resultatet ifølge Groth igen det samme, og »dette kan intuitivt indses på følgende måde« (s. 48): Innovation i én sektor medfører billiggørelse af råstofprisen, hvilket medfører billiggørelse af

andre kapitalers udgiftsside; innovators profitrate stiger, det gør de andres også; og sluttelig medfører innovation i en anden sektor billiggørelse af forbrugsvareprisen, hvilket ved konstant levestandard fremkalder sænkning af lønnen, hvilket igen medfører en gensidig stigning i profitraten.

En af konsekvenserne af bestemmelsen af den akademiske statslønarbejders umiddelbare iagttagelse af kapitalen er, at den samfundsmæssige rigdom i vareform - og specielt i kapitalform - ikke er produkt af det levende arbejde, men er produkt af kapitalen selv. I den traditionelle borgerlige økonomi betyder det, at arbejdsværditeorien ikke eksisterer, thi værdien fremtræder som profit, og profitten er et produkt af kapitalen og måles derfor også i forhold til kapitalens værdi. For den venstreborgerlige »marxisme« er det modificerede resultat - i stik modsætning selvfølgelig til fremstillingen af profitratens fald ovenfor - at arbejdsværditeorien - og dermed, siges der, 1. bind af *Das Kapital* - er metafysik jvf. f.eks. Joan Robinson, der om Marx's værdibegreb siger, at i det »...er de mystiske elementer af Marx's teoriekompleks koncentreret, som ud over sin forklarlige betydning overhovedet ikke kan forlenes med mening.«⁵⁵; eller - hvilket principielt er det samme - at arbejdsværditeoriens gyldighed er ophævet i 3. bind af *Kapitalen*; netop denne autonomisering af kapitalens overflade udtrykker Groth: »Der er en ret udbredt forestilling om, at teorien om profitratens fald i en eller anden forstand hviler på den marxiske arbejdsværdilære. Men dette er en misforståelse.« (s. 31).

Groth argumenterer ikke særlig tydeligt for dette overraskende kompromis om, at arbejdsværditeorien nok gælder i visse dele af kritikken af den politiske økonomi, men ikke i andre. To ting kan man dog tilsyneladende betragte som argument; det ene er, at profitraten som forholdet mellem profit og kapitaludlæg accepteres som værende »en vigtig determinant«. Det er den, fordi kapitalisterne er interesserede i »hvor meget hver investeret krone formerer sig (i gennemsnit) i løbet af en given periode«; og det er profitraten jo et mål for, men vel at mærke »profitraten som en *penge*profitrate«; thi »værdierne interesserer kapitalisterne sig ikke for (de kender dem i øvrigt heller ikke)«. (s. 22).

Profitratens vigtighed beror altså på dens *psykologiske* funktion; psykologisk funktion kan kun umiddelbart iagttagelige fænomener have, derfor eksisterer værdien ikke længere. M.a.o.: Profitraten eksisterer i kapitalisternes bevidsthed, kun her har den styrende funktion; men i så fald er Groths »forklaring« intet andet end en tautologi, thi profitraten er på den ene side en forudsætning for kapitalisternes bevidsthed, på den anden side et produkt af samme! Løsningen på dette problem er, at profitraten er merværdiratens fremtrædelsesform på det niveau, hvor kapitalen i sin totalitet fremtræder som frugtbringende; merværdimassen fremtræder som produkt af de elementer, til hvilke udlægget er kostprisen, og derfor skal den også måles i relation til denne; men stadig-

55. Joan Robinson: Über Keynes hinaus. Wien 1962 s. 63. Se også kritikken af Joan Robinson i: Rosdolsky: Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen »Kapital«. EVA 1968, s. 626-652, og i: Anka Gronery: Joan Robinsons Thesen zum Verhältnis von Keynes'scher und Marx'scher Theorie. In: Mehrwert 6, s. 25-79.

væk er profitmassen for den samfundsmæssige totalkapital kvantitativt lig med merværdimassen og dens kostpris kvantitativt lig med den konstante + den variable kapital; derfor gælder endelig stadigvæk loven om at det samlede værdiprodukt er konstant (forudsat konstant arbejdstid) og loven om kapitalens akkumulation; derfor »hvil« profitraten altså i en meget præcis forstand »på den marxske arbejdsværdilære«. Derfor er Groths »ophævelse« af arbejdsværditeorien ved overgangen fra kapitalens produktion og cirkulation til kapitalen som frugtbringende enhed af produktion + cirkulation principielt identisk med Robinsons afvisning af arbejdsværditeorien som metafysik, og derfor er Groths standpunkt - uanset hvor meget han i øvrigt *verbalt* opererer med »værdi«, »merværdi«, »abstrakt menneskeligt arbejde« etc. etc. - den borgerlige økonomis standpunkt: kapitalen er frugtbringende.

Det andet argument bringer ikke nye ting for dagen: Det går på, at det er ligegyldigt, om profitraten er en »værdiprofitrate« eller en »prisprofitrate«, thi »enhver borgerlig økonom, der absolut intet kan se i arbejdsværdilæren, vil selv sagt akceptere, at *hvis* (...) $C/(v+m)$ p.g.a. produktivkræfternes udvikling har en vedvarende tendens til stigning, så vil profitraten have en tendens til fald.« (s. 31). Det er selvfølgelig rigtigt, der er blot den lille hage, at denne borgerlige økonom slet ikke fra sit standpunkt kan begribe, *hvorfor* profitraten skulle falde, tværtimod ville han uden arbejdsværditeorien få den til at stige; så helt betydningsløst er det ikke!

En videre konsekvens af, at de bestemmelser, som følger af værdiformsanalysen, i overensstemmelse med Joan Robinsons opfattelse kan lægges til side, er, at profitrateudviklingen intet har at gøre med akkumulationsimperativet eller med loven om det (når vi ser bort fra forlængelse af arbejdsdagen etc.) konstante værdiprodukt; og når sådanne lovmæssigheder bortopereres, så indtræder andre lovmæssigheder *på deres plads* i stedet for at eksistere som deres fordrejede *fremtrædelsesform*; og disse andre love er de love, der hersker på kapitalens umiddelbare overflade, nemlig f.eks. bestemmelsen af *konkurrencen* som den første systemdeterminator, opfattelsen af at *innovationerne* dybest set er de udviklingsgivende faktorer, og at *prisfald* er innovationernes konsekvens, efter at de er slået igennem generelt; at disse love hersker for enkeltkapitalerne i konkurrencen mellem disse som de fænomener, hvori værdiloven sætter sig igennem - en værdilov, som modificeres *for enkeltkapitalerne* p.g.r. af at gennemsnitsprofitraten sætter *produktionsprisen* som den størrelse, værdien er det blinde (dvs. ikke-iagttagelige) gennemsnit for, men som hersker uantastet for totalkapitalen - forstås ikke, tværtimod opfattes sådan noget som enkeltkapitalens kapitalbesparende innovation som en faktor, der direkte generaliserende kan overføres på totalkapitalen og dermed negere akkumulationskravet, hvorfor f.eks. Yaffe's påvisning af, at denne faktor kun er en modificerende faktor i forhold til totalbevægelsen afvises med den største arrogance; Yaffe-citatet desangående behandles på en måde, som både er karakteristisk for Groths kapital-forståelse og for hans argumentationsstil: »Logisk (!) må sådanne 'gratis'

opfindelser behandles adskilt fra akkumulationsprocessen. De modificerer denne, men hører ikke til dens interne logik (!)« (kommentarer overflødige).« (s. 37, alle parenteser, udråbstegn etc. er Groths). Groth formår ud fra sit standpunkt ikke at skelne mellem den generelle lov og de modificerende tendenser for enkeltkapitalen, men opfatter begrebsløst de forskellige niveaurs faktorer som sideordnede og ligevægtige faktorer; derfor har Marx ifølge Groth været lige ved at indse de kapitalbesparende innovationers betydning »korrekt«, selvom han så-selvfølgelig uforståeligt for Groth - alligevel pludselig »bøjer af«; Marx citeres for: »Ser vi på *den individuelle kapitalist* (min understregning, LQ), vokser omfanget af de nødvendige kapitalinvesteringer, især for den faste kapitals vedkommende; men værdien aftager relativt med hensyn til den masse materiale, der forarbejdes, og det arbejde, der udbyttes.«⁵⁶ (s. 38). Og kommentaren dertil lyder: »Dette er et eksempel på, at Marx var nærmere ved at erkende de kapitalbesparende innovationers betydning end kapitallogikerne. (...) Men midt i argumentationen bøjer han pludselig af og vender (...) tilbage til sit generelle standpunkt om, at der er en lovmæssig tendens til, at forholdet mellem dødt og levende arbejde stiger.« (s. 39).

Sagen er - som før nævnt - at Marx taler om »individuelle kapitalister«, som selvfølgelig kan unddrage sig værdiformsanalysens bestemmelser; for enkeltkapitalisten gælder det om at producere så mange varer som muligt, men produceret med den lavest mulige stykkostpris; dette er velkendt for alle, både for Groth og Marx og ikke mindst for de implicerede kapitalister. Den fejl, som Groth begår, og på hvis grundlag han læser Marx - og det er selvfølgelig som påvist ovenfor muliggjort og forårsaget af Groths samfundsmæssige placering og kun *foranlediget* af, at Groth ikke i-ånden formår at hæve sig over denne umiddelbare erfaring - kun derfor er det konsekvent umuligt at begribe, at Marx skelner mellem forskellige niveauer for fremstillingen - er, at disse banaliteter angående enkeltkapitalen *ekstrapoleres* op til at gælde generelt; at man ikke kan gøre det påviser Marx i kapitlet om udligningen af profitraterne over konkurrencen mellem de forskellige brancher, en udligning som opstår p.gr. af kapitalernes stræben efter at udlægge sin pengekapital mest profitabelt, og som resulterer i en omfordeling af det totale værdiprodukt; for *enkeltkapitalerne* gælder det om at reducere kostprisen og øge vareantallet, hvilket gøres ved at øge den organiske sammensætning; dette mål er identisk med det mål at sætte en undergennemsnitlig værdimasse; for enkeltkapitalerne gælder det m.a.o. om at sætte den *mindst* mulige produktværdi set i relation til en given varemasse, det gælder altså om *ikke* at akkumulere værdimæssigt (omend selvfølgelig i relative priser); heroverfor gælder det for *totalkapitalen* om at sætte den *størst* mulige produktværdi, altså om at *akkumulere* værdimæssigt. Dette er den simple grund til, at man tværtimod at kunne ekstrapolere erfaringer fra enkeltkapitalniveauet op til at have gyldighed for totalkapitalen vil se, at disse umiddelbare erfaringer *negeres*, hvad angår totalkapitalen; i konkurrencen »... fremtræder alle

56. Das Kapital III s. 111.

bestemmelser fordrejet i forhold til i kapitalen i almenhed«,⁵⁷ som bekendt. Og af samme grund går fremstillingen - og *må* den gå - hos Marx *fra* kapital i almenhed og frem til dennes fremtrædelse på samfundets overflade, ligesom dette også er grunden til at kapitlerne om loven om profitratens tendens til fald skal afledes af bestemmelserne for kapitalen i almenhed og ikke af den umiddelbare logik, som hersker på niveauet for de konkurrerende enkeltkapitaler; at gøre det modsatte er ensbetydende med at dogmatisere enkeltkapitalisters fordrejede bevidsthed, at forvandle den til »videnskabelig sandhed«; lige netop det gør Groth.

Lad os forsøge at uddybe, på hvilken måde Groth som repræsentant for ny-ricardianismen uvilkårligt vil fremkomme med udsagn, som er generaliseringer af enkeltkapitalistens erfaringer: For enkeltkapitalisten er bevægelseslogikken bestemt af mængden af forbrugte produktionsmidler og antallet af producerede varer samt af kostprisen og outputprisen pr enhed, hvor den første er nedadtil bestemt af den gennemsnitlige salgspris for de kapitaler, som producerer for det produktive konsum samt af den gennemsnitlige realløn, og den anden er opadtil bestemt af den gennemsnitlige salgspris i den branche, hvori pågældende kapital befinder sig. For den akademiske statslønarbejder er bevægelseslogikken umiddelbart bestemt af den totalt forbrugte produktionsmiddelmasse og den totalt producerede varemasse samt af den totale gennemsnitlige kostpris og den totale gennemsnitlige outputpris pr vareenhed; den umiddelbare og ureflekterede kapitaleksterne bevidsthed er altså intet andet end bekræftelsen af, at kapitalens logik fremkommer ved ekstrapolation af enkeltkapitalernes umiddelbare bevægelseslovmæssigheder; denne logik gælder for et objekt, som er enkeltkapitalernes addition; endelig skal denne simple generalisering suppleres med en vurdering af de mekanismer, som formidler enkeltkapitalernes situation med totalitetens gennemsnitssituation. M.a.o.: Totalkapitalens substans er i denne version lig med summen af enkeltkapitalerne; totalkapitalens bevægelsesform er identisk med enkeltkapitalens umiddelbare bevægelsesform; blot skal denne summation modificeres af de udjævnede tendenser som fremkommer ved regning med statistiske gennemsnitsstørrelser for et stort antal elementer; generaliseringen er dermed ikke kvalitativt forskellig fra sit udgangspunkt i enkeltelementer, men kan være kvantitativt modificeret p.g.r. af det sammensatte legemes større træghed; et eksempel, der lanceres af Groth, er at et generelt fald i salgsstykprisen ikke fører til det fald i stykprofitraten, som man kunne forvente ud fra enkeltkapitalen, thi faldet i salgsprisen betyder automatisk et fald i købsprisen for produktionsmidler og eventuelt et fald i daglønnen, hvilket vil sige at det forventede fald i stykprofitraten reduceres på totalniveauet.⁵⁸

Lad os eksemplificere denne generaliserende gennemsnitsbetragtningensmåde: Hvorledes er feks. sammenhængen mellem en nyindført omkostningsreduktions

57. Grundrisse s. 550.

58. Ud fra denne forståelse ville det være relevant at skelne mellem »Gesamtkapital« og »totalkapital«, noget vi ikke har gjort, fordi der også ligger en pointe i terminologisk at fremhæve, at der reelt er tale om en og samme størrelse.

indflydelse på salgsprisen og så de deraf følgende ændringer i inputpriserne? Sådanne spørgsmål besvares ud fra dette standpunkt ud fra opfattelsen af samfundet som en simpel additiv sum af interrelaterede enkeltkapitaler feks. med følgende karakteristiske metafor af Groth: »Selv om omkostningsreduktion i én produktionsgren, for så vidt det drejer sig om produktion af et produktionsmiddel eller et løngode, slår igennem i de andre produktionsgrene, så slår de igennem med *aftagende* vægt, jo fjernere ud i produktionskæden, man kommer. Når den nye produktionsmetode er blevet almindelig i den pågældende produktionsgren, og et nyt sæt produktionspriser er dannet i hele økonomien, vil pågældende varers produktionspris være faldet procentvis mere end inputvarernes. Derfor bliver den endelige profitrate lavere end innovators midlertidige ekstraprofitrate. Men i kraft af den nye teknik vil den endelige profitrate stadig være større (undtagelsesvis lig med, men aldrig lavere) end den oprindelige profitrate (forudsat uændret real løn). (s. 48).

Som det er fremgået ovenfor, er årsagerne til de her eksemplificerede fejltagelser ikke *blot* at finde i »den positivistiske tradition«, direkte eller indirekte censur af »marxisme« på universiteterne etc., men ligger i forskerens samfundsmæssige placering, og som det videre er fremgået, består fejltagelserne i reproduktion af borgerskabets umiddelbare erfaringer; grunden til at de herskende tanker svarer påfaldende til de herskendes tanker skal - er det eksemplificeret - ikke primært søges i bestikkelse, psykisk tvang eller lignende⁵⁹, men skal søges i, at de »ideologiske stænder« er placeret uden for kapitalforholdet og derfor praktisk erfarer det borgerlige samfund kapitaleksternt, hvilket som påvist svarer til generaliseringen af den måde enkeltkapitalisten drager erfaringer på. Heraf kan man slutte, at hverken »permanent ideologikritik« eller langt mindre »verbal-marxisme« så som omgang med og hyppig brug af værdibegrebet afgørende emanciperer akademikerne fra sin klasserolle, men at den marxistiske akademiker praktisk og politisk forpligtende må stille sig på arbejderklassens standpunkt; kun ved på den måde praktisk at ændre sin bevidsthed kan akademikerne undgå at producere enkeltkapitalistbegræftende udsagn, hvis »nyttighed« dels er deres fordummende funktion, nemlig at gøre »arbejdsgivererfaring« til totalsamfundsmæssigt gyldig erfaring og dels er deres fremstilling af samfundet som et uendeligt manipulerbart puslespil, i hvilket de enkelte brikker hænger sammen på en måde, så at den totale fællesinteresse er fastholdelsen af afstanden mellem kostpris og salgspris, thi i denne afstand ligger den samfundsmæssige velstand; disse udsagns »farlighed« ligger i, at de modsat marxistiske udsagn om det borgerlige samfund umiddelbart svarer til den

59. Således feks. Lutz Wincklers forestilling om at ud fra adskillelsen af håndens og åndens arbejde »...opstår der med frisættelsen fra umiddelbart legemligt arbejde også private pengefonds til forsørgelse af de åndelige arbejdere. De ideologiske stænder er således (...) bundet til den herskende klasse (...) gennem ernæringen ud fra det samfundsmæssige merprodukt, som befinder sig i den herskende klasses hænder.« (Lutz Winckler: Kulturwarenproduktion. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1973, s. 136f.)

empiriske virkelighed og således hele tiden finder bekræftelse i den almindelige bevidsthed.⁶⁰

Denne reale tilbøjelighed til for de borgerlige økonomer at tale med enkeltkapitalistens mund og hjerne var som bekendt velkendt for Marx: »Vulgærøkonomen gør i virkeligheden intet andet end at oversætte de særlige forestillinger hos den kapitalist, som er indfanget i konkurrencen, til et tilsyneladende mere teoretisk almengørende sprog, og at anstrenge sig for at konstruere disse forestillingers rigtighed.«⁶¹

Konsekvensen heraf var, så vi, at udviklingstrækkene for det kapitalistiske samfund bestemmes som generaliseringer af enkeltkapitalernes udviklingsbetingelser, som generaliseringer af de enkelte varers relative priser etc.: »Det fænomen som fremgår af den kapitalistiske produktionsmådes natur, at ved vækst i arbejdets produktivitet synker prisen på den enkelte vare eller på en given varekvote, stiger antallet af varer, synker profitmassen på den enkelte vare og profitraten på varesummen, men stiger profitmassen på varernes totalsum - dette fænomen fremstiller på overfladen kun: fald i profitmassen på den enkelte vare, fald i dens pris, vækst i profitmassen for det forøgede totaltal af varer, som samfundets totalkapital eller også den enkelte kapitalist producerer. Dette bliver da opfattet på den måde, at kapitalisten frivilligt henter mindre profit på den enkelte vare, men holder sig skadesløs ved hjælp af det større antal varer, som han producerer.«⁶²

Denne af Marx skitserede vulgærøkonomiske fremgangsmåde er i store træk identisk med Groths; thi sidstnævnte søger i virkeligheden at bevise, at faldet i salgspris pr vare kan kompenseres af en større kapitalproduktivitet pr udlagt krone.

Som tidligere påvist hævder Groth nemlig, at innovationsbetingelsen er en reduktion af stykomkostninger, hvilket betyder at udgiften pr vare =

$$\frac{\text{kostpris}}{\text{produktmasse}} = \frac{\text{at} + \text{bt}}{\text{x}}$$

skal falde. Det betyder omvendt, at

$$\frac{\text{produktmasse}}{\text{kostpris}} = \frac{\text{x}}{\text{at} + \text{bt}} =$$

antal producerede varer pr udlagt krone skal stige; i det følgende kalder vi denne størrelse for »kapitalens produktivkraft«.

Når innovationen er generel, ændres ikke blot de producerende og forbrugte brugsværdistørrelser, men også varepriserne; innovationsbetingelsen er altså, at kapitalens produktivkraft stiger, at den er større til tidspunktet t_2 end den var til tidspunktet t_1 :

60. Das Kapital III s. 241.

61. Das Kapital III s. 240.

$$\text{kapitalens produktivkraft til } t_2: \quad \frac{x^*}{a^* t^* + bt} = g'$$

$$\text{kapitalens produktivkraft til } t_1: \quad \frac{x}{at + bt} = g$$

Dette kan sammenlignes med den almindelige profitrate:

$$\text{Profitraten til } t_2: \quad \frac{x^*}{a^* t^* + bt^*} t^* - 1$$

$$\text{Profitraten til } t_1: \quad \frac{x}{at + bt} t - 1$$

Nu slutter Groth på grundlag af disse formler, at den almindelige profitrate må stige, thi »Af innovationsbetingelsen (g' større end g , LQ) følger at (profitraten til t_2) må være større end den oprindelige profitrate (...). (Dette indses ved i (formlen for profitraten til t_1 og t_2) at forkorte t resp. t^* ud).« (s. 47).

Her begår Groth imidlertid en afgørende fejl, thi hvis han forkorter t og t^* ud i disse formler, er de overhovedet ikke sammenlignelige med innovationsbetingelsens formler. Det betyder at Groth aldeles ikke har sagt noget om den »almindelige profitrates« tendens til det ene eller det andet. Det han i al beskedenhed har sagt er at hvis g'/g er større end t/t^* så vokser profitraten, hvis g'/g er mindre end t/t^* så falder profitraten.

Konsekvensen er, at hvis kapitalens produktivkraft vokser mere end værdiforringelsen så vokser profitraten, hvis kapitalens produktivkraft vokser mindre end værdiforringelsen så falder profitraten. Groth er altså reelt ikke kommet længere end til at formulere et *udgangspunkt* for analysen af profitratens faldende/stigende tendens, verbalt derimod reproducerer han den umiddelbare enkeltkapitalistiske apologetisme, at faldet i salgspris skulle kunne kompenseres af en større kapitalproduktivitet pr udlagt krone.

Ekskurs

Af det foregående kunne man forledes til at tro, at »borgerlig økonomi« er ét fedt. Dette bør man ikke gøre, dels fordi det er ukorrekt, dels fordi der er gode politiske grunde til at modarbejde en sådan forenkling. I forsøget på at årsagsbestemme neoricardianismen hævdede vi, at grunden til at den ikke begriber, at kritikken af den politiske økonomi er grundlagt på arbejdsværditeorien er, at dens udøvere er placeret uden for kapitalen og derfor erfarer den som en allerede færdigetableret, selvfrembringende størrelse. Det spørgsmål, som umiddelbart melder sig er, hvorfor vi da placerede den på den industrielle kapitalists standpunkt og ikke på den ørkesløse kapitalists?

Den grundlæggende forskel er, at hvor neoricardianismen - stående på den industrielle kapitalists standpunkt - forankrer analysen af kapitalismen i den kapitalistiske produktionsproces, nemlig i produktionen af varer ved hjælp af

varer, dér er enhver indsigt i at den kapitalistiske form for rigdom skabes i konfrontationen mellem arbejdskraft og produktionsmidler og at dens substans er abstrakt menneskeligt arbejde udslettet i den vulgærøkonomi, hvis standpunkt er den ørkesløse kapitalist; dens erkendelsesmulighed er principielt lig med Walras's, som ifølge Joan Robinson og Keynes »...seine Idee der Preisausrufens auf der Pariser Börse bekam, wo in seinen Tagen Käufe und Verkäufe wirklich durch das Rufen von Angebot und Nachfrage zustande kamen.«⁶² Fra denne synsvinkel er den samfundsmæssige rigdom den naturgivne forudsætning, der - som kornet på marken - gror ud af de foreliggende »production possibilities«, nemlig de velkendte jord, arbejde og kapital - »natural resources«, »human labor resources« og »capital goods«⁶³ samt eventuelt den nytilkomne, »technological knowledge«.

For så vidt som at disse rigdomskilder har lige så meget til fælles som »Notariatsgebühren, rote Rüben und Musik«⁶⁴ er det umuligt at fremanalysere en fælles værdisubstans; konsekvensen er, at værdien opstår på markedet, i forholdet mellem produktmasse og behov. Dette er kernen i den vulgærøkonomiske videnskab, og eftersom fordelingsgrundlaget i det borgerlige samfund er forholdet mellem udbud og efterspørgsel og det fordelingsredskab, som skabes i denne proces, er priserne, har Samuelson ret i sin erkendelse, at »You can make even a parrot into a learned political economist - all he must learn are the two words »supply« and »demand««. ⁶⁵

Kort fortalt er det den vulgærøkonomiske teoris opfattelse, »at teorien om den almene ligevægt er det eneste udgangspunkt for enhver logisk konsistent forklaring på forløbet af decentraliserede økonomiske systemer«⁶⁶. Det betyder, at den samfundsmæssige rigdom opfattes som på forhånd givet (omend i begrænset omfang), at det økonomiske system grundlæggende gengives som et statisk system, og at en (quasi)dynamisering kun kan ske v.hj.af indførelsen af extra-økonomiske faktorer. Videre er de mere specifikke konsekvenser, at »forklaringen« på *profit* svarer til den trinitariske formels, at »Wages are the return to labor; interest is the return to capital; rent is the return to land«, og tilsvarende at profit er belønningen for »dynamic innovation and uncertainty-bearing«⁶⁷. *Krisen* kan derfor kun opfattes som et udslag af tilfældige og midlertidige tilpasningsvanskeligheder på markedet, ligesom *arbejdsløshed* fremtræder som udslag af en midlertidig forstyrrelse af markedssynkroniseringen. Endelig kan *statens* funktion ikke begribes, thi den fremtræder blot som et fremmedlegeme,

62. Joan Robinson: Die zweite Krise der ökonomischen Theorie. In: Winfried Vogt (Hg.): Seminar: Politische Ökonomie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973. s. 42f.

63. Paul A. Samuelson: Economics. 9. Edition. McGraw-Hill 1973. s. 596.

64. Das Kapital III s. 822.

65. Paul A. Samuelson, op.cit. s. 58.

66. Nicholas Kaldor: Die Irrelevanz der Gleichwichtsökonomie. In: Winfried Vogt, op.cit. s. 82.

67. Paul A. Samuelson op.cit. s. 618.

der forstyrrer markedsbalancen, og dens finansiering forstås ikke, fordi der ikke skelnes mellem produktivt og uproduktivt arbejde. Vulgærøkonomiens eneste funktion er den ideologiske legitimering; igen kan Samuelson eksemplificere: »Konsumenten er kongen, siges det. Eller snarere: Når ethvert menneske er en konge, er han en stemmeafgiver som bruger sine penge som stemmer for at få de ting lavet som han ønsker at få lavet. Hans stemmer må konkurrere med andres stemmer; og de, der har flest stemmer, får mest indflydelse på hvad der bliver produceret og hvem disse goder tilfalder.«⁶⁸

Vi må foretage en konjunktuel specificering af den materialhistoriske bestemmelse af den borgerlige økonomiteori; generelt begriber den det borgerlige samfund fra et kapitaleksternt standpunkt, men mens den i opgangsperioder *kun* har den funktion at virke ideologisk legitimerende og derfor ikke bliver antastet i sit rene revenuekildebesidderstandpunkt, så vil dens udsagn om virkeligheden blive *dementeret* i kriseperioder, og for så vidt som krisen nødvendiggør statslige indgreb vil udsagnskritikken kunne blive uddybet til en paradigmekritik som forberedelse til et paradigmeskifte, hvis kerne er selve det teoretiske grundlags manglende *funktionsdygtighed*; inden for rammerne af den borgerlige økonomiteori vil dette paradigmeskifte betyde en overgang fra neoklassisk vulgærøkonomi til neoricardiansk teori, dvs. fra det uforfalskede revenuekildebesidderstandpunkt til standpunktet for den totalsamfundsmæssigt generaliserede industrielle kapitalist.

En sådan overgang indledes med krisen i '30-erne og fuldbyrdes med krisen i slutningen af '60-erne.

Centrum for kritikken af den neoklassiske vulgærøkonomi danner Keynes' »The General Theory of Employment, Interest and Money« fra 1936.⁶⁹ Udgangspunktet for Keynes var lige netop en kritik, som blev katalyseret af den empiriske falsifikation af den neoklassiske økonomiteori⁷⁰ og - i sammenhæng dermed - af dens manglende funktionalitet⁷¹. Som sagt gennemførtes paradigmeskiftet ikke med Keynes⁷²; han benægtede ikke, at økonomiteoriens væsentlige objekt er markedet, men hævdede blot, at markedet ikke var i stand til at etablere en ligevægt; udligningen mellem udbud og efterspørgsel kan tværtimod føre til en situation med uligevægt, hvilket muliggør en forklaring på arbejdsløsheden: Eftersom at der ifølge Keynes ikke er overensstemmelse mellem pengeløn og realløn, vil der kunne forekomme perioder, hvor der til en bestemt pengeløn udbydes mere arbejde end der efterspørges til denne løn. Denne forklaring muliggør så i næste

68. Ibid. s. 58.

69. Her fra The collected writings of John Maynard Keynes, Vol. VII. The Royal Economic Society 1973.

70. Jvf. ibid. s. 9.

71. Jvf. ibid. s. XV.

72. Jvf. Glombowskim.fl.: Gesamtwirtschaftliche Grundbegriffe und-Beziehungen. In: Mehrwert 8. Og jvf.: Karin Hansen og Lars Torpe: Om marxistisk statsteori, Keynesianisme og Arbejderbevægelse - til en indkredsning af statsinterventionsproblematikken. In: Den jyske historiker 3. 1975.

omgang en teoretisk funktionsbestemmelse af staten: Staten må gribe ind i krisen for gennem et udgiftsprogram at stimulere efterspørgslen og investeringslysten, både ved hjælp af statsligt konsum og ved hjælp af stimulering af det individuelle konsum⁷³.

I slutningen af '60-erne og på baggrund af en udpræget teoretisk degenereringstendens i mellemkrigstiden⁷⁴ fremkalder den nuværende krise en tilsvarende »å benbar bankerot for den økonomiske teori, som for anden gang intet har at sige til de spørgsmål, som for alle bortset fra økonomer på den mest påtrængende måde kræver et svar.«⁷⁵ En forløber for denne videreførte økonomiteoretiske innovation var Sraffa's »Production of Commodities by Means of Commodities« fra 1960⁷⁶, som - karakteristisk nok - først i de allerseneste år har vundet bredere udbredelse. Her gennemføres skiftet til den generaliserede industrielle kapitalists standpunkt. Her muliggør økonomiteorien igen et samspil mellem *vareproduktion* og marked med betoning på førstnævnte, et samspil i hvilket den dynamiske faktor på grund af den forudsatte variable, nemlig den teknologiske udvikling, er værdiskabelsen og i hvilken teorien omfatter konkurrencen mellem enkeltkapitalister og interessemodsætningen mellem kapitalistklasse og arbejderklasse, som igen determinerer den indbyrdes størrelse af de omvendt proportionale faktorer løn og profit. Herved er den subjektive værditeori aflivet, systemets dynamik genindført og muligheden for at argumentere for nødvendigheden af statens regulerende funktion fastholdt fra Keynes. Ydermere muliggøres og udfoldes (feks. i forlængelse af Sraffa hos Glyn/Sutcliffe⁷⁷) et begreb om krisen og arbejdsløsheden ud fra den faldende profitrate, hvorved statsfunktionen kan udvides til også at være af strukturegulerende karakter; endelig kan der ud fra genetableringen af en værditeori skabes et begreb om statens finansiering som et fradrag fra totalkapitalens værdiprodukt, hvor det bedst kendte eksempel nok er Cogoy's bestemmelse heraf ud fra en tresektormodel.

Alt i alt er der altså grund til at fremhæve den neoricardianske teoris forskellighed fra den vulgærøkonomiske. Derfor er begrundelsen for kritikken af denne teoretiske retning ikke blot at den som nævnt er en umiddelbar fristelse for venstrefløjen, men også at man må forvente at denne såkaldt socialistiske økonomiteori i øjeblikket aktualiseres som et nødvendigt teoretisk styringsredskab for de statslige interventioner i den kriseramte kapitalisme. Ikke mindst af den grund er det nødvendigt at videreføre kritikken for at præcisere denne retnings strategiske implikationer og grænserne for dens kriseløsninger.

73. Jvf. Keynes op.cit., det afsluttende kapitel »Concluding notes...« s. 372-384.

74. Jvf. Joan Robinson, op.cit.

75. Ibid. s. 55.

76. Oversat til tysk: Piero Sraffa: Warenproduktion mittels Waren. Suhrkamp Verlag 1976.

77. Glyn/Sutcliffe, op.cit.

5. Nogle teoretiske og strategiske konsekvenser

Vi har ovenfor påvist, at resultatet af Groths analyse af profitratens udviklingstendens udspringer af den metodologiske tilgang, nemlig af autonomiseringen af den samfundsmæssige totalkapitals overflade; videre har vi derigennem argumenteret for, at konsekvensen af summen af de mange enkeltkapitalers handlinger er den stik modsatte af konsekvensen af de individuelle kapitalers handling; og vi har søgt at påvise, at denne sammenhæng kun overfladisk kan betragtes som en kontrafinalitet: Reelt kan den kun begribes ved at fastholde at kapitalen i almenhed - kapital som sådan - er en realabstraktion.⁷⁸ Endelig har vi påpeget, at Groths fejlagtige analyse ikke er tilfældig, men er et resultat af nogle umiddelbare samfundsmæssige erfaringer hos »statsmellemlagene« og således udgør en nærliggende og påtrængende fristelse for den herskende socialistiske videnskabelighed.

På de næste sider skal vi kort explicitere nogle af de teoretiske konsekvenser af Groths tilgang for derigennem at uddrage dens strategiske implikationer.

Kapital som en ting

S. 18 skriver Groth om »...forholdet mellem dødt og levende arbejde (eller forholdet mellem kapitalens værdi og værdien af netto-output) ...« Dels synes denne identifikation at være simpelt ukorrekt, thi forholdet mellem dødt og levende arbejde er lig med $c/v+m$, mens forholdet mellem kapitalens værdi og værdien af netto-output er lig med værdien af $c+v/v+m$; men dels - og det er langt væsentligere - opereres der med et statisk kapitalbegreb; der foretages en sidestilling af »dødt arbejde« og »kapitalens værdi«, som om kapital ikke netop var et samfundsmæssigt forhold mellem arbejde og produktionsmidler, i hvilket dette interaktionsforhold *som* kapital bliver til middel for værdiens vedholdende selvforøgelse, hvorved der af interaktionsforholdet konstitueres klasse modsætningen mellem arbejde og kapital, og hvorved værdien realiserer sig for at selvstændiggøre sig som vare og pengekapital. Hos Groth reduceres kapital imidlertid til hhv. kapitalapparat og en sum penge i kapitalejerens hænder; kapital er reduceret til en ting og er ikke længere en social relation. Hertil bemærker Yaffe: »... *kapital* er en samfundsmæssig relation, ikke blot en kvantitet. Vanskeligheden opstår på grund af varens dobbeltkarakter som *brugsværdi* og *bytteværdi*. Vi må ikke forveksle produktionsmidler og akkumuleret genstandsgjort arbejde med kapital. »Vitsen er, at selv om al kapital er genstandsgjort arbejde, der tjener som middel for ny produktion, (så) er ikke alt genstandsgjort arbejde, der tjener som middel

78. Vi må altså afvise Jørgen K. Bukdahls »forslag« til erstatning af kapitallogikkens realabstraktionsbegreb. Jvf.: Jørgen K. Bukdahl: Realabstraktion, kapitallogik og metodologisk kollektivism. In: Historievidenskab nr. 5-6 1975, s. 127-144.

for ny produktion, kapital. KAPITALEN OPFATTES SOM TING, IKKE SOM FORHOLD.«⁷⁹ »Kapital er en proces, i hvis forskellige momenter den hele tiden er kapital.«⁸⁰

Skrinlæggelsen af bestemmelsen af arbejdskraftens værdi

Groth skriver: »... hvis arbejdskraften gennem lønkampen skulle gøre så kraftige indhug på merarbejdet, at den spore, der ligger i gevinsten, mister sin brod, vil kapitalistklassen reducere købet af arbejdskraft, den industrielle reservearmé fyldes op, hvorved arbejdskraftens lønkrav holdes i skak.« (s. 19). Her forlades den opfattelse, at arbejdskraftens værdi er bestemt af værdien af arbejdskraftens subsistensmidler, til fordel for en teori om, at arbejdskraftens værdi og derved også merværdiens størrelse er bestemt af udbud og efterspørgsel. Dette svarer principielt til den jernhårde lønningslov, som Lasalle overtog fra Ricardo, nemlig at arbejdsløn svarede til værdien af subsistensmidlerne på eksistensminimum; hvis lønnen blve højere, så var resultatet en stigende formering, dvs. et øget udbud af arbejdskraft og dermed faldende arbejdsløn; hvis lønnen blev lavere, så var resultatet en stigende dødelighed, dvs. et faldende udbud af arbejdskraft og dermed en stigende arbejdsløn^{81 82}.

79. Grundrisse s. 169.

80. David S. Yaffe, op.cit. s. 64f.

81. Jvf. Grundrisse s. 257.

82. Ricardo's argumentation lyder i sin helhed således: »*Arbejdets naturlige pris* er den pris som er nødvendig for at gøre det muligt for arbejderne i gennemsnit at eksistere og at fortsætte deres race, uden hverken forøgelse eller formindskelse. (...) *Arbejdets markedspris* er den pris som i virkeligheden bliver betalt for det, fra den naturlige funktion af forholdet mellem udbud og efterspørgsel; arbejde er dyrt når der er mangel på det, og billigt når der er rigeligt af det. Hvor meget arbejdets markedspris end måtte afvige fra den naturlige pris, har det, som varer, en tendens til at rette sig efter den.

Det er når arbejdets markedspris overstiger dets naturlige pris, at arbejderens betingelser er blomstrende og lykkelige, at det er i hans magt at forlange en større mængde af livsnødvendigheder og forlystelser, og således at opfostre en sund og stor familie. Når imidlertid antallet af arbejdere, på grund af den opmuntring som de høje lønninger giver til at forøge befolkningen, er forøget, falder lønningerne igen til deres naturlige pris, og kan endog på grund af en reaktion falde under den.

Når arbejdets markedspris er under dets naturlige pris, bliver arbejderens betingelser særdeles usle: i så fald berøver fattigdommen dem de goder, som sædvanen har gjort til absolutte nødvendigheder. Det er først efter at afsavnene har formindsket deres antal, eller efterspørgslen efter arbejde er forøget, at arbejdets markedspris vokser til dets naturlige pris, og at arbejderen kan få de moderate goder som den naturlige lønrate kan tillade.« (David Ricardo: *Principles of Political Economy and Taxation*. Penguin Books 1971, 1. udg. 1817. s. 115f.

Nyvværdien = udnyttelsesgraden af produktionskapaciteten

Groth skriver: »Yaffe bestemmer merværdien som »forskellen mellem arbejdskraftens bytteværdi (repræsenterende den del af arbejdsdagen, hvor arbejderens producenter ækvivalenter for midlerne til sit eget livsunderhold, nødvendig arbejdstid) og dens produktive kapacitet (repræsenterende den totale arbejdsdag).«⁸³ Men dette er at betragte arbejdskraften på linie med fx. trækdyr. Arbejdsdagens længde ud over den »nødvendige arbejdstid« er ikke - lige så lidt som i øvrigt arbejdsintensiteten - bestemt af arbejdskraftens produktive kapacitet (på anden måde end at sidstnævnte angiver en øvre grænse), men af de økonomisk formidlede sociale magtforhold, der afgør *udnyttelsesgraden* af dens produktive kapacitet.« (s. 20). Altså: Nyvværdien er ikke bestemt af arbejdskraftens produktive kapacitet, men af udnyttelsesgraden af denne kapacitet; udnyttelsesgraden er igen bestemt af de sociale magtforhold. Herved er også nyvværdien gjort til en *pris*, der er bestemt af forholdet mellem udbud og efterspørgsel, således som dette afgøres af og afgør de sociale magtforhold; er arbejderens magt stor, så reduceres arbejdstiden og falder nyvværdien. Også i dette tilfælde er altså arbejdsværditeorien skrinlagt og kritikken af den politiske økonomi reduceret til en pristeori.

At Yaffe ikke, som insinueret, opfatter arbejderens på linie med et »trækdyr« ligger i det af Marx understregede forhold, at produktionskapaciteten selvfølgelig er kulturelt bestemt, dvs. *ikke* en absolut størrelse.

Heroverfor er indvendingen, »at så *er* de sociale magtforhold jo afgørende« nærliggende. Jeg mener imidlertid, at den er ukorrekt, thi det afgørende er at værdiens størrelse er den samfundsmæssig nødvendige arbejdstid (»Medio (og Groth, LQ) har ikke begrebet det abstrakte arbejdes natur som *samfundsmæssigt* arbejde, og størrelsen af værdien som *samfundsmæssigt nødvendig* arbejdstid. Han har på en forvirret måde sammenslået værdiens *substans* og dens størrelse.«⁸⁴); værdiens størrelse er altså *ikke* en eller anden ahistorisk fysiologisk produktionskapacitet (hvorfor Yaffe da også netop tilføjer at pågældende udtryk repræsenterer »den totale arbejdsdag«), og det er heller ikke en bestemt procentdel af en sådan universel produktionskapacitet: *værdiens størrelse* er historisk specifik, den er ikke en udbud-efterspørgsel-bestemt størrelse, der svinger omkring en universel, fysiologisk bestemt akse, men derimod den samfundsmæssig nødvendige arbejdstid. Den samfundsmæssig nødvendige arbejdstid er for kapitalen *værdiens altid historisk specifikke målestok*. Derfor er - med en plat sammenligning - *alle* forsøg på at sammenligne *den absolutte størrelse* af den samfundsmæssig nødvendige arbejdstid i år med den absolutte størrelse af samme fra sidste år lige så meningsløse som at spørge om skønhedsidealet absolut set var smukkere i middelalderen end i dag.

83. David S. Yaffe: Den marxistiske teori om kriser, kapital og staten. MODTRYK, Århus 1974, s. 15.

84. David S. Yaffe: Kritik af den neoricardianske marxisme, op.cit. s. 60.

Variabel kapital som lønsum

Groth skriver: »... de enkelte kapitalister (må) være i stand til at finansiere lønudbetalingerne i tidsrummet, indtil de færdige varer begynder at foreligge og blive solgt. Den samlede hertil fornødne kapital, regnet gennemsnitligt over året, kalder vi V. (...) ... V er, hvad Marx kalder *variabel kapital*. (...) Vi har nu opgivet alle de grundlæggende størrelser i arbejdstimer, altså kort og godt som *værdier* i Marx' forstand.« (s. 22). Kort og godt: *Variabel kapital identificeres med lønudbetalingerne* indtil de færdige varer bliver solgt.

Overfor denne opfattelse af variabel kapital kan vi tilslutte os Yaffe's indvending: »Det er bemærkelsesværdigt, i hvor ringe omfang kategorien variabel kapital er blevet forstået. Den forveksles ofte med *værdien* af subsistensmidlerne eller arbejdernes løn. Hvad der udgør kapitalens variable del, er ikke arbejdernes subsistensmidler, men deres arbejdskraft i aktion. »Den variable kapital eksisterer først hos kapitalisten som PENGEEKAPITAL, den fungerer som PENGEEKAPITAL, idet han køber arbejdskraft med den. Sålænge den forbliver i hans hænder i pengeform, er den intet andet end en given værdi, der eksisterer i pengeform, altså en konstant og ingen variabel størrelse. Den er kun potentielt variabel kapital - netop fordi den kan omsættes i arbejdskraft. Virkelig variabel kapital bliver den først, efter at den har afkrænget sin pengeform efter at den er blevet omsat i arbejdskraft, og efter at denne arbejdskraft fungerer i den kapitalistiske proces som bestanddel af den produktive kapital.«⁸⁵

Da et af de vigtige punkter i diskussionen af »kritik af kapitallogikken« er betydningen af den organiske sammensætning som forholdet mellem konstant og variabel kapital tillader jeg mig at understrege indholdet af denne kategori ved et længere citat fra den meget omhyggelige analyse i Resultate; her skriver Marx i en gennemgang af den kapitalistiske produktionsproces's elementer: »Produktionsmidlerne går som bestemte varer, feks. bomuld, tene, osv. ud af cirkulationen og ind i arbejdsprocessen. (...) Anderledes forholder det sig dog med den kapitaldel, vi kalder *variabel*, men som først virkeligt forvandles til den *variable del af kapitalen* gennem sit bytning mod *arbejdsevnen*. Betraget ud fra sin reale skikkelse fremstiller *pengene*, - denne kapitaldel, som kapitalisten giver ud ved indkøbet af arbejdsevne -, *intet* andet end de *levnedsmidler*, der indgår i arbejderens individuelle konsumtion, / og som/ *befinder sig på markedet* (eller bliver kastet ind på dette i henhold til visse betingelser). Pengene er kun den forvandlede form, disse levnedsmidler har, og som arbejder, så snart han har modtaget dem, tilbageforvandler til levnedsmidler. Såvel denne forvandling som konsumtionen af disse varer som brugsværdier er en proces, der *umiddelbart* intet har at gøre med den umiddelbare produktionsproces, nærmere arbejdsproces, men falder snarere udenfor denne.

Den ene kapitaldel, og derigennem den samlede kapital, bliver jo netop forvandelt til en *variabel størrelse* derved, at i stedet for *pengene*, der er en konstant

85. David S. Yaffe, op.cit., s. 62. Citatet fra Das Kapital II s. 436.

værdistørrelse, eller *levnedsmidlerne*, hvori de kan fremstille sig, og som ligeledes er konstante værdistørrelser, byttes der omvendt et element ind, *levende arbejdsevne*, der er værdiskabende, og som kan være større eller mindre som værdiskabende element, og som kan fremstille sig som variabel størrelse, og som træder ind i produktionsprocessen som en faktor, overhovedet under alle omstændigheder kun som en *flydende, tilblivende størrelse* - og derfor en tilblivende størrelse, der er indeholdt indenfor forskellige grænser, i stedet for en *tilblevet størrelse*.«⁸⁶

Økonomimodellen

Som vi har forsøgt at sandsynliggøre, er grundlaget for den neoricardianske økonomiteori kapitalen som frugtbringende, dvs. kapitalen som sin egen forudsætning og sit eget resultat; herved synes kapitalen logisk at hvile i sig selv og fremtræder således som et autonomt og naturgivent logisk system. Udtryk for kapitalen som en tingslig, dvs. før-social logik var feks. »kapitalen som en ting« og »den variable del som en pengesum«.

Herudaf opstår muligheden for at udtrykke økonomiteorien i mediet af en *model*; som Heine Andersen skriver er det naturligt på baggrund af denne kapitalismekonception at kræve, at den teoretiske analyse kan »konkretiseres til modeller« (s. 209). En model kan karakteriseres som et objekt, der strukturelt eller funktionsmæssigt står i analogi til virkeligheden: Modellen skal kunne »konfronteres med den iagttagelige virkelighed« (s. 209). Modelbegrebet har udover den semantiske dimension også en syntaktisk: Den er et objekt med visse immanente lovmæssigheder, feks. kan den være en mængde bestående af aksiomer og afledningsregler, således at man kan aflede en række teoremer.

Svarende til de ideologiske konsekvenser af opfattelsen af kapitalen som frugtbringende er modellens syntaks ahistorisk: den skal blot »opfylde almindelige krav om stringens - herunder den formelle logik« (s. 209). Man kan sige at modellens historicitet er et banalt spørgsmål om komparabilitet: Modellen er gyldig i det omfang den ligner virkeligheden. Konsekvensen heraf er, at den kvalitative forskel mellem forskellige historiske samfundsformationer ikke erkendes, thi de fremtræder som (blot juridiske) varianter af en overordnet samfundslogik (som vel at mærke blot er den hypotaserede kapitalistiske vareproduktion). For den videnskabelige tilgang betyder det, at man må plædere for en overordnet fællesmetode for samfundsanalysen - »grundlaget (må) være den historiske materialisme« (s. 209) - inden for hvilken der findes forskellige epokale specialmetoder, således inden for kapitalismen »teorien om struktur og bevægelseslove for den kapitalistiske produktionsmådes økonomiske niveau« (s. 209). Og disse metoder er igen indskrevet i en universalramme, det være sig »den formelle logik«, en

86. Resultate s. 12.

global Carnapsk sproglogik eller den »dialektiske materialisme«, således som Stalin systematiserer den.⁸⁷

Imidlertid er økonomimodellen endnu ikke blevet dynamiseret, økonomien er endnu ikke blevet en »politisk økonomi«. At modellen skal være manipulerbar ligger allerede i dens begreb: man skal kunne ændre dens forudsætninger, lade den gennemløbe visse kombinationsmuligheder etc. Dette sker først ved at sammenkoble økonomimodellen med en *politisk* model, hvilken sidste på grund af sin årsagsmæssige forudsæthed må bygge på en selvstændig teori, feks. på en grammatik eller spilteori, hvis regler beror på de love, der kan udledes af individualpsykologien hhv. af lovene for politiske konflikter. Konsekvensen er - meget kort sagt - at den politiske økonomi er en kombination af feks. Wittgensteins spilteori og et Srafesystem. Heine Andersen leverer et karakteristisk udtryk for netop denne konception: »Klassekampen er afgørende for en samfundsformations bevægelser, og den foregår igen indenfor rammerne af en struktur, der udover det økonomiske niveau, består af et politisk og ideologisk niveau, der ikke blot er »fremtrædelsesformer« for økonomien, men som har en vis grad af autonomi.« (s. 209). Overensstemmelsen mellem neoricardianerens og den åndelige faders registrering af virkeligheden er slående: »Du tror at politisk økonomi er en undersøgelse af rigdommens natur og årsager« skrev Ricardo til Malthus d. 9. oktober 1820 - »Jeg tror at den burde kaldes en undersøgelse af de love som bestemmer fordelingen af industriproduktet mellem de klasser som medvirker til skabelsen af det.«^{87a}

Lad os prøve at eksemplificere denne modelopfattelse ved hjælp af Groths kornøkonomi-model. Her er de givne forudsætninger definitioner af brutto-input, brutto-output etc. Relationerne mellem disse aksiomer udtrykkes ved hjælp af nogle ligninger, og herudaf udledes et udtryk for profitraten. Men for at kunne dynamisere udtrykket for profitraten må der indføres én eller flere dynamiske faktorer, nemlig som den grundlæggende faktor kapitalistens innovationslyst og i anden omgang arbejdernes kamp for lønstigninger: »Antag nu, at en kapitalist finder frem til en ny produktionsteknik« (s. 46) skriver Groth for at sætte liv i de opstillede forudsætninger. Og efter disse igangsættende innovationer øges i anden omgang »arbejdernes muligheder for at fremtvinge varige reallønstigninger.« (s. 51). Modellen er altså som vi beskrev det en udvendig kombination af tingslig naturgiven økonomi og dynamiserende meneskelig handling, nemlig kapitalistens innovationslyst og den kvantitative kamp om lønnens højde.

Heraf følger der nogle umiddelbare implikationer for en politisk strategi: For det første kan det økonomiske system udtrykkes som »ren matematik«, hvilket implicerer et naturgivet, uforanderligt system. Dernæst er *forudsætningen* for »samfundsmæssig velstand« at kapitalistens innovationslyst ikke fjernes, hvilket implicerer at det er en samfundsmæssig almeninteresse at profitratens størrelse

87. J.V. Stalin: Om dialektisk og historisk materialisme. Marxistisk-leninistisk forlag 1972.

87a. Ricardo til Malthus d. 9. oktober 1820; in: The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa. Vol. VIII s. Cambridge 19.

ikke trues. Herudover kommer for det tredje en eftersat særinteresse, nemlig - for så vidt som profitatens størrelse ikke trues - kampen om lønnens størrelse. Endelig for det fjerde er konsekvensen, at forholdet mellem reformisme og revolutionær politik er reduceret til et moralsk valg; det på en tendentielt stigende profirate grundlagte kapitalistiske lykkesamfunds forbedring af borgernes kår gør en reformistisk politik fornuftig, mens den revolutionære politiks grundlag *kun* er ønsket om at hige efter det som *måske* er bedre end det som *i hvert fald* er godt nok. Deutschmann eksemplificerer problematikken ved at sammenligne Strachey og Gorz: *Strachey*: »Hvis en bestandig forbedring af arbejdernes materielle kår indenfor det kapitalistiske system ikke bare er mulig, men ovenikøbet nødvendig efter dets egne love, så kan en revolutionær strategi ikke længere retfærdiggøres: den »demokratiske socialisme« falder sammen med en dynamisk kapitalisme, der reformerer sig selv.« *Gorz*: »Til trods for arbejderklassens stigende levestandard er det nødvendigt at holde fast ved det revolutionære perspektiv. Men så kan lønkampen vel at mærke ikke mere gælde som udgangspunkt for den revolutionære strategi.« (...) »Så uforenelige Gorz og Stracheys standpunkter end ser ud, går de dog begge ud fra de samme fundamentale teoretiske forudsætninger. De er enige i, at kriseproblemet og problemet vedrørende fattigdom og massearbejdsløshed kan anses for at være overvundet på langt sigt i den moderne »organiserede kapitalisme«, og de mener begge, at de fagligt tilkæmpede reallønsforhøjelser har en afgørende andel i dette; kun de politiske konsekvenser, som de drager, er forskellige.«⁸⁸

Sluttelig mener jeg, at vi med disse bemærkninger har peget på det forskningsmæssigt frugtbare i at beskæftige sig med økonomiteorier af den neoricardianske eller nykeynesianske type: Den konception af det borgerlige samfund, som vi har uddraget i nogle hovedpunkter, svarer i udpræget grad til en socialdemokratisk samfundsopfattelse. Heraf det forskningsmæssige perspektiv: Man kan opstille den tese, at begribelsen af socialdemokratismen må gå igennem dens logiske grundlag, kapitalen som frugtbringende, og dennes udfoldende fortolkning i keynesianismen og neokeynesianismen. Af feks. Sraffa's teori⁸⁹ - som nok er den mest stringente teoretiske begrundelse for socialdemokratismen - fremgår det, at arbejds lønnen - forudsat en progressiv teknologisk udvikling - er den centrale uafhængige variable for det kapitalistiske system, hvorfor den bla. er en afgørende bestemmende faktor for kapitalens profitabilitet. Samtidig fremgår det, at løn og profit ikke står i et absolut uløseligt modsætningsforhold, men at de står i en oppositionalitet, hvis konsekvens er nødvendigheden af og muligheden for at finde en gensidig balance, som er i såvel arbejderklassens som kapitalistklassens interesse. Endelig fremgår det, at det kapitalistiske system er et naturgivet system, som nok kan ændres

88. Christoph Deutschmann, op.cit. s. 15f.

89. Piero Sraffa: *Warenproduktion mittels Waren*. Suhrkamp 1976. (oversat fra: *Production of Commodities by Means of Commodities*. Cambridge University Press 1960.)

kvantitativt-juridisk (feks. igennem en statscentralistisk korporativisme), men som ikke kan ophæves kvalitativt: værdiloven er en naturlov, og naturlove ophæver man ikke. Konsekvensen er altså, at det er hensigtsmæssigt og muligt at integrere arbejderklassen via dens reformistiske organisationer i det kapitalistiske system. Og som sagt antyder dette, at analysen af socialdemokratismen, dvs. den reformistiske arbejderpolitik i senkapitalismen, må gå igennem en analyse af nykeynesianismen.⁹⁰

6. Groth som neoricardianer

Vi har flere gange i det foregående karakteriseret Groth som *neoricardianer*; lad os afslutningsvis argumentere for rimeligheden af dette, idet vi trækker nogle paralleller tilbage til Ricardo (som i det følgende læses ud fra »Principles of political economy and taxation«, Pelican Books 1971, 1. udg. 1817).

Vi vil stort set kun beskæftige os med Ricardo's værdibegreb og de mest simple konsekvenser af dette begreb. I overensstemmelse med Adam Smith (og som bekendt senere Marx) skelner Ricardo mellem varens brugsværdi og dens bytteværdi, idet han indleder ch. 1, »On value«, med at fastslå, at varens værdi har to forskellige betydninger: »Den ene kan kaldes *brugsværdi* (value in use), - den anden *bytteværdi* (value in exchange)«. Ligeledes fastslår han også umisforståeligt, at *arbejdet* er kilde til værdi: »Værdien af en vare, eller kvantiteten af en hvilken som helst vare med hvilken der kan udveksles, afhænger af den relative arbejdsmængde, som er nødvendig til dens produktion, og ikke af den større eller mindre compensation, som bliver betalt for dette arbejde.«⁹¹

Hermed hører ligheden med Marx imidlertid op; den grundlæggende mangel hos Ricardo er, at han ikke klart skelner mellem konkret og abstrakt arbejde, hvilket vil sige, at udsagnet om arbejdet som værdikilde er et udsagn om arbejde som sådan, og at der ikke etableres nogen forklaring på varens dobbeltkarakter i form af en forbindelse tilbage til en tilsvarende fordobling af arbejdet: »Arbejdet som værdiens grundlag er ikke det særlige arbejde, af særlig beskaffenhed. Der sker hos Ricardo en forveksling mellem arbejde, for så vidt det udtrykker sig i brugsværdien og for så vidt det udtrykker sig i bytteværdien.«⁹²

Allerede dette udelukker i teorien Ricardos mulighed for at afdække merværdiskabelsens mystifikation; thi værdiskabelsen beror netop på, at arbejdskraften

90. Jvf. Jørgen Sandemose: Ricardo, Marx og Sraffa. Rhodos, Kbh. 1976. Det bør i øvrigt bemærkes, at pågældende bog først udkom efter udarbejdelsen af manus til denne artikel og af den grund ikke er indarbejdet her.

91. David Ricardo, op.cit. s. 55.

92. Theorien III, s. 136.

både har en værdi - mængden af abstrakt genstandsgjort arbejde i arbejdernes subsistensmidler - og en brugsværdi - evnen til at sætte værdi og merværdi; en forståelse af merværdiens fænomen forudsætter m.a.o. en klar skelnen mellem abstrakt og konkret arbejde, og foreligger den ikke, vil forklaringen højst blive den gængse plathed om et ulige bytte i købet og salget af arbejdskraft (eller rettere: af arbejde).

Videre opfatter Ricardo kun værdi som *værdistørrelse* med substansen arbejde, derimod foretages der ingen bestemmelse af *værdiformen*; »Det drejer sig hos ham fra begyndelsen af kun om *værdistørrelsen*,« skriver Marx i 2. bind af *Theorien*⁹³, og han uddyber i 3. bind af samme værk, at for Ricardo er »bestemmelsen af *værdistørrelsen* den afgørende opgave. Af hvilken årsag han ikke har fattet den specifikke *form*, hvori arbejdet er værdielement og i denne form som *samfundsmæssigt*. Penedannelsens sammenhæng med værdiens væsen og med bestemmelsen af denne værdi gennem arbejdstiden har han således ikke begrebet. (...). Derfor fremtræder hos ham forvandlingen af varer i penge som noget blot og bart formelt, ikke (som noget, der) går dybt ind i det inderste af den kapitalistiske produktion.«⁹⁴

Netop dette fremskridt i forhold til forgængerne var Marx sig meget bevidst: »Vi kender nu værdiens *substans*. Det er *arbejdet*. Vi kender dens *størrelsesmål*. Det er *arbejdstiden*. Dens *form*, som netop stempler *værdien* til (at være) *bytte-værdi*, er det tilbage at analysere,« som han som bekendt skriver i 1. bind af *Kapitalen*⁹⁵.

Uden denne værdiformbestemmelse er den politiske økonomi som værdiformanalyse selvfølgelig udelukket for Ricardo; og netop *denne* mangel har Groth tilfælles med sin forgænger, konsekvensen af hvilket vi har fremdraget ovenfor. Lad os derfor blot repetere nogle af de vigtigste punkter; penge kan kun begribes som en ydre formalitet, som en ren og skær *funktionalistisk* kategori, hvilket gælder for Ricardo såvel som for Groth, der blot opfatter relationen som en kvantitativ transformation fra ét værdimål (arbejde) til et andet (guld): Under forenkende forudsætninger kan man derfor identificere de to, thi da lyder problemet kun: »vi kan sætte omregningsfaktoren fra værdi til pris til 1.« (s. 47).

Videre kan fremstillingen fra vare og penge frem til kapital ikke begribes, hvorfor kapital som den historisk specifikke form: sig selv forøgende værdi for indholdet: forholdet mellem arbejdskraft og produktionsmidler, ikke bliver indfanget.

Specielt gælder det, såvel for Ricardo som - det har vi understreget ofte nok ovenfor - for Groth, at der ingen mulighed er i teorien for en fastholdelse af *værdiformbestemmelsen* ved overgangen fra kapital i almenhed til den samfundsmæssige totalkapital; det begribes altså ikke, at der samtidig med trans-

93. *Theorien* II, s. 161.

94. *Theorien* III, s. 135f.

95. *Das Kapital* IX, s. 55.

formationen af *værdistørrelsen* til herfra differerende produktionsprisstørrelser sker en *fastholdelse* af værdiformanalysens udsagn; denne mangel giver sig hos Ricardo udtryk i en forveksling af merværdirate og profitrate, hos Groth i en påstand om at arbejdsværditeorien ophæves ved overgangen fra merværdi til profit.

Endelig må det nævnes, at der ikke - hverken hos Ricardo eller Groth - er nogen forståelse for værdisubstansen som *ikke* en fysiologisk substans, men en *social abstraktion*. Det betyder videre, at arbejdsværditeoriens specifikke historicitet ikke erkendes, dvs. som en lov der har samfundsmæssig gyldighed i den udfoldende kapitalisme; tværtimod gøres den til et universelt rationale i overensstemmelse med Engels' reduktive reception i sit efterskrift til 3. bind af Kapitalen. Det er klart, at når arbejdsværditeorien gøres til en naturlov, der er forbundet med enhver form for arbejdsdeling med pågældende udveksling og sammenligning af produkter, så vil det for revolutioneringen af det kapitalistiske samfund implicere, at kategorien abstrakt arbejde kan fastholdes som et rationelt redskab til den retfærdige fordeling af den samfundsmæssige rigdom: Arbejdets dobbeltkarakter vil m.a.o. ikke blive ophævet.

Nu gentager Groth selvfølgelig ikke mekanisk alle disse ricardianske fejl; tværtimod at opfatte forholdet mellem Ricardo og Groth som et teoriimmanent forhold må man selvfølgelig henvise til de erfarings bestemmelser, som vi foretog ovenfor, og som netop er årsag til, at Groth på en måde, der svarer til Ricardo's, systematiserer nogle iagttagelser fra den umiddelbare erfaring i teorien; men nogle af fejlene genfindes uformidlet i Groths analyse, andre står i en mærkværdigt ureflekteret opposition til principper, som Groth i teorien har overtaget fra Marx.

Dette gælder for Groths *værdibegreb*. Tidligere i dette kapitel karakteriserede jeg det som et »statisk« værdibegreb; præcisere udtrykt vil det sige, at Groth kun har begrebet værdi som *værdistørrelse*, ikke som *værdiform* (jvf. ovenfor). Med hans egne ord er det således nødvendigt og tilstrækkeligt at opgive de anvendte »størrelser i *arbejdstimer*« for at operere med dem » som værdier i Marx' forstand.« (s. 22).

Specielt gælder det, at Groth overhovedet ikke kan indreflektere *kategorierne dynamik* i kritikken af den politiske økonomi; hos Marx eksisterer kapital som bekendt i forskellige former, nemlig som vare-, penge- og produktivkapital, men for Groth er det ikke muligt at medtænke en kapitals form-metamorfoser; dette betyder feks., at han må foretage en strikt opdeling mellem »strømbegreber (defineret for en given tidsperiode)« og »beholdnings begreber (defineret for et givet tidspunkt ...)« (s. 66), thi for Groth er fremstillingen i kritikken af den politiske økonomi ikke en kvalitativ, begrebslig argumentation, men en blot og bar kvantitativ, algebraisk argumentation; specielt betyder det - som vi har været inde på - at han overhovedet ikke fatter det dynamiske (eller præcisere: det variable) i begrebet variabel kapital; *substansen* af variabel kapital er levende arbejde, dens *form* kan være pengekapital, produktiv kapital og varekapital, og dens *størrelse* derfor *såvel*

størrelsen af den pengekapital, som udlægges til arbejdskraft *som* størrelsen af den skabte nyværdi; og ligesom at kategorien først er begrebet, når det komplicerede *forhold* mellem substans og form er sammenreflekteret under ét, således er kategorien variabel kapital *først* begrebet i det øjeblik at den er forstået som et helhedsmæssigt forhold mellem substans, størrelse og form; alt dette falder under bordet, når Groth om den variable kapital skriver: »Ved det produktive forbrug af den menneskelige produktionsfaktor, arbejdskraften, skabes ny værdi, og ikke blot ny værdi til erstatning for den værdi, der gennem lønudbetalingerne bliver arbejderne til del, men også i mere ny værdi, nemlig merværdien, hvis størrelse skifter alt efter omstændighederne. Derfor betegnelsen variabel kapital for den del af kapitalen, der er anvendt *til finansiering af købet af arbejdskraft*.« (s. 66).

Lad os endelig, angående Ricardo, uddybe hans manglende forståelse af merværdiens kilde; som nævnt ovenfor beroede problemet på den manglende opdeling af arbejdet i abstrakt og konkret arbejde. Mere specifikt har dette som resultat, at arbejdskraftens værdi forveksles med *arbejdsløn*, hvis størrelse er bestemt af udbud og efterspørgsel; dette forhindrer Ricardo i at trænge ned til merværdiens kilde: »Efter hvilken lov er *value of labour* således bestemt? Ricardo har faktisk ikke noget svar, andet end at loven om supply and demand reducerer arbejdets gennemsnitspris til de for dets underhold nødvendige (i et bestemt samfund som fysisk eller socialt nødvendige) livsmidler. Han bestemmer her værdien i noget grundlæggende for hele systemet ved hjælp af *udbud og efterspørgsel*, som Say skadefro bemærker. (...) Tillige (...) hindrer dette ham i at begribe den specifikke forskel mellem vare og kapital, mellem udveksling mellem vare og vare og kapital og vare - i overensstemmelse med loven for vareudveksling.«⁹⁶ Det betyder, at Ricardo aldrig vil kunne begribe, hvorledes købet og salget af arbejdskraft på den ene side foregår efter vareudvekslingens retfærdighedsregler, mens det på den anden side netop er kilde til privat tilegnelse af merværdi; for Ricardo bliver merværdien/profiten blot en simpel kvantitativ tilføjelse til lønnen, således at »Hele værdien af varer er delt op i kun to portioner: en udgør kapitalprofitter, den anden arbejdslønninger.«⁹⁷

Det sted, hvor den metodiske overensstemmelse med Groth måske er mest slående, er ved analysen af profitratens udviklingstendens; mens Marx flere steder slår fast, at han *ikke* udleder profitratens fald af konkurrencen mellem enkeltkapitaler⁹⁸, men at profitratens fald følger af bestemmelsen af kapitalens akkumulation, så gør Groth som bekendt lige netop det, som Marx tager afstand fra; og her er han fuldstændig i overensstemmelse med Ricardo; Ricardo tager udgangspunkt i den udligning af profitraten, som er en følge af kapitaloverførslen fra mindre til mere profitable brancher, og på baggrund af *den* analyse konkluderer han (modsat

96. Theorien II, s. 402f og s. 406.

97. David Ricardo, op.cit. s. 130.

98. Jvf. Das Kapital III s. 262f, s. 266 og s. 267.

99. David Ricardo, op.cit. s. 139.

Groth): »Profitternes naturlige tendens er at falde«⁹⁹; begrundelsen hos Ricardo viser overensstemmelsen mellem ham og Groth: Der opereres med *to* faktorer, dels den øgede arbejdsmængde, dels, modvirkende, de teknologiske innovationer; heraf er, ifølge Ricardo, den første den stærkeste, mens Groth som bekendt mener at sidstnævnte vil muliggøre en stadig stigende profitrate. Det væsentlige er imidlertid profitratens tendens bestemmes ud fra dens *umiddelbare* komponenter, thi det betyder specielt at lønslønnen er en væsentlig determinant for profitratens størrelse; således konkluderer Ricardo - ligesom, har vi set, Groth - at »en vækst i lønninger ville ikke forøge prisen på varer, men ville uvægerligt formindske profitten;«¹⁰⁰

Det betyder, at *præmisserne* for den nykeynesianske socialdemokratisme og den neoricardianske venstrefløj er de samme, blot den *moralske* holdning afgør, om man skal praktisere en socialdemokratisk eller en militant reformisme; Yaffe skriver om et tilsvarende tilfælde: »Fra venstre har vi Glyn og Sutcliffes position: »men når lønkampen truer det kapitalistiske systems overlevelse ... skal arbejderne ikke moderere deres krav, men tilintetgøre det system, der udbytter dem.« Fra debattens anden side hører vi det højresocialdemokratiske svar. Med Wilfred Bickers' ord: »Da den inflationære trussel er større end nogensinde, er behovet for løntilbageholdenhed mere livsnødvendig end nogensinde«. Begge positioner har præmisserne tilfælles, kun vurderingen af det kapitalistiske system er forskellig. Ingen af positionerne er i stand til på nogen sammenhængende måde at afkræfte den anden. Det er et spørgsmål om holdning.«¹⁰¹ På samme måde gælder det for Groth, at hans marxisme metodisk står på Ricardo's grund og derfor kun moralsk adskiller sig fra den gængse socialdemokratisme, som hviler på den umiddelbare og ureflekterede reception af det kapitalistiske system. Således er den eksplicitte strategiske konklusion i Groths artikel- og i Kritik af kapitallogikken som helhed - ikke så væsentlig - thi den er kun betinget af, at han med et moralsk udsagn vender sin egen analyses resultat på hovedet! - som *metodens* politiske implikationer, der i dette tilfælde går ud på, at hvis Groths teori slog over i strategi, så lød denne strategi på socialdemokratisk kapitalismepleje - thi p.gr.af den stadig stigende profitrate vil den materielle velstand uundgåeligt stige - parret med en rimeliggørende fordelingspolitik, og - i tilfælde af sådan noget som stigende råstofpriser, f.eks. en ude fra påført oliekrise - en løntilbageholdenhed, som modvirkede disse stigende produktionsmiddeludlægs trussel mod den fælles velstandskilde: kapitalen. På længere sigt er det altså ikke så vigtigt, at Groth i en artikel præsterer at få profitraten til at stige og samtidig hermed agitere for militant arbejderpolitik, som det er væsentligt at registrere ham som et symptom på, at de voksende krav til teorien om at være umiddelbart anvendelig kan betyde en latent fristelse til at forlade den socialistiske videnskabelighed til fordel for en borgerlig afart af marxismen, hvis politiske implikationer allerede i og med *metoden* er forudbestemt til at være reformistiske.

100. Ibid. s. 146.

101. David S. Yaffe: Kritik af den neoricardianske marxisme, op.cit. s. 16.

BIDRAG

BEVIDSTHEDSSOCIOLOGISK TIDSSKRIFT

Nr. 1 (Udsolgt)

Anders Lundkvist: Kritik af den upraktiske bevidsthed
Lars Seeberg & Anne-Sofie Thomsen: Ivan Malinovski en kritisk forbruger
Finn Dam Rasmussen: En anmeldelse af Ole Marquardt: Konjunkturforløb
og klassebevidsthed

Nr. 2 (Udkom februar 1976)

Peter Nyord: Kapitallogik og bevidsthedsdannelse
Michael Svendsen Pedersen & Flemming Houe: Noter til en bevidsthedsteori

Nr. 3/4 (udkom oktober 1976)

Temanummer om kapitallogik og politik
Oplæg og diskussioner ved: Hans-Jørgen Schanz, Hans Jørgen Thomsen,
Ole Marquardt, Niels Rasmussen, Palle Rasmussen, Jens Brinch, Tyge Kjær,
Bjørn Grøn (DKP), Mogens Holm (VS), Jens Toft (RSF),
Niels Ole Finnemann (KF), Morten Meisner (KFML)

Nr. 5 (udkom februar 1977)

Temanummer om Danmarks Radio
Specifikt: En analyse af funktionsradioen, baggrunden for dens indførelse
og dens samfundsmæssige funktion
Af de enkelte afsnits titler kan nævnes:
Det sociale livs omorganisering (arbejde, fritid, familie, uddannelse) siden 1945,
udviklingen i Socialdemokratiets kulturpolitik, stat og offentlighed,
DR's organisationshistorie, funktionsradioens fænomenologi
Nummeret er skrevet af Jane Brix, Leif Enevig, Ulrik Lehrman og Jens Toft

Nr. 6 (udkommer april 1977)

Temanummer om statsteori
Kommentarer til statsteoriens hidtidige udvikling og fortsatte udviklingsmulig-
heder (f. eks. via afledningsstrategien). Udover den almindelige statsforms-
problematik vil spørgsmålet om statsinterventionismens grænser blive
grundigere behandlet, og statsdiskussionen dermed bragt videre

Nr. 7 (udkommer september 1977)

Temanummer om socialistisk/marxistisk kulturkampsstrategi og litteraturteori
På baggrund af den skærpede klassekamp over det meste af Europa i 20'erne
og 30'erne udvikledes bl. a. også forskellige proletarisk-socialistiske kultur-
kampsstrategier. Samtidig fandt den store »klassiske« fejde om specielt
litteraturens rolle i en revolutionær strategi sted. Disse diskussioner søges
behandlet med særlig hensyntagen til den øvrige del af klassekampen,
specielt i Tyskland.

Tidsskriftets adresse:

BIDRAG Bevidsthedssociologisk Tidsskrift, Blåbærvej 206, 5260 Hjøllense
Giro 9 28 75 07

Abonnement:

4 fortløbende numre (inkl. forsendelse): 69 kr.

De enkelte numre kan købes ved direkte henvendelse til redaktionen
eller i bogcafeer eller boglader

Pris (inkl. forsendelse) for enkeltnummer: 24 kr.

OVERGANGER EN STUDIE AV DAS KAPITAL

Jørgen Sandemose

Dette innlegget tar sikte på å klarlegge problemer som vedrører overganger mellom bestemmelser og kategorier innenfor Marx' verk *Das Kapital*. Det er kanskje fremfor alt karakteristisk for det at det mest mulig unngår å gi generelle definisjoner av objektet og heller legger vekt på enkeltanalyser.

Denne skjevhet har til dels bakgrunn i at de vurderinger som eksplisitt og implisitt taes opp til kritikk, synes å tendere henimot å anlegge et noe for abstrakt syn på overgangsproblemet. Forhåndsanalyser av de mulige steder for overganger i Marx' verk kan her være et tjenlig antidotum.

I pakt med innleggets grunnleggende konklusjon om at det avgjørende skille («overgang») innen *Das Kapital* går mellom verdiplan og prisplan, går mye av plassen med til å vise at det først og fremst hersker parallellitet mellom verkets to første bind. Men et løpende tema som har stor betydning for hele analysen, er hvilke steder - om noen - som i *Das Kapital* kan tilregnes de overganger Marx først og fremst opererte med i sitt planutkast fra 1857-1858. Vi søker også å vise hvordan disse overganger kan vurderes som momenter i den avgjørende overgang innen *Das Kapital*, noe som forøvrig tyder på at Marx' forkastelse av den opprinnelige plan hadde å gjøre med et reelt fremskritt i analysenivå.

Innlegget er utarbeidet med støtte i en forelesningsrekke om forholdet mellom de tre bind i *Das Kapital* ved Universitetet i Oslo høsten 1976.

I. Innledning til overgangsproblemet

Hans-Jørgen Schanz leverer i nr. 11 av *Kurasje* en »Skitse til en bestemmelse af overgangen fra II. til III. Kapitalbind« som har vært et inspirerende utgangspunkt for det følgende. Mot Schanz' riktige konklusjon om at problematikken i Marx' reproduksjonsskjemaer gir en implisitt forklaringsbakgrunn for merverdiens overgang til profitt, kan det nemlig innvendes at den er for ubestemt. Schanz innskrenker seg i denne forbindelse til ganske allment å påpeke at i og med reproduksjonsskjemaene »kan vi hurtigt konstatere, at den materielle forms indflydelse på de økonomiske formbestemmelser tillige fremtvinger reproduktive valoriseringsvan-skeligheder«, som så umuliggjør merverdiformen som merproduktets form: altså følger overgangen til profittformen.

Vi er enige i Schanz' kritikk av Marx for å tendere mot å argumentere i sirkel ved overgangen til profitt, i og med at han gjør seg argumentativt avhengig av bevissthetsformen til kapitalisten - dvs. til den økonomiske karaktermaske han nettopp skulle forklare mulighetsbetingelsene for. - Vi er videre enige i at Marx sier lite eller ingenting om »hvilke motsigelser profittformen og kostprisen er uttrykk for«. Videre vil nok Marx på samme måte bli å kritisere for mangelfull konstruksjon av gjennomsnittspris og produksjonspris.¹

Når vi likevel vil legge vekt på å vise hvordan Schanz' analyse, for å bruke hans egne ord, »kan præciseres og udvikles yderligere« ved et nærmere studium av argumentasjonen i reproduksjonsskjemaene, så henger det sammen med at vi mener at en videreutvikling kan peke på spesielt viktige momenter i Marx' anvendte metode.

Det kan her være tjenlig å begynne med det mest generelle og derfor vanskeligste, nemlig om hvorvidt det berettigede krav om en »immanent« overgang fra bd. II til bd. III uten videre skulle kunne utvides til å gjelde »overgangen« fra bd. I til bd. II (rettere sagt fra produksjonsprosess til sirkulasjonsprosess) og dermed vise seg å være uttrykk for et prinsipp som holder seg identisk like fra den abstrakte fremstillingen av produksjonen fram til fremstillingen av den formidlede produksjonsprosess (i bd. III). Dette siste er etter vårt skjønn et tvilsomt standpunkt, men godtaes tilsynelatende uten videre av Schanz, såvel i »Skitse« som annetsteds.²

Schanz hevder at det »må således være klart, at for en immanent fremstilling må overgangen fra 1. til 2. bind anses for at være mangelfuld, for at udgøre en

1. Det er åpenbart at Marx har vært selvbevisst på dette sistnevnte punkt. I kapitel 10 av bd. III sier han nemlig: »Det egentlig vanskelige spørsmål er her dette: hvordan denne utjevning av profitte til den allmenne profittrate foregår, da den åpenbart er et resultat og ikke kan være et utgangspunkt.« *Das Kapital*, bd. III (MEW bd. 25), s. 183. En lesning spesielt av kapittel 9, *ibid.*, lar en ikke være i tvil om at Marx stort sett behandler utjevningen som et utgangspunkt.

2. H-J. Schanz: *Noter til Kapitalens 2. bind*, Århus. Jfr. s. 23-28: »Overgangen fra Kapitalens produktionsproces til dens cirkulationsproces.«

blind plet i fremstillingen«³, da man allerede fra begynnelsen av bd. II befinner seg innen sirkulasjonen, dvs. i »det allerede overgangne«, etter at bd. I, *uten* »noen ansatser til overgangsbestemmelser fra produktionssfæren til cirkulationssfæren«⁴, slutter »med en gjennomgang (...) af den kapitalistiske produktionsforms historisk-genetiske betingelser (Die sogennante ursprüngliche Akkumulation)«.

Men faktum er at bd. I slutter med kapitlet om *Wakefields Kolonisationstheorie*, som ikke kan reduseres til et aspekt ved den »opprinnelige akkumulasjon«. At bin-det således avsluttes på et vis som rent tilsynelatende er mindre ideelt for den som venter seg at Marx har levert et typisk stykke »progressiv-regressiv« metode, har foranlediget de underligste innfall.⁵ Årsaken til den plass kritikken av Wakefield inntar, kan man imidlertid finne i Marx' argumentasjon for den opprinnelige plan for Kapital-fremstillingen (1857-1858), til tross for alle forskjeller i forhold til den endelige utgaven av *Das Kapital*. I et planutkast viser Marx til hvordan kapitalen utvikler seg selv til en sosial totalitet parallelt med at den subsumerer andre sosiale ytringer under seg:⁶

»Som totalitet har dette organiske system selv sine forutsetninger, og dets utvikling til totalitet består nettopp i å underordne seg alle samfunnets elementer, eller ut av seg selv å fremskaffe de organer som ennå mangler. Slik blir det historisk til totalitet. Utviklingen (*das Werden*) til denne totalitet danner et moment i dets prosess, i dets utvikling (*Entwicklung*). - På den andre siden: når de moderne produksjonsforhold, det vil si kapitalen i dens totalitet, er utviklet innenfor et samfunn, samtidig som dette samfunn bemektiger seg et nytt landområde, slik som f.eks. i koloniene, så finner de (og da særlig deres representant, kapitalisten) at kapitalen har opphørt med å være kapital uten lønnsarbeid, og at en av forutsetningene for lønnsarbeidet ikke bare er grunneiendom overhodet, men *moderne* grunneiendom; grunneiendom som i egenskap av kapitalisert rente er kostbar, og som sådan utelukker at jorda kan bli umiddelbart utnyttet av individene. Følgelig *Wakefields* koloniteori, som i Australia ble satt ut i livet av den engelske regjering.«

Denne prosessen oppfatter Marx som en »overgang« fra kapitalens side til grunneiendommen, og den finner sted bl.a. ved at jordprisen tar form av kapitalisert grunnrente og følgelig vil vise en stigende tendens i og med at bankrenten og grunnrenteraten⁷ tendensielt faller som en funksjon av at profittraten faller. Selve *kapitalakkumulasjonen* medfører altså ikke bare en ekspropriasjon av produsentene fra grunneiendommen. Den sørger også for *en jevnt stigende jordpris* og sikrer dermed at proletarene varig hindres i å *vende tilbake* til jorden. Også dette faktum er

3. *Op.cit.*, s. 24.

4. Dette og det følgende sitat fra *op.cit.*, s. 23-24.

5. Det kan her nevnes at *Maximilien Rubel* i forbindelse med sin *Pléiade*-utgave av Marx' *Oeuvres* lanserte den mulighet at Marx skulle ha føyd til det 25. Kapitel med tanke på den preussiske og russiske sensur: ettersom sensorer av makelighetsgrunner nøyer seg med å slå opp foran og bak i bøkene, ville de nå bare vanskelig kunne finne 24. kapitelts politisk farlige ord om »ekspropriasjonenes ekspropriasjon«. Den som har lest Marx' kritikk av Wakefield, kan umulig forestille seg at den skulle gi forfatteren større håp.

6. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (heretter *Grundrisse*), Berlin 1953, s. 189.

7. Jfr. bl.a. *Das Kapital*, bd. III, s. 252 og forøvrig *Otto Morf: Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*, nyutg. Frankfurt am Main 1968, s. 167.

det av sentral betydning for Marx å få med; men fremstillingen av kapitalakkumulasjonen i kapitlene 21-25 abstraherer fra sirkulasjonen og er følgelig for abstrakt til å kunne begrunne den stigende jordpris *in concreto* (profitt- og grunnrenterate mangler). Marx nøyer seg derfor med å vise til hvordan kapitalen i koloniene, hvor den ikke behersker samfunnet og følgelig ikke kan regulere jordprisen ad økonomisk vei, streber etter å innføre en høy jordpris abrupt og politisk. Retningsgivende er i alle fall at kapitalens produksjon ikke kan oppfattes som en *totalitet* før også utestegningen av de *allerede* eksproprierede produsenter fra jordeiendommen er påvist.⁸ Marx synes tidlig å ha vært klar over Wakefield-teoriens muligheter som ledd i en fremstilling av akkumulasjonen sett fra *produksjonens* synspunkt. Han bemerker, etter å ha sitert fra Wakefields jordpris-program: »Dette her siterte sted fra Wakefields 'Art of Colonisation' hører med til det som ovenfor er anført om arbeiderens nødvendige atskillelse fra eiendomsbetingelsene«.⁹

Komposisjonen av bd. I er i dette stykket, vil vi foreløpig si, å oppfatte som et tegn på at Marx har vært seg særdeles bevisst at produksjonsprosessen er å fremstille som en *krets*, hvor kapitalen tilsist fungerer som en *selv*reproduserende totalitet, idet »Das Kapital als Grundrente schaffend geht also zurück in die Produktion der Lohnarbeit als seines allgemeinen schöpferischen Grundes«¹⁰, for å bruke hans ord fra 1858-planutkastet.

II. Målet og dets størrelse

Dette standpunkt trenger i høy grad presisering. I denne forbindelse bør det imidlertid først diskuteres om ikke Schanz' argumentasjon for nødvendigheten av en »overgang« av den nevnte type mellom bd. I og bd. II også på egne premisser er for svak. I »Skitse« nøyer han seg etter hva vi kan se med å *påstå* at en slik overgang ville være nødvendig for å vise at sirkulasjonssfæren med nødvendighet er »subsumert under« kapitalen som et »moment« i denne.¹¹ For det første kan det være tvilsomt om det overhodet er riktig å tale om at sirkulasjonen er moment under kapitalens produksjonsprosess slik denne *abstrakt* blir fremstilt i første bind; det kunne være rimeligere allerede i utgangspunktet å tale om at den er moment under kapitalens *formidlede* (konkrete) produksjonsprosess som fremstilles i bd. III.

8. Den nevnte abstrakthet i analysen av kapitalakkumulasjonen gjør det på den andre siden mulig for Marx å benytte Wakefieldkritikken også til å beskrive omslaget fra »den opprinnelige appropriasjonslov«, et emne han så sent som i 1863 ennå ikke visste hvor burde plasseres innen rammene av bd. I. Jfr. *Theorien über den Mehrwert*, bk. I (MEW bd. 26.1), s. 389.

9. *Grundrisse*, s. 459.

10. *Ibid.*, s. 189.

11. Jfr. »Skitse«, del II.

For det annet kan det f.eks. - og også gjerne forutsatt at Schanz' versjon av saken var korrekt - like godt tenkes at subsumpsjonsforholdet er av den art at det også fremstillingsmessig først kan utvikles under eller sogar *etter* den mer abstrakte analyse av kapitalsirkulasjonen som finner sted i bd. II. Rent bortsett fra at det i én henseende er av større betydning at Schanz (på tross av metodologiske ansatser i del I) ikke synes engang å åpne for diskusjon av slike muligheter, skal det nevnes at de vil være retningsgivende for våre egne konklusjoner. Og her bringes vi godt i gang nettopp av det avsnitt av *Grundrisse* som Schanz primært påberoper seg i sakens anledning - et avsnitt som av Marx ganske riktig er titulert »Overgang fra kapitalens produksjonsprosess til dens sirkulasjonsprosess«.¹²

En ting er at når Marx bruker en slik tittel i 1858, lar den seg ikke umiddelbart overføre til forholdet mellom de to prosesser slik de hver for seg skildres i *Das Kapital*. Dette skyldes først og fremst at sirkulasjonsprosessen til dels defineres annerledes. Det annet planutkast¹³ fra 1858 nevner ikke engang ordet, mens man i første utkast¹⁴ hører om en »*Zirkulation der Kapitalien*« som er skutt inn under et hovedpunkt og som dekker noen av de emner som senere fikk plass i reproduksjonsskjemaene (og tildels i kap. 49 av bd. III av *Das Kapital*). Det synes å være en bekreftelse på at begrepet ennå er ubestemt for Marx selv, at han i planutkastet fra 1859 - satt sammen av referanser til avsnittene i den ferdige *Grundrisse*-teksten - uttaler om sidene 306-310 at de hører hjemme i avdeling II, Kapitalenes konkurranse«, og med dette tydelig vil rykke dem ut av enheten med »Kapitalens sirkulasjonsprosess«.¹⁵ Dette er ensbetydende med at den angjeldende tekst vil være atskillig nærmere beslektet med problematikken omkring *profitten* og dens oppkomst, dvs. med overgangsbestemmelser til det senere bd. III av *Das Kapital*, enn med en »overgang« fra bd. I til bd. II. Et slikt synspunkt styrkes av *Grundrisse*-tekstens bemerkelsesverdige likhet med emnene i de senere reproduksjonsskjemaer, en likhet Schanz selv *en passant* nevner.¹⁶ Når Marx her innfører termen *Entwertung*, som (som Schanz riktig sier) kan sies å representere en overgangsbestemmelse fra produksjon til sirkulasjon all den tid den representerer en potensiell negasjon av den *Verwertung* som finner sted i den kapitalistiske produksjonsprosess, så skjer det jo først og fremst ved at det vises at »den samlede konsumpsjons kvantum« (Schanz) utgjør en skranke for kapitalen. Moment nr. 2 er¹⁷ at kapitalen ved sin økning av det produserte kvantum støter på en skranke i og med den manglende »existensen af ækvivalenter for den ny(mer)produserte værdi, da cirkulationen på dette trin i analysen endnu optræder som en fast størrelse«.

12. *Grundrisse*, s. 305-325.

13. *Ibid.*, s. 186 f.

14. *Ibid.*, s. 175.

15. *Ibid.*, s. 975. Marx innfører her en oppstykkning av teksten som burde komme i tillegg til den deling Schanz opererer med, nemlig på den ene side s. 305-318, på den andre s. 318-325.

16. *Op.cit.*, Århus, s. 26.

17. Jfr. bl.a. *Grundrisse*, s. 310 og Schanz, *op.cit.*, *ibid.*

Hva angår dette moment nr. 2, skal vi senere søke å vise at det står særdeles sentralt i Marx' reproduksjonsanalyse, og at det *de facto* er avgjørende knyttet til problemene som reiser seg i forbindelse med profittformens fremvekst. Inntil videre er det første moment tilstrekkelig til å overbevise om at *Grundrisse*-teksten vedrører forhold som viser seg aktuelle for *avslutningen* av bd. II, og at denne avslutning (reproduksjonsskjemaene) *ex post* framviser momenter som kan oppfattes som »overgangsbestemmelser« mellom produksjon og sirkulasjon.¹⁸

For det første blir det i *Das Kapital* bd. II - »Kapitalens sirkulasjonsprosess« - ikke tale om konsumet *som skranke* før ved reproduksjonsskjemaene. Det er først ved disse at Marx går over fra den »formelle fremstillingsmanér«¹⁹, hvor det bare *forutsettes* at den produserte bruksverdi kan konsumeres, til å undersøke kapitalens konfrontasjon med et tilsynelatende gitt individuelt og produktivt konsum. Selve Schanz' »Skitse« skulle være den beste henvisning her.

For det annet er det etter vårt skjønn av grunnleggende betydning å innreflektere den fulle mening i at Marx betegner denne kapitalens skranke med at »Der Gebrauchswert an sich hat nicht die *Masslosigkeit* des Werts als solchen. Nur bis zu einem gewissen Grade können gewisse Gegenstände konsumiert und sind sie Gegenstände des Bedürfnisses.«²⁰ Saken er at bruksverdiens *Grad*, satt opp mot verdiens *Masslosigkeit*, produserer et nytt *Mass*, et mål for kapitalverdien, som nettopp er *profiten*, slik denne (som Schanz har påvist) fremgår av reproduksjonsanalysen. Som bytteverdi *overhodet* måler verdien seg i en bruksverdi og fremstår dermed som et selvstendiggjort formål i samme grad som bruksverdien selvstendig gjøres som mål (*Mass*). Som bytteverdi i *kapitalform* kommer det imidlertid nye bestemmelser til den bruksverdi som tjener som mål; disse nye bestemmelser analyseres i reproduksjonsskjemaene, hvor bruksverdiens status *som* bruksverdi for første gang analyseres som noe som er avhengig av en sosialt begrenset konsummulighet. »Som bruksverdi er den målt gjennom behovet for den«²¹, og

»das Gemessensein durch den Gebrauchswert ist hier fest bestimmt als das Gemessensein durch das Gesamtbedürfnis der Austauschenden für dies Produkt - d.h. durch das Quantum der Gesamtkonsumtion. Diese erscheint hier als *Mass* für es als Gebrauchswert, und daher auch als *Tauschwert*«²².

18. Vi benekter altså på ingen måte at Schanz virkelig har truffet på de immanente overgangsbestemmelser. Vi vil bare søke å vise at immanensen i dette tilfelle ikke kan vise seg før i den *neste* overgang, den som vil ligge mellom bd. II og bd. III. Dessuten: at den så å si er en avgjørende kraft når det gjelder om overhodet å få *denne* overgang igang.

19. *Das Kapital*, bd. II, s. 393.

20. *Grundrisse*, s. 308-309. Uthevet her. (»Brugsværdien i sig har ikke den *mål-løshed* som værdien som sådan. Kun til et vist punkt kan visse genstande konsumeres, og er de genstande for behovet.« Grundrids, Modtryk/Kurasje s. 290. red.).

21. *Ibid.*, s. 309.

22. *Ibid.*, s. 310. (»Dette at være målt ved brugsværdien (er) her klart bestemt som dette at være målt ved det samlede behov hos de byttende for dette produkt - d.v.s. ved den samlede konsumtions kvantum. Dette fremtræder her som *mål* for det som brugsværdi og derfor også som *bytteværdi*.« Grundrids, Modtryk/Kurasje s. 291. red.).

Marx fortsetter ved å kontrastere dette med den form for skranke som finnes i den enkle sirkulasjon, dvs. hos bytteverdien *overhodet*. Skranken ligger der bare i at varen nå engang *eksisterer* med en særskilt *naturlig beskaffenhet* som må »oversettes« til bytteverdiens allmenne form. Annerledes nå:²³

»Men nå er det postert (*gesetzt*) at målet for dens tilstedeværelse er gitt i dens *naturlige beskaffenhet* selv. For å bli oversatt til den allmenne form, må (*darf*) bruksverdien være tilstede bare i en bestemt kvantitet; en kvantitet hvis mål ikke ligger i det arbeid som er nedlagt i den, men som tvert om fremgår av dens natur som bruksverdi og da som bruksverdi for andre.«

Totalt-sosialt sett, dvs. på det reproduksjonsskjematisk nivå vi nå befinner oss, er bruksverdien bare bruksverdi *innen de kvantitative grenser* som tilsvarende behovet for den. Dette innebærer en *tilsvarende modifikasjon* av den »bruksverdi« om hvilken det er riktig å si at verdien nå måler seg i. Noe som igjen er ensbetydende med²⁴ at begrepet om den sosialt nødvendige (verdiproduserende) arbeidstid blir konkretisert: bruksverdier som produseres ut over behovet, har ingen verdi, dvs. representerer bortkastet arbeidstid og er overhodet ikke bruksverdier.

Hva angår den produktive kapital, så består den i utgangspunktet av *tilstedeværende* bruksverdier i form av arbeidsmidler, råmaterialer og hjelpestoffer. (Arbeidskraftens bruksverdi, nemlig det levende arbeid, er *negerende aktivitet* og ikke noe rolig tilstedeværende.) Nå skal - for å foregripe utviklingen et øyeblikk - profittraten²⁵ bestå i at merverdien måles på hele den forskotterte kapital, ikke lenger bare på den variable. Og når det i denne forbindelse oppstår en mystifikasjon om at bruksverdiene, produksjonsutstyret, i seg selv er verdiskapende, så er det selvsagt riktig å tale om dette som en forestillingsform som er kvalitativt mer forherdet enn den som kjennetegner den alminnelige varefetisjisme i den enkle sirkulasjon. - Noe som kan være viktig å understreke, er imidlertid at når det nyproduserte overskudd på denne måten tilsynelatende blir *målt* i forhold til de »foreliggende« bruksverdier, så er dette et skinn som, vil vi hevde, er karakterisert ved at disse »foreliggende« bruksverdier *på forhånd, qua* foreliggende, faktisk *er* blitt vurdert som målbare i kraft av »deres *naturlige beskaffenhet* selv«.

På denne måten vil kapitalen, i og med det nivå den har »nådd« i reproduksjonsanalysen i bd. II, selv produsere den nye bevissthetsform som tilsvarende profitten. Det er først på denne måten at vi - formelt sett - får et bd. III av *Das Kapital*, et bind som (slik Marx nok også tenderer i retning av å hevde) omhandler det vi kunne kalle »kapitalen som mål«. I *Grundrisse* omtaler Marx f.eks. *kapitalkonsentrasjonen*, som han ennå ser på som noe som skal fremstilles som en følge av »*Die Konkur-*

23. *Ibid.*

24. Dette aspektet ved verdibestemmelsen er bl.a. tatt opp av Roman Rosdolsky i *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen 'Kapital'*, s. 116 ff. (Frankfurt am Main 1968).

25. Vi gir denne raten forklaringsprioritet framfor »profitten«, i overensstemmelse med Marx: »Den måte hvorved merverdien, formidlet av overgange gjennom profittaten, forvandles til profittform er bare videreutviklingen av den roking (*Verkehrung*) av subjekt og objekt som finner sted allerede i produksjonsprosessen.« (*Das Kapital*, bd. III, s. 55.).

renz der Kapitalien«²⁶, som en »quantitativer Unterschied des Kapitals als zugleich qualitativ, als *Mass seiner Grösse* und Wirkung«²⁷, og dette må - vil vi tro - bli å oppfatte som en fremstilling som finner sitt naturlige utgangspunkt i »*Das an sich selbst gemessne Kapital. Profit.*«²⁸

At kapitalen på denne måten bringes til å *reflektere seg i seg selv*, innebærer nettopp at profitten er i emning, fordi en slik *introrefleksjon* peker henimot at det må være til stede et - hittil skjult - *subjekt*, som holder utviklingen sammen. - Betrakter vi kapitalen som et »i-seg-reflektert produksjonsforhold«, sier Marx i *Grundrisse*, så betrakter vi nettopp *kapitalisten*«. Og »kapitalen er *vesentlig kapitalist*«.

At kapitalens i denne forstand *målbare* forhold til seg selv faktisk *er* et refleksjonsforhold, fremgår av en dobbeltgrunn:

For det første er målet, forutsatt den aristotelisk-hegelske tradisjon Marx opererer innenfor, å betrakte som en kvantitet som har møtt skranker som har forvandlet den til en kvalitet. Her er verdien denne kvantitet, som som sådan er *Masslos* (og altså ikke-kvalitet: rettere sagt kan de enkelte kvaliteter, bruksverdiene, oppfattes som forsvinnende til fordel for kvantiteten (verdien) i den enkle sirkulasjon, *forsåvidt* som de problemløst kan oversettes til den allmenne form) inntil den treffer på (reflekterer seg i forhold til) konsumskrankene. Imidlertid er dette ikke ensbetydende med noen overgang til kvalitet overhodet; målet er bare å oppfatte som en modifisert kvantitet, og kan som sådan igjen overtrumfe kvaliteten som sådan. (Altså refleksjon tilbake til seg selv.) Det som skjer, er at²⁹

»jenes abstrakte Masslose hebt sich zur qualitativen Bestimmtheit auf; das neue Massverhältnis, in welches das zuerst vorhandene übergeht, ist ein *Massloses in Rücksicht auf dieses*, an ihm selbst aber ebenso eine für sich seiende Qualität;«

Denne teksten skulle understreke at det her dreier seg om de *formale* årsaker til at vi har med et refleksjonsforhold å gjøre. Men det understreker i det minste riktigheten i at et mål, på prinsipielt samme måte som det målløse, alltid er differensiert og spesifikt for innholdet i de mengder som skal defineres (»måles«). Forsåvidt er det spesifikt også for *størrelsen*, dvs. størrelser av bestemte typer er »egne« for målene, da størrelser bare er abstraksjoner (f.eks. romlige) fra *bestemte* innhold, og bare eksisterer *in Rücksicht* på disse.

For det andre, imidlertid, er de reale årsaker iøynefallende. For selve det faktum at vi i reproduksjonsskjemaene står overfor en bruksverdi som i det minste poten-

26. *Grundrisse*, s. 186.

27. *Ibid.* I *Das Kapital* finner vi, betegnende nok, dette tema igjen ved behandlingen av gjennomsnittsprofittraten: denne bestemmes av enkeltkapitalene ikke alene i kraft av høyden på deres individuelle profitttrater, men også i kraft av deres totale verdistørrelse, dvs. av den *Wucht* de måtte besitte til forskjell fra andre enkeltkapitaler av mindre størrelse.

28. *Grundrisse*, s. 175.

29. *Hegel: Wiss. d. Log.*, bd. I, utg. Moldenhauer og Michel, Frankfurt am Main 1969, s. 442. Uthevet her. (»Hin abstrakte mål-løshed hæver sig op til den kvalitative bestemthed; det nye målforhold, som det allerede tilstedeværende overgår til, er et mål-løst med hensyn til dette, men ved det selv en ligeså for sig værende kvalitet;« red.).

sielt er å oppfatte som noe som også har et mål som fremgår av dens »naturlige beskaffenhet« - dette faktum (som, som nevnt, peker hen mot *profitten* som mål) stammer fra at det er den totale, sosiale sammenheng som der undersøkes. Det er jo først i denne sammenheng at det blir nødvendig å oppfatte det individuelle og produktive konsum som skranker. Den produktverdi som uttrykker den bruksverdi som står til analyse, er hele det sosiale bruttoprodukt. For:³⁰

»Den rent formelle fremstillingsmanér er ikke lenger tilstrekkelig når det gjelder betraktningen av den sosiale totalkapital og dens produktverdi. At en del av produktverdien tilbakeforvandles til kapital, at en annen del inngår i kapitalist- og arbeiderklassens individuelle konsum, danner *en bevegelse innenfor selve den produktverdien* som totalkapitalen har resultert i;«

På dette nivå i fremstillingen er den kapital som betraktes altså nødt til å stå i forhold til *seg selv* (både verdi- og stoffmessig); det finnes ikke noe utenfor den som den kan bytte med, for det er nødvendigvis den totale kapital vi betrakter, så snart vi oppfatter det samlede konsum som en skranke.

Dette siste er, som implisert, den reale grunn til at vi står overfor en introrefleksjon: kapitalen må bevege seg, men kan her bare gjøre det overfor seg selv. Men ennå er det bare en real grunn til et *potensielt* forhold; for det faktum at vi *reelt* har for oss en struktur som kan konstruere profittformen, borger selvsagt ikke for at profitten faktisk fremkommer. For at så skal skje, må det også vises at det nye målforhold som bruksverdien selv er satt i, medfører at det blir *umulig* for kapitalen å reproducere seg på disse gitte betingelser.

Det er som nevnt på dette punkt vi mener Schanz er for ubestemt. Den bestemte avledning skal vi forsøke å fremstille i et eget avsnitt, da den er komplisert nok.

En ting kan imidlertid nevnes allerede nå: *hvis* det er slik at det er bruksverdiens nye målforhold som er den formale betingelse for profittraten, så kan den »opprinnelige« profitt, slik den kommer til syne i fremstillingen av kapitalens totalprosess, ikke være den individuelle kapitals profitt som sådan, slik det ennå er i bd. III av *Das Kapital*. Tvert om sier det seg selv at overgangen må gå til den sosiale gjennomsnittsprofitt, i og med at det er den totale sosiale kapital som i så tilfelle er formskapende for profitten.³¹ Bare som en slik totalkapital kan kapitalen fremstilles som refleksjon-i-seg og dermed *in embryo* som profitt.³²

30. *Das Kapital*, bd. II, s. 393.

31. Betrakter man avsnittet s. 338-347 i *Grundrisse*, som bl.a. omhandler »Die allgemeine Rate des Profits«, så kan det se ut som om Marx vil avlede en gjennomsnittsprofittrente nettopp av en struktur som formalt svarer til de senere reproduksjonsskjemaer. (I det minste er utgiverne av denne oppfatning, jfr. *ibid.*, s. 1098.) Men her dreier det seg om begreper som Marx i 1857-1859 ennå ikke hadde utviklet helt og fullt. Det er derfor vanskelig herfra å utlede noe om en mulig plan for utviklingen av *Das Kapital*.

32. Vi har da også annetsteds søkt å vise at gjennomsnittsprofittrenten må tenkes som et resultat mer av den kapitalistiske arbeidsdeling og dens trang til overproduksjon innen enkeltbransjer, enn av konkurransen »i og for seg«. Jfr. »Transformasjonsproblem og verditeori«, i *Marx i dag* (antologi), Oslo 1973. Videre bl.a. »Den kapitalistiske samfunnsformasjon. Et grunnriss.« Stensil, Oslo 1973.

III. Lønnsarbeidet som formalt subjekt

Vi forlot betraktningen av bd. I med å vise til en formodet krets karakter i fremstillingen av den umiddelbare produksjonsprosess. Men i den grad denne krets - slik det er rimelig - er å oppfatte som et produkt av at totaliteten er selvproduserende (Selvet har kretsform), er det klart at den er abstrakt. Dette framgår i og for seg allerede av at utestegningen av arbeiderne ikke påvises ved hjelp av grunnrentekategorien, som i dette tilfellet ville være den konkrete kategori. Men mer bestemt er det forårsaket av at det Selv som det er tale om ikke er kapitalistens - slik det fullt ut skulle tilsvare et legeme som *Das Kapital* -men lønnsarbeiderens. Som Schanz riktig bemerker, er det i bd. I slik at »arbeidslønnen (lønnsarbeidet) er ... garantien for at arbeidskraften uten ekstraøkonomisk tvang permanent vil reproducere sig i vareform. I II. Kapitalbind vises derimod, at den rene formreproduksjon ikke slår til.«³³ Inntil det sistnevnte skjer, foregår gjenstandens selvreproduksjon ved hjelp av et reservesubjekt, og da et *formalt* subjekt, ettersom det kjennetegner lønnsarbeiderne at de *qua* eiendomsløse står i et rent, abstrahert, *formforhold* til produksjonsmidlene. Først kapitalisten er ett med disse midler og er et reelt og innholdsmessig subjekt.

Forsåvidt kapitalen ved avslutningen av bd. I »in die Produktion der Lohnarbeit als seines allgemeinen schöpferischen Grundes zurückgeht«, så er det altså egentlig lønnsarbeidet som går tilbake i seg selv, via arbeidslønnen. Dette er av sentral betydning for en kritisk vurdering av Marx' påstand om at lønnsformen er avgjørende for fremveksten av profittformen. Som den står, har den ren forsikringskarakter, som også Schanz viser. Marx hevder dels³⁴ at en *fremstilling* av gjennomsnittspriften krever en forutgående fremstilling av arbeidslønnen, dels at det eksisterer et reelt årsaksforhold mellom lønnens skinnkarakterer og profittens eksistens:³⁵ »Fordi arbeidskraftens pris ved den ene pol fremstår i den forvandlede form av arbeidslønn, fremstår merverdien ved motpolen i den forvandlede form av profitt.«

En slik tenkemåte er desto mer overraskende så lenge Marx selv påpeker den formelle karakter i fremstillingen i bd. I.³⁶ Om vi gjør ham den tjeneste å ta de førnevnte utsagn på ordene, vil det imidlertid stille seg annerledes. For i begrepet om arbeidslønnen ligger det at den er *inntekt*, slik at den kontinuerlig og periodisk tilfaller arbeideren. Denne kontinuitet, og forsåvidt lønnskategorien selv, er reell først på bakgrunn av en fremstilling av systemets selvreproduksjon. Vi skal nå se på hvilket samband denne fremstilling kan ha med profittkategorien, og det er da rimelig å ta utgangspunkt i at reproduksjonsprosessens gjentakelse i seg selv, »die-

33. »Skitse«, note nr. 44.

34. Jfr. brev til Engels av 27.6 1867, *MEW* bd. 31, s. 312 f.

35. *Ibid.*, og *Das Kapital*, bd. III, s. 46.

36. Jfr. note 30, ovenfor.

se blasse Wiederholung oder Kontinuität«, tilfører produksjonsprosessen »visse nye karakteristika«.³⁷

Denne *enkle reproduksjon* betrakter Marx som nevnt som noe som formidles av at arbeideren betales på etterskudd og følgelig stadig er tvunget til å inngå i en ny kontrakt med kapitalisten for å forsørge seg. Ikke desto mindre opprettholdes skinnen av at den variable kapital er noe »opprinnelig forskottet« fra kapitalistens side. Dette skinn kan oppløses av analysen, noe vi nå skal søke å vise. Imidlertid må vi nevne at det er av sentral betydning å notere seg at kapitalisten i første omgang fremstilles som en pengebesitter hvis rikdom ikke stammer fra utbytting av lønnsarbeidere. Vi skal nemlig komme tilbake til dette faktum i forbindelse med vurderingen av reproduksjonsskjemaenes enkle reproduksjon og dennes eventuelle parallellitet med den enkle reproduksjon slik den skildres i bd. I. Videre i forbindelse med en nyvurdering av det behov for nye ekvivalenter ved produksjonsøkning, som vi har sett Marx peke på i *Grundrisse*. Først Marx:³⁸

»Imidlertid, sin betydning (*Sinn*) av å være en verdi forskottet fra kapitalistens eget fond vil den variable kapital først miste såsnart vi betrakter den kapitalistiske produksjonsprosess i dens stadig fornyende strøm. Men den må jo begynne fra et eller annet sted og tidspunkt. Utifra vårt hittidige standpunkt er det derfor sannsynlig at kapitalisten en eller annen gang *ble gjort til pengebesitter gjennom en eller annen opprinnelig akkumulasjon som var uavhengig av fremmed, ubetalt arbeid*, slik at han kunne skride inn på markedet som kjøper av arbeidskraft. Imidlertid vil den kapitalistiske produksjonsprosess' blotte kontinuitet, eller den enkle reproduksjon, bevirke ytterligere, særegne forandringer, forandringer som ikke bare angår den variable kapitalandel, men totalkapitalen.«.

Han fortsetter med omtrent følgende tankeeksperiment: Om en slik kapital i utgangspunktet blir sett på som en inntektskilde på f.eks. 10 000 pund som avkaster 2000 pund (produsert merverdi) årlig, så vil dens ekvivalent være fortært i individuell konsumpsjon (merverdien investeres nemlig, etter forutsetningen om enkel reproduksjon, ikke i produksjonsmidler eller arbeidskraft) i løpet av en periode på fem år. Og dette er ensbetydende med at den opprinnelige kapital er forsvunnet (fortært). Det er et rent skinn som får kapitalisten til å forestille seg at det er den nyproduserte merverdien og ikke den opprinnelige kapitalverdien han konsumerer. Det spiller i denne forbindelse ingen rolle at han stadig har hos seg en kapital av uforandret størrelse, stofflig sett bestående av produksjonsmidler: for

»her dreier det seg om kapitalens verdi og ikke om dens materielle bestanddeler. Om en person fortærer hele sin eiendom ved å stifte en gjeld som er ekvivalent med eiendommens verdi, så representerer nettopp hele eiendommen den totale sum av hans gjeld. På samme måte: når kapitalisten har fortært ekvivalenten til sin forskottede kapital, så representerer denne kapitalens verdi bare den totale sum av den merverdi han har tilegnet seg uten vederlag. Ikke et verdidiatom av hans gamle kapital eksisterer videre.«

37. *Das Kapital*, bd. I, s. 594.

38. *Das Kapital*, bd. I, s. 594. Uth. her.

Det er dermed vist at selve prosessens forekomst inkluderer en reproduksjon av et antagonistisk (klasse)forhold. Men av Marx sammenfattes dette i en setning hvor terminologien er tvilsom:³⁹

»Helt bortsett fra all akkumulasjon vil altså produksjonsprosessens blotte kontinuitet, eller den enkle reproduksjon, etter en kortere eller lengre periode nødvendig forvandle enhver kapital til akkumulert kapital eller kapitalisert merverdi.«

At denne identifikasjon av kapitalisert merverdi med akkumulert kapital er forvirrende, indikeres bl.a. av ordbruken i det for vårt øvrige formål særdeles viktige kapittel 17 i bd. II, »Die Zirkulation des Mehrwerts«, hvor kapitalisering av merverdien oppfattes som det samme som akkumulasjon også av *materielle* elementer til produksjonsprosessen.⁴⁰ Først og fremst kommer det til syne i kapittel 2 i samme bind, hvor det hevdes at »Akkumulasjonen ... blir imidlertid videre hen, som vist i første bind, gjennom sin utvikling til en nødvendighet for hver enkelt kapitalist. *En jevn vekst i kapitalens størrelse blir til en betingelse for kapitalens opprettholdelse.* Imidlertid behøver vi ikke komme tilbake til det tidligere utviklede.«⁴¹

Det kan være et skjønnsspørsmål om Marx med dette sikter til det siterte eksemplet på ren kontinuitet i den kapitalistiske produksjonsprosessen. Sikkert er iallfall at en *med nødvendighet følgende* akkumulasjon ikke er vist, og langt mindre »utviklet«, i bd. I. Dette ville også være direkte urimelig, da fremvisningen av en slik nødvendighet for enkeltkapitalenes vedkommende måtte være foregrepet av en fremvisning av hvordan samme nødvendighet gjelder for den totale sosiale kapital - hvis det *skulle* gjøres krav på nødvendighet uten utfluktmulighet. En slik sosial kapital forekommer imidlertid så å si pr. definisjon ikke i bd. I, men først i reproduksjonsskjemaene. Ser man så litt nøyere på disse, vil det etter vårt skjønn også vise seg at de inneholder en begrunnelse for akkumulasjonens nødvendighet. Denne begrunnelse faller i stort også sammen med grunnen til profittformens oppkomst.⁴²

IV. Opphevelse av den enkle reproduksjon

Marx' likevektsformel for byttet mellom sektor I (produsent av produksjonsmidler) og II (produsent av konsumpsjonsmidler), hvor

$$I(v+m) = IIk,$$

39. Sitater fra *Das Kapital*, bd. I, s. 595.

40. Jfr. *Das Kapital*, bd. II, ss. 321 og 326.

41. *Ibid.*, s. 84. Uth. her.

42. Referatet av Marx' fremstilling i pkt. VI nedenfor er av undertegnede i en annen sammenheng blitt brukt i en undersøkelse av konkurransebegrepets forhold til akkumulasjonsanalysen i *Das Kapital*. Jfr. tidsskriftet *Kontrast*, Oslo, nr. 3/4 1971, s. 54ff.

eksemplificeres i bd. II med

$$I \quad 4000k + \underbrace{1000v + 1000m} \quad (1)$$

$$II \quad \dots\dots\dots 2000k + 500v + 500m.$$

Slik dette bytteforholdet - som for såvidt ikke behøver å fremvise noe brudd på den økonomiske likevekt om det så fortsatte i det uendelige - er satt opp, regnes all kapital for å være flytende, dvs. å slå om i løpet av den betraktede produksjonsperiode. Mens det er viktig å merke seg at skjemaet er realistisk bl.a. i den forstand at forekomsten av de to sektorer er avledet av varekapitalens kretsløp, et kretsløp som av seg selv skiller individuell og produktiv konsumpsjon til to forskjellige grener, er det klart at skjemaet også er abstrakt. Den viktige konkretisering vi her vil konsentrere oss om, er den som foretaes i avsnitt XI av bd. II's kapitel »Enkel reproduksjon«, nemlig »Erstatning av den faste kapital«. ⁴³

Som det egentlig fremgår av titelen, er abstraksjonen om en helt ut flytende kapital nå oppgitt. Dermed er det heller ikke lenger slik at de 2000IIk årlig fullt ut kan omsettes ⁴⁴ *in natura* mot de naturalbestanddeler av konstant kapital som II trenger og som er materialisert i 2000 (v+m). Tvert om vil store deler av IIk (faste kapitaldeler) fungere videre i naturalform. Samtidig vil en del av *verdien* 2000IIk bestå av en ekvivalent for slitasje på fast kapital, dvs. for den del av den faste kapital som nettopp *ikke* skal erstattes *in natura*, men bare i pengeform. Vi benevner denne delen (s.) og setter den til 200, som altså skal hopes opp av kapitalistene II til et fond for senere fornyelse av fast kapital. »Bytteforholdet« skulle dermed bli 1800IIk mot 2000(v+m). Skjematisk:

$$I \quad \dots\dots\dots \underbrace{1000v + 1000m} \quad (2)$$

$$II \quad \dots\dots\dots 1800k + 200v(s.) \dots\dots\dots$$

1000 på hver side av regningen kan besørges umiddelbart: Da nemlig arbeiderne som tidligere nevnt generelt betales på etterskudd, har arbeiderne I faktisk 1000 i penger hos seg - fra forrige produksjonsomgang. Disse penger formidler nå en omsetning av konsumvarer IIk til en verdi av 1000⁴⁵, og dermed har kapitalistene I fått klargjort naturstoffet arbeidskraft til neste produksjonsomgang. Forholdet blir nå

$$\begin{array}{ll} I & \dots\dots\dots 1000m \\ II & \dots\dots\dots 800k + 200k(s.) \dots\dots\dots \end{array} \quad (3)$$

43. *Das Kapital*, bd. II, s. 446ff.

44. At det i denne forbindelse bare er IIk som kommer inn i bildet, skyldes selvfølgelig at vi ikke analyserer noe annet enn byttet mellom sektorene. Som all annen konstant kapital i sektor I, blir utslitt fast kapital innen 4000IIk erstattet av sektorens eget produkt.

45. Her viser det seg - likesom på den enkle reproduksjonsproduksjonsnivå i bd. I - igjen hvordan hele systemet er avhengig av lønnsarbeiderklassens formidling.

som, om likevekt skal opprettholdes, synes å skulle forutsette et varebytte av 1000m mot 800k, noe som løper ut i at vareeierne I skulle forære vareeierne II et beløp på 200 i pengeform for å få til en smertefri reproduksjon. Dette er selvsagt fiktivt; det som *kan* byttes ut, er 800 i vareverdi fra hver sektor. Resultatet er

$$\begin{array}{l} \text{I} \dots\dots\dots 200\text{m} \\ \text{II} \dots\dots\dots\dots\dots\dots 200\text{k(s.)} \dots\dots\dots \end{array} \quad (4)$$

at altså, for å si det med Marx, »en femtedel av merverdi I er uomsettelig, kan ikke forvandles fra sin naturalform som produksjonsmidler til en naturalform som konsumpsjonsmidler.« - Følgelig er de 200k(s.) heller ikke omsettelige, de kan ikke forvandles fra sin naturalform som konsumpsjonsmiddel til pengeform. En slik forvandling forutsetter at II her fremstår som »blott selger« av en vare, for så å opphøpe de 200 i pengeform uten å kjøpe noe til gjengjeld. Likevekt er dermed tilsynelatende umulig, eller rettere, problemet er å finne ut hvor de overskytende 200 i pengeform skal komme fra - og det er åpenbart bare løsbart såfremt en ser denne fremstilte årlige reproduksjon i sin sammenheng, *kontinuitet*.⁴⁶

»Når vi betrakter den årlige reproduksjon - og også på det enkle nivå, dvs. idet vi abstraherer fra all akkumulasjon - så begynner vi ikke *ab ovo*. Det er et år i en lengre rekke, det er ikke den kapitalistiske produksjons fødselsår. De forskjellige kapitalene som er anlagt i de forskjellige produksjonsgrenene i sektor II er av forskjellig alder ... og i dette året når mengder av faste kapitaler sin livsaften og må fornyes *in natura* ved hjelp av akkumulerte pengefonds.«

Sektor II skulle dermed kunne fremstilles som bestående av to avdelinger:

II(1) med slike kapitaler hvor den faste kapital må fornyes *in natura* sammen med den flytende, og

II(2) med slike hvis faste kapital fungerer videre, og som *in natura* bare skal fornye sin flytende, mens ekvivalenten for slitasjen på den faste kapital samles opp i pengefonds (her i Marx' konstruksjon 200k årlig).

Når vi altså ikke begynner *ab- ovo*, men homerisk *in medias res*, så ser vi at II(1) bare kan fornye fast kapital *in natura* ved hjelp av pengefonds som allerede foreligger innen II(1) selv, fonds tidligere samlet opp gjennom varesirkulasjon. Hva angår kjøpet av denne faste kapital, opptrer II(1) som »blott kjøper« av varer fra I. Det finner ikke sted noe vekselvidig bytte av varer i naturalform. II(1) er altså i stand til slik å kjøpe de 200Im - *såfremt de representerer fast kapital* - uten selv å levere varer. Med disse pengene, 200, ekvivalent for solgt vare, kjøper I de resterende 200k(s.) som foreligger i vareform hos II(2), hvorefter II(2) har oppfylt sin rolle som »blott selger« og kan deponere 200 i pengeform i fonds for senere erstatning av sin faste kapital *in natura*. Den enkle reproduksjon er smertefritt fullført, hva gjelder både kapitalens verdi- og stoff-fornyelse.

46. *Das Kapital*, bd. II, s. 450.

Forutsetningen for en slik smertefrihet er for det første at verditapet som følge av slitasje på den viderefungerende faste kapital (her 200) er identisk med verdien av den faste kapital som har dødd bort, dvs. representert ved de tidligere oppsamlede pengefonds innen II(1). Marx sier:⁴⁷

»En slik likevekt fremstår dermed som en lov for reproduksjon på likeblivende nivå; noe som med andre ord betyr at innen den produksjonsmiddelproduserende sektor I må den proporsjonelle arbeidsdelingen forbli uforandret mellom produsenter av på den ene siden flytende og på den andre siden faste elementer av den konstante kapital som skal leveres til sektor II.«

At en slik likevekt er umulig å opprettholde har ikke sin umiddelbare årsak i forøkelsesprosessen, men i arbeidsprosessen, dvs. i den bruksverdienes forgjengelighet som ligger utenfor kapitalistklassens kontroll. Det viktigste eksempel, anført av Marx, er:

Ifølge forutsetningen for enkel reproduksjon skal bruksverdimengden og verdisummen av de produksjonsmidler som går fra I til II år for år være den samme, her 2000. Om det i løpet av et år slites ut mer fast kapital innen II enn i året forut, må også en større del av de 2000(v+m) bestå av fast kapital, og en tilsvarende mindre del av flytende kapital.

»Samtidig skulle totalproduksjonen i sektor II forbli den samme. Og hvordan skulle det være mulig, med forminskning av dens kvanta råstoffer, halvfabrikata, hjelpestoffer?«⁴⁸

På forhånd eksisterer det dessuten en disproporsjon mellom slitasjeverdidelen innen II(2) og de pengefonds som II(1) anvender til innkjøp fra I. Resultatet er i alle tilfelle som Marx sier: »Krise - produksjonskrise - trass i reproduksjon på likeblivende nivå.«⁴⁹

Dette resultat, som Marx sammesteds legger meget stor vekt på, er etter vårt skjønn å oppfatte som den bestemte variant av Schanz' konklusjon. Det vises her at den enkle reproduksjon både materielt og verdimessig er umulig å opprettholde.⁵⁰ Følgelig forklares det også immanent at *akkumulasjonen* er noe som med nødvendighet opptrer, idet den er den eneste mulige utvei⁵¹ for å slippe unna disproporsjo-

47. *Ibid.*, s. 461.

48. *Ibid.*, s. 463.

49. *Ibid.*, s. 463; uthevet her.

50. Grossmann skriver til *Mattick*, forøvrig med et forståelig spark til datidens Sorel'ske »marxisme«: »Om De engang konsekvent tenker Marx' tanke til ende - om hvordan det i den enkle reproduksjon, hvor alt synes å være i en så harmonisk likevekt, kan oppstå en krise -, først da kommer De til å oppdage mang en teoretisk tanke hos Marx, som »filosofene« ikke har drømt om - og det gjelder også slike som K. Korsch, som innbiller seg at de forstår noe som helst av den marxiske økonomi.« *Idem: Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik*, utg. Frankfurt am Main 1969. Jfr. *Anhang. Briefe Henryk Grossmanns an Paul Mattick über die Akkumulation*. S. 112f.

51. Rent formalt sett finnes det en annen utvei, nemlig forminskning av produksjonsvolumet, og så en stabilisering av den enkle reproduksjon på et lavere nivå. I virkeligheten er dette ikke nødvendig å ta i betraktning, idet reproduksjonsskjemaene alltid forutsetter et gitt minimum av verdistørrelse hos kapitalen tilsvarende det tekniske nivå produksjonen har nått. Den nevnte »utvei« ville dermed heller være identisk med permanent nedleggelse av den kapitalistiske produksjon - så å si både på

nalitetskrisen i den enkle reproduksjon. Det er dermed blitt etterrettelig å si at det er et sammenfall mellom kapitalopprettholdelse og kapitaløkning. Det formelle resultat fra den enkle reproduksjon i bd. I blir materielt fylt av resultatet av analysen av samme fenomen i bd. II.⁵² Implisitt er det dermed også vist at akkumulasjonen må bevege seg i ulikevekt bransjene imellom, ettersom den enkle reproduksjon alltid utgjør en del av den utvidede. Sammenholder en dette med det vi ovenfor har anført om forholdet mellom reproduksjonsskjema og gjennomsnittsprøft (jfr. konklusjonen ved pkt. II), vil en få en mer konkret »modell« for forklaring av den profittens oppkomst, en oppkomst som jo er knyttet til forholdet mellom flere kapitalistiske bransjer. Vi kommer tilbake til dette under punkt VI.

Foreløpig er det først og fremst viktig å fastslå sammenhengene mellom denne *tvang til akkumulasjon* og profittformen: krisen i den enkle reproduksjon er nettopp det *konkrete* uttrykk for at

»reproduksjonens erstatningslogikk, som utvikles igennem merværdi og værdiformer (men tillige med henblik på den stofflige erstatning og ækvivalensformidlingen) står nødvendigvis i modsætning til reproduksjonens verwertungslogikk.«

»Profittformen er da«, som Schanz fortsetter⁵³, »den form, hvori alene denne modsætning kan bevæge sig.«

Vi tror det finnes grunn til å anta at en slik organisk sammenheng mellom fremstillingen av den faste kapitals reproduksjon og av profitten har vært nærliggende hos Marx selv. Vi skal komme tilbake til dette i punkt VI. Først er det imidlertid

verdi- og stoffside. - En parallell argumentasjon finner man forøvrig hos Marx i analysen av produksjonstiden (bd. II, kap. 13), hvor en »forkortelse av produksjonens nivå« forkastes som en mulig løsning på de mange mulige brudd på det jevnt vekslende forløp av arbeids- resp. sirkulasjonsperioder hos enkeltkapitalene. (Dette er brudd som viser til nødvendigheten av *tilleggs kapitaler* i forhold til den tenkte utgangssituasjon for analysen og som for såvidt - på abstrakt, dvs. på enkeltkapitalenes, nivå - går på de samme forhold som de som kommer i fokus ved overgangen fra enkel reproduksjon til akkumulasjon. Reelt dreier det seg imidlertid om delanalyser hvis utviklingsgang bare kan forstås på bakgrunn av at det hos den totale kapital vises en tilsvarende gang. Denne siste - som på det mest konkrete altså kommer til syne i avsnitt XI av kapitel 20 i bd. II - må da imidlertid selvsagt fremstilles som værende uavhengig av den førstnevnte. Og i realiteten er det da også slik at Marx i reproduksjonsskjemaene finner det rettferdiggjort å regne med et *harmonisk* forhold mellom arbeidsperioder og sirkulasjonsperioder - nettopp i kraft av å ha analysert dem i annet avsnitt av bd. II.).

52. Den første som fortjenestefullt har pekt på denne parallelliteten mellom bindene I og II er såvidt vi kan se *Etienne Balibar*, i (med *Althusser*) *Lire le Capital: trans.*, Milano 1968, s. 279-285. (Konklusjonen ser ut til å bli brukt på en annen måte enn det er tilfellet for vårt vedkommende.) - Fra en forsøksvis mer fagøkonomisk vinkel har *Rudolf Hilferding* (*Das Finanzkapital* (1911), nyutgave Frankfurt am Main 1968, s. 335-338) og *Bruno Fritsch*, *Die Geld- und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt am Main 1968, s. 98, pekt på krisen i den enkle reproduksjon i bd. II. Lenger kommer de heller ikke. Hilferding er nemlig hovedsaklig interessert i proporsjonene innen de faste kapitaler og konsentrerer seg ikke synderlig om det i vår sammenheng avgjørende aggregatet Im. Fritsch har på forhånd stengt seg ute fra en vurdering av Im, idet han (jfr. *ibid.*, s. 92, note) tror at det er unødvendig å følge m-delenesandel i skjemaene når man først følger v-delenes, all den tid den konstante merverdirate innebærer at m-delen alltid står i et fast forhold til den variable kapital. Dette er riktig, men det innebærer at en ser bort fra bruksverdi- og »etterspørsels«-siden i skjemaene.

53. Sitater fra »Skitse«, del V.

nødvendig å fremstille et av de viktigste indisier, nemlig hvordan Marx' løsningsforsøk angående problemet (skranken) med det begrensede antall ekvivalenter inntar plassen umiddelbart etter reproduksjonen av den faste kapital i teksten i bd. II. Vi skal konsentrere oss om avsnitt XII i »Enkel reproduksjon«, som behandler »Reproduksjonen av pengematerialet«.⁵⁴

V. Gullgraving

Hvis det virkelig har vært Marx' mening å vise akkumulasjonens immanente nødvendighet ut fra erstatningen av den faste kapital, vil det være å vente at han rettfærdiggjør påstanden ved å vise at det samtidig foreligger (ny)ekvivalenter nok til å besørge sirkulasjonen av den vare- og kapitalmengde som ved akkumulasjon vil måtte komme i tillegg til den allerede eksisterende. Det er *de facto* også det han gjør; for som det er bekjent, inneholder avsnitt XII et bevis for at det vil finne sted opphopning av gull (tesaurering) i produksjonssystemet, til tross for enkel reproduksjon. Marx' resonnement er imidlertid gjennomgående blitt misforstått, spesielt under Rosa Luxemburgs og Henryk Grossmanns ledelse. En kritikk av deres synsmåter er dermed i seg selv nødvendig,⁵⁵ desto mer som Grossmann for sin del foregir å kunne rekonstruere den del av Marx' tekst som er gått tapt, og som Luxemburg for sin del *apriori* finner uinteressant. Men dessuten vil en slik kritikk være svært nyttig av fremstillingsgrunner, ettersom Marx' tekst kan være av en slik art at den fremstilles best når en viser til dem som ikke har forstått den. Her vil det først og fremst bli Grossmann vi konsentrerer oss om, noe teksten hurtig vill rettfærdiggjøre.

A. Grossmann: Gullproduksjonen som falsk utgift

Det som kommer i betraktning er altså: »*reproduksjonen* av pengematerialet«, som for enkelthets skyld oppfattes som bare gull. Når det er tale om enkel reproduksjon, er det klart at reproduksjonen kun skal dekke det gull som hvert år forsvinner fra sirkulasjonen på grunn av slitasje. Marx opererer med en gullindustri med en total dimensjon på 20K + 5v + 5m (hvor altså de generelle proporsjonene k:v:m i skjemane er overholdt; jfr. pkt. IV). Imidlertid vil dette ikke bety at sirkulasjonsslitasjen er ekvivalent med 30 verdienheter. Pengematerialet, gullet, fungerer nemlig

54. *Das Kapital*, bd. II, s. 465ff.

55. Det kan vel sies at Grossmanns variant i dag råder grunnen alene og uimotsagt. Det dreier seg om hans artikkel »Die Goldproduktion im Reproduktionsschema von Marx und Rosa Luxemburg« fra 1932. Den siteres her etter nyutgaven, *idem: Aufsätze zur Krisentheorie*, Frankfurt am Main 1971, s. 77-109. Angående Luxemburg: *Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1913, kapitel 5: »Die Geldzirkulation«, s. 65-79.

også til industrielle formål, og det etter forutsetningen både i sektor II (f.eks. hos kapitalistiske tannteknikere og juvelérer) og i sektor I. Selv hører gullproduksjonen »som metallproduksjon overhodet«⁵⁶ (som Marx sier) til i sektor I, og den eneste grunn til nettopp denne plassering er, synes det rimelig å si, at gullet ikke bare tjener til sirkulasjons-, men også til produksjonsformål.

Imidlertid: for hele Grossmanns fremstilling er det retningsgivende at han innskrenker gullproduksjonen til å skulle dekke slitasjen på pengematerialet. Til sin støtte trekker han fram noen setninger fra kapitel 17 i bd. II, »Sirkulasjonen av merverdien«.⁵⁷ Han glemmer at Marx i dette kapitlet - liksom i alle øvrige som behandler kapitalomslaget⁵⁸ - utgår fra enkeltkapitalenes synspunkt, noe som selv sagt i vesentlig grad blir »modifisert« i reproduksjonsskjemaene.⁵⁹ Vi skal ikke her gå nærmere inn på denne forskjellen, men heller fortsette med å hevde at det er fullstendig fallert av Grossmann i denne sammenheng å hevde at⁶⁰

»produksjon av gull som varemateriale for *industrielle formål* overhodet ikke skiller seg fra en hvilken som helst annen metallproduksjon (...) og dermed overhodet *ikke er noe problem*«.

Vi skal tvert om senere søke å vise at gullproduksjonen også i denne henseende skiller seg ut, noe som har sammenheng med at den produksjon vi nå betrakter (i reproduksjonsskjemaene, og ikke på enkeltkapital-nivå!) er nært knyttet sammen med sirkulasjonsprosessen.

Allerede på dette punkt vet vi desverre nok til å kunne betvile den vitenskapelige ærlighet som måtte ligge i intensjonen i Grossmanns kritikk av Luxemburg.⁶¹ Det er nok også i full bevissthet om at hans svake stilling kan avsløres av hvem som helst som vil kaste bare et blikk på kapitel 20, avsnitt XII, at han fortsetter:⁶²

»Det er bare den monetære gullproduksjon som er problematisk. Det er bare med hensyn til denne at Rosa Luxemburg har levert sine kritiske innvendinger mot Marx. Altså er det også bare den vi trenger å drøfte.«

Hvem som helst kan kaste et tilsvarende blikk på tonen i artikkelen forøvrig, for å finne ut at en slik god vilje til å gi motparten retten til å styre debatten må ha helt

56. *Das Kapital*, bd. II, s. 466.

57. Jfr. Grossmann, *op.cit.* 1932, s. 90, og *Das Kapital*, bd. II, s. 328.

58. Unntaket er bare avsnitt III i kap. 16: »Den variable kapitalens omslag, samfunnsmessig betraktet«.

59. Jfr. note 51, ovenfor.

60. *Op.cit.* 1932, *ibid.*

61. Det mangler på norsk noen forsvarlig oversikt over Luxemburgs arbeid som Grossmanns kritikk her kan perspektiveres mot. I tillegg til det som her måtte komme fram mht. hennes syn på »pengesirkulasjonen«, skal vi bare generelt nevne at *Die Akkumulation des Kapitals* jevnt over er preget av sammenblanding (*de facto, i det minste*) av Marx' skjema for akkumulasjonen med hans skjema for enkel reproduksjon. Denne forveksling reproduseres av T. Krogh i en kritisk »kommentar« til Rosa Luxemburgs teorj. I denne »kommentar« får vi opplyst at akkumulasjonen hos Marx er utstyrt med både konstant og(hva forholdet mellom bransjene angår) lik organisk kapital sammensetning. Jfr. Rosa Luxemburg: *Skrifter i utvalg*, Oslo 1973, bd. 2, s. 11. Bindredaktør: Jon Elster.

62. *Op.cit.* 1932, *ibid.*

spesielle årsaker. (Vi skal komme tilbake til at Grossmanns påstand om Luxemburgs kritikk forøvrig er misvisende i seg selv.)

Vi kan la dette være som det vil; det vesentlige er at Grossmann - noe vi også skal begrunne i det følgende - *de facto* setter likhetstegn mellom gullproduksjon og pengeproduksjon og dermed kan komme i skade for å legge seg nær den fetisjisme som i realiteten hevder at gull fra naturens hånd er penger. At et slik forvirring faktisk er tilstede, fremgår av hans passasje om at⁶³

»av gull kan man ikke lage noen produksjonsmidler (maskiner, bygninger osv.), eller, som Marx sier: 'pengene er i seg selv ikke noe element i den virkelige reproduksjon'«.

Her bør man (vi kan se bort fra konteksten forøvrig) legge merke til hvordan Grossmanns tilsynelatende akseptable abstraksjon fra industriell gullutnyttelse slår over i en påstand om at gull *reelt* ikke kan fungere som produksjonsmiddel. Og dette skjer utifra (blant annet) en identifikasjon av »pengene« og »gull«. - En ting er forøvrig at Grossmanns påstand kan tilbakevises selv av en gullsmed, som jo bruker gull som råstoff (Grossmann glemmer for anledningen at produksjonsmidler innbefatter råstoffer og hjelpestoffer, noe ikke minst gullindustriens folk kan bekrefte!) og dermed deltar i det som Marx ville kalle den »virkelige« reproduksjon. (Her: i konsumsektoren). En annen ting er at Grossmanns påstand er en nødvendig følge av at han vil utvide Marx' sats om at⁶⁴

»Hele den summen av arbeidskraft og sosiale produksjonsmidler som blir engasjert i den årlige produksjon av gull og sølv som sirkulasjonsinstrumenter, utgjør en tungtveiende post innen den kapitalistiske produksjonsmåtes, ... *faux frais* (d.e. »overflødige kostnader«; J.S.)«

til å gjelde edelmetallproduksjon overhodet, idet han ganske enkelt ser bort fra at Marx, selvsagt, bare lar det gjelde for edelmetall *i den grad* det tjener som »sirkulasjonsinstrument«.

I pakt med dette undersøker Grossmann *hele* spørsmålet om reproduksjonen av gullmaterialet primært ut fra en slik vurdering av »vareproduksjonens *faux frais*.«

I likhet med Marx benevner han verdienhetene fra gullproduksjonen med *g*, der dette er nødvendig for oversiktens skyld. (Den korrekte benevnelse på gullindustrien blir da *Ig*, ettersom den hører hjemme i produksjonsmiddelsektoren.) Han tar så utgangspunkt i talleksemlene i Marx' skjema (jfr. innledningen til pkt. IV ovenfor), og viser til hvordan det her opereres med en samlet produktiv kapital, dvs. unntatt den nyskapte merverdien, som samfunnsmessig sett skal konsumeres uproduktivt, på 7500 verdienheter. (Nemlig i sektor I: 4000k + 1000v. Og i sektor II: 2000k + 500v.) I forbindelse med at den produktive kapital i gullindustrien jo er 20k + 5v = 25, hevder han deretter at⁶⁵

63. *Ibid.*, s. 91. Marx-sitatet går til *Das Kapital*, bd. II, s. 486.

64. *Das Kapital*, bd. II, s. 347.

65. *Op.cit.* 1932, s. 97.

»gullproduksjonen betyr en innskrenkning av vareproduksjonens omfang. Hvis gullproduksjonen beløper seg til 25g, så må den produktive kapital ... innskrenkes med nettopp denne sum, dvs. fra 7500 til 7475. Det vil si: En kapital på 25 må for *uproduktive sirkulasjonsformål* overføres fra den produktive industri til gullindustrien.«

Dermed investeres - ifølge Grossmann - $20k + 5v (= 25g)$ i angjeldende industri, hvoretter man får ut en merverdi på 5 etter endt produksjon. Det er på denne måten en ender opp med den produktverdien $20k + 5v + 5m$ som Marx opererer med.

Det Grossmann hevder, er altså at de 25g anlegges som en følge av at de to sektorene yter »pengeforskotteringer til gullprodusenten«, noe de er »tvunget« til for at få igang en produksjon av 25 g, som de altså har mistet via sirkulasjonsslitasje. Videre er det av betydning at hver sektor trenger penger i forhold til sin produktive kapitalers størrelse. Ettersom produksjonen i sektor I er dobbelt så stor som i sektor II, gir I altså ut 16,67g til gullprodusenten, mens II gir ut 8,33.⁶⁶ Som Grossmann bemerker, innebærer dette en »forbigående« senkning av deres pengekvantum med ytterligere 25g. Den er *forbigående*, fordi gullprodusenten »sofort« bruker de mottatte 25 enheter til å kjøpe produksjonsmidler og konsummidler (til arbeidskraften) fra sektorene I og II, slik at de kan investere $20k + 5v$ i produktiv virksomhet for å fremskaffe en merverdi. Ved denne bruken flyter imidlertid de 25g tilbake til sektorene I og II i *en annen proporsjon* enn den de fløt ut i; ettersom den organiske sammensetning i skjemaene nemlig er 4, flyter det fire ganger så mange enheter tilbake til produksjonsmiddelsektoren som til konsumvaresektoren: $20k$ og $5v$. Dette medfører at sektor I får tilbake 3,33 verdienheter mer enn den har utgitt, og II 3,33 færre. Ved første øyekast kan dette synes å bekrefte essensen i Luxemburgs Marx-kritikk, idet denne bl.a. hevder at sirkulasjonsslitasjen hos Marx bare kan erstattes utelukkende på bekostning av sektor II. - Dette er, hevder Grossmann videre, imidlertid bare en éngangsfremtredelse. For samtidig på kortest mulige måte å sammenfatte hans konklusjon, kan man nemlig betenke at gullprodusenten, så snart han har fått sin geskjeft igang, vil øke den forskotterte kapital med en merverdi, slik at den verdi som skal reproduseres er produktverdien $20k + 5v + 5m$. Er man først kommet så langt, altså til begynnelsen av gullkapitalistens (gullgraverens) 2. produksjonsperiode, så vil avdelingene I og II for fremtiden alltid »ta like stor del, dvs. proporsjonalt til sine kapitalstørrelser, i de overføringene (*Abgaben*) som skjer med erstatning av pengeslitassen for øye.«⁶⁷ I forbindelse med at hele gullindustriens kapital - forøvrig i likhet med all annen kapital i de to sektorene - slites ut i løpet av produksjonsperioden, vil forholdet nemlig bli at kapitalistene i sektor I selger produksjonsmidler til en verdi av 20 til gullgraveren, mens sektor II selger konsumvarer til en verdi av 10 til gullgraveren (for 5m) og hans ansatte (for 5v).

Dermed er vi fremme ved Grossmanns oppreklamerte løsning på »Marx' tilsynelatende paradoksale påstand om at det vil finne sted en *gullakkumulasjon*,

66. Jfr. *Ibid.*, s. 104, hvorfra også det følgende referat er tatt.

67. *Ibid.*, s. 107.

selv om vi antar at det bare finner sted *enkel* reproduksjon såvel i *vare-* som i *gullproduksjonen*, dvs. at *gullproduksjonens omfang* forblir *uforandret* fra år til år.⁶⁸

For det som nå - mener Grossmann - vil skje kontinuerlig »fra år til år«, er at sektor I jevnlig vil få tilbake 20g i penger, altså 3,33g ut over sitt behov på 16,67g; samt at sektor II jevnlig får tilbake 1,67g (nemlig 10g - 8,33g) ut over sitt. Tilsammen legges det dermed hvert år opp 5g som ikke er nødvendig for sirkulasjonen, og disse 5g kan opphopes (tesaureres) slik (som »reserveskatt«) fordi det har oppstått en merverdiproduksjon av samme størrelse i gullindustrien.⁶⁹

B. Marx: Gullproduksjonens to retninger

Vi vil holde det ovenstående for å være et rimelig referat av Grossmanns oppfatning, og skal nå vende oss til Marx' fremstilling.

Innledningsvis skal det imidlertid nevnes at det som sagt er misvisende å hevde at Luxemburg begrenset sine kritiske innvendinger til å gjelde den monetære gullreproduksjonen. Denne påstanden tjener heller til å dekke over at Grossmann og Luxemburg er skjønt forent i kunstig å ville *isolere* pengevareproduksjonen fra produksjonen av edelmetall til produktive formål. Vi skal komme tilbake til en detaljert kritikk her. Det viktige er å slå fast hovedårsaken til at en slik isolasjon er forkastelig.

Saken er at når gullet har nådd fram til å bli allmenn ekvivalent, altså pengevarer, så skyldes dette at gullet opprinnelig er en vare innen varenes krets, altså en vare, eller også: et produkt, på linje med alle andre. Pengevaren kommer ikke utenfra som en rasjonalistisk oppfinnelse, men er allerede tilstede. Dens formforvandling *til* pengevarer har denne opprinnelige tilstedeværelse som sin forutsetning, og denne opprinnelighet reproducerer seg kontinuerlig innen den eksisterende vareproduksjon vi betrakter, på den måten at en del av såvel det eksisterende som av det gullet som er unner nyproduksjon går til »industrielle« formål. Det er virkelig en ufornuftig påstand fra Luxemburgs side at produksjonen av denne sistnevnte del av den totale samfunnsmessige gullmengde »har like lite med pengeproduksjonen å gjøre som produksjonen av skosverte.«⁷⁰ Tvert om er Marx' analyseform i »Reproduksjonen av pengematerialet« en bevisst videreføring av den generelle vareanalysen, med dens vekt på prosesserende enhet av forskjellighet av bruksverdi og verdiform.

Det er derfor også barnaktig av Grossmann å forestille seg at sektor II og sektor I (minus gullgraverbransjen!) har noe behov for å *sette igang* en gullproduksjon

68. *Ibid.*, s. 102.

69. Saken er, sier Grossmann annetsteds, at »merverdien i gullproduksjonen, tvert imot alle den enkle reproduksjons forutsetninger, samfunnsmessig sett *ikke er konsumérbar* og derfor nødvendigvis må tesaureres.« *Ibid.*, s. 102.

70. *Op.cit.*, 1913, s. 74.

utenfor seg selv. Gullproduksjonen er allerede til stede i deres midte. Det er bemerkelsesverdig å se hvordan han på den ene siden fremhever, ja rent ut vil bygge sin analyse på, pengeproduksjonen er *faux frais* i vareproduksjonen (som bl.a. vel nettopp derfor er å oppfatte som et anarkisk system), mens han på den neste forutsetter at økonomien er oversiktlig nok til at man på bestilling *ex nihilo* kan drive en industrireiseing for å produsere overflødigheten.

Denne selvmotsigelse tar seg uttrykk i at det hos Grossmann ikke kan finnes noe prinsipp for regulering av størrelsen på den investering som opprinnelig skal foretaes i gullgraving. Selv hevder han riktignok at dette prinsipp er etterspørselen etter sirkulasjonsmidler (her 25g), som så til slutt fører til at produktverdien gull settes sammen som

$$20k + 5v + 5m = 30(g).$$

Men hvis en skal forutsette at de øvrige kapitalister har et så godt overblikk over den totaløkonomiske situasjon, så er det fornærmelig å hevde at de ikke skulle regne med at g-industrien vil få ut en merverdi av produksjonen. De kan følgelig innskrenke sin samlede investering fra 25 til 20, noe som etter én produksjonsperiode vil vise seg å være forenlig med en produktverdi på

$$16,67k + 4,167v + 4,167m = 25(g),$$

og som faller sammen med etterspørselen på en slik måte at 1) proporsjonene for enkel reproduksjon opprettholdes, og 2) tesaurering *ikke* finner sted, på Grossmanns egen premiss.

Grossmanns løsning er følgelig *kontingent*, og det er det beste som kan sies om den. Og en slik kontingens er etter vår oppfatning det nødvendige resultat av ikke å se på gullindustrien som en *leverandør både* til produksjon og sirkulasjon; dette nemlig i *det minste* forsåvidt dette dobbeltforhold følger *nødvendig* av at gullindustrien er noe *allerede* foreliggende innen produksjonssystemet.

Ifølge det siste må en *nødvendigvis* begynne analysen av pengematerialets reproduksjon med å dele den *foreliggende* produktverdi g (her: en verdi som uttrykker seg i 30 pengeenheter) i to porsjoner. Marx antyder en deling som tilsier at 2/5 av den går til produksjonsmidler og 3/5 til å erstatte sirkulasjonsslitasje. Dette forslaget vil vi følge gjennomført opp i vår fremstilling, også når det gjelder vårt forsøk på rekonstruere den tekst som mangler i Marx' manuskript. Vi vil videre gjøre den legitime forutsetning at denne proporsjon gjelder ikke bare for produktverdien g *in toto*, men også for hvert enkelt aggregat (k,v,m) innen denne verdien. (Som det vil fremgå, er en deling av den omtalte type et gjennomgangstema hos Marx, i den grad at en må finne det høyst merkelig at Grossmann overhodet våget å påstå noe annet).

Ser vi på Ig's produktverdi, nemlig,

$$20k + 5v + 5m,$$

er det klart at 5v + 5m (i tråd med innholdet i det generelle byttet av I(v+m) mot IIk) skal byttes mot elementer innen IIk, slik at arbeidere og kapitalister innen Ig får noe konsumere. Ved alminnelige forutsetninger skal (5v+5m)g bestå av

produksjonsmidler. I dette tilfellet vet vi imidlertid at bare $(2v+2m)g$ har denne destinasjon, idet $(3v+3m)g$ skal tjene som nytt *sirkulasjonsmiddel*.

Utifra dette skal vi forsøke å referere Marx' syn på bytteprosessen

$$I_g 20k + \underbrace{5v + 5m}$$

II 10k

hvor 10IIk er konsumpsjonsmidler, forsåvidt likegyldig hvilke. Vi skal først vurdere omsetningen av $5v(g)$ mot 5IIk.

»Hva angår de $5v$ «, begynner Marx, »så starter enhver gullprodusent med å kjøpe arbeidskraft; ikke med gull han selv har produsert, men med en andel av de penger som er tilstede i landet. For disse $5v$ skaffer arbeiderne seg konsumpsjonsmidler fra II, som på sin side med de samme pengene kjøper produksjonsmidler fra I.«⁷¹

Dette er særlig viktig fordi det minner om den sentrale formidlingsrolle som tilligger den variable kapital både i dens funksjon som pengekapi tal og i dens etterfølgende funksjon som arbeidslønn. Denne formidlingsrolle er dessuten nært knyttet til det vi ovenfor har omtalt som lønnsarbeidernes egen reproduksjon av kapitalforholdet. Lønnsarbeiderens selvstendighet kommer her til uttrykk i at det er *ham selv*, og ikke på noen måte kapitalisten (her: innen I_g) som besørger første del av omsetningen med sektor II. Omsetningens mål - sett med øynene til kapitalisten I_g - er at kapitalistene II skal kjøpe de av hans produksjonsmidler som er inkarnert i $v+m$. Men denne operasjonen vanskeliggjøres av at halvparten av disse produksjonsmidler verdimessig sett (og *bare verdimessig* - for lønnsarbeideren defineres ved at han ikke besitter produksjonsmidler) hviler hos arbeiderne. Sagt med andre ord: deres verdimessige uttrykk, dvs. pengene $5v$, må overføres til kapitalistene før omsetningen $I(v+m)$ mot IIk kan fullbyrdes. Denne overføring ligger i at arbeiderne I kjøper konsumvarer fra kapitalistene II, som først dermed skaffer seg penger nok til å overta hele $I(v+m)$ -produktet av produksjonsmidler.

Dette er forhold som Marx også av andre grunner finner det nødvendig å minne spesielt om i forbindelse med analysen av gullproduksjonen⁷², og de tjener til å kaste lys over det utrivelige i at Grossmann, som vi ovenfor har referert⁷³, taler om at gullprodusenten blir forskottet med 25 pengeenheter (fra sektorene I og II) som *han* så bruker til å investere i produksjonsmidler og *konsumvarer* til arbeidskraften. En slik struktur kan overhodet ikke forekomme i den kapitalistiske produksjon. Tvert om: kapitalisten *investerer* i arbeidskraft, og arbeidskraften *kjøper* konsumvarer.⁷⁴

71. *Das Kapital*, bd. II, s. 467.

72. Jfr. *Ibid.*, s. 468.

73. Se forøvrig *op.cit.* 1932, s. 104.

74. I dette stykket overgås Grossmanns forsøk langt av Luxemburgs fra 1913. Luxemburg tok - som Marx - *utgangspunkt* i den variable kapital s særegne funksjon nettopp når hun skulle beskrive sirkulasjonsmidlenes struktur i økonomien: »Salget av arbeidskraft og arbeidernes frie kjøp av livsmidler er kapitalproduksjonens avgjørende moment.«(*Op.cit.*, s. 66).

Vi kan nå gå tilbake til den betraktede omsetning.

Vi har - med Marx - sagt at II kjøper produksjonsmidler for »de samme pengene«, dvs. med de opprinnelige $v(g)$. Vi kan merke disse pengene: $5v(g)$, for å understreke at de stammer fra allerede sirkulerende gull, slik vi har sett Marx hevde. Vanskeligheten er nå at II her ikke kjøper for alle de $5v(g)$, men bare for $2v(g)$. De resterende $3v(g)$ er det ikke bruk for i naturalelementene i den konstante kapital i sektor II. De vil derfor heller ikke flyte tilbake til Ig, og denne vil dermed, kan det synes, ha vanskelig for å skaffe tilveie tilstrekkelig av naturstoffet arbeidskraft til bruk i den kommende produksjonsomgang, ettersom de $2v(g)$ bare dekker $2/5$ av verdien av dette stoffet.

Hadde det dreiet seg om en hvilken som helst annen bransje, ville da også reproduksjonen ha blitt umulig. Ikke slik her. For i én produksjonsperiode har Ig hatt arbeidere beskjeftiget med å produktverdi, $(20k + 5v + 5m)g$. Vi noterer oss at det er lønnsomt å benevne enhetene innen dette produktet med (g) , da de er produsert senere enn det gullsom utgjorde den variable kapital som Ig tok i bruk da vi startet analysen av hans bevegelse. Det sentrale er nå at av dette (nyskapte) produkt som er i hans eget eie, kan Ig simpelthen trekke ut $3v(g)$ og betale dem direkte til sine arbeidere i tillegg til de $2v(g)$ - uten å gå veien om en omsetning med sektor II. For i gullproduksjonen faller bruksverdiside så å si sammen med verdiside, ettersom det konkrete arbeid og det konkrete produkt vi der finner, er representant for det abstrakte arbeid, respektivt for verdien, i det økonomiske systemet som helhet. Det gullstøv som tilsvarer de $5v$, er ikke blitt et atom forringet av at $3v(g)$ ikke flyter tilbake til Ig; de 3 stammer jo fra tidligere sirkulasjon og produksjon. »Hans arbeidere«, sier Marx, «har levert ham 5 i gull, hvorav han har solgt 2 og besitter 3 i gull; disse 3 kan han ganske enkelt mynte ut eller forvandle til sedler, slik at hans samlede variable kapital igjen befinner seg i hans hånd i pengeform, uten videre formidling av II.»⁷⁵ (Marx bemerker hvordan engelske diplomater i USA i en publikasjon fra 1879 med misundelse beretter hjem om hvordan »gullgraverne bringer en betraktelig mengde naturgull direkte til mynten i San Francisco«.)

Reproduksjonen av gullmaterialet v er dermed klargjort.

Men i tillegg til denne (enkle) reproduksjon finnes det nå overskytende $3v(g)$ innen IIk, eller rettere sagt hos de kapitalister som helt eller delvis er bærere av dette aggregatet. Men her har de ikke noe å gjøre, bl.a.⁷⁶ fordi den konstante kapital II allerede er reproduisert. Innen aggregatet IIv har de heller ingenting å gjøre, idet kapitalistene II må forutsettes å være i besittelse av tilstrekkelig pengekapital v som en følge av salg av konsumpsjonsmidler (produkt av sektor II selv) til arbeiderne i

75. *Das Kapital*, bd. II, s. 467.

76. For vår sammenheng (ffr. pkt. IV) er det interessant at Marx nevner den rent kontingente mulighet for at de kan forbli i IIk - eller bedre sagt: utøve en funksjon i reproduksjonen av den konstante (her: den faste delen) kapital - forutsatt at IIk(1) er mindre enn IIk(2).

den egne sektoren. Det eneste aggregat hvor de kan finne hvile er IIm, fordi de der ikke forstyrrer den sosiale reproduksjons smertefrie forløp. Følgelig⁷⁷

»må disse penger i sin helhet overføres fra IIk til IIm, uansett om nå denne sistnevnte eksisterer i form av nødvendige livsmidler eller i form av luksusmidler - og omvendt må en tilsvarende vareverdi overføres fra IIm til IIk. Resultat: en del av merverdien blir tesaurert (*als Geldschatz aufgespeichert*).«

Etter denne betraktning av den variable kapital og dens materielle tilsvareighet, kan vi gå over til den andre komponenten i Ig's bytte med IIk, nemlig merverdien.

Her er forholdene straks mindre kompliserte, fordi den komponent som skal utskiftes umiddelbart og allerede er i kapitalistenes eie, både bruksverdi- og verdinessig. Merproduktet er pr. definisjon et nyprodusert produkt og ikke noe som tidligere på den ene eller den andre måten hørte sirkulasjonen til. Kapitalistene kan kaste sin vare, gullet, altså Im(g)", direkte inn i sirkulasjonen, ettersom »gull kan kjøpe alle varer«. Han får konsumpsjonsmidler til en verdi av 5 tilbake fra II, som bruker 2m(g)" til materialer i sin konstante kapital (sammen med 2v(g)'). Det øvrige blir, og må bli, tesaurert i IIm.⁷⁸ Marx fortsetter:⁷⁹

»Det viser seg - også bortsett fra Ik, som vi senere skal betrakte - hvordan det selv ved enkel reproduksjon, også når (som her) akkumulasjon i ordets egentlige betydning, dvs. reproduksjon på utvidet nivå, er utelukket, er nødvendig innbefattet at gullmagasinering eller tesaurering finner sted.«

Det endelige resultat er i så måte en opphopning av gull (i sektor II) i en mengde som uttrykkes i 6 pengeenheter. Av disse vil 3(v) være produsert i et tidligere år, og 3(m) i siste år. Resultatet inkluderer at kapitalistene II tilsammen konsumerer bruksverdier til en verdi av bare 494 pr. år.

C. Gullgraverens konstante kapital

Til vurdering gjenstår nå det tredje aggregat, som vi i tråd med det før nevnte kan kalle Ik(g)", som som nevnt ikke får sin reproduksjon behandlet hos Marx.

For alminnelige vareproduserende kapitaler vil gjelde at de erstatter sin konstante kapital *in natura* ved gjensidige varebytter innen det totale sosiale aggregat Ik (hos Marx: 4000Ik). Men dette er en regel som for Ig's vedkommende bare halvveis er riktig. I tråd med hva vi ovenfor har nevnt om at hvert g-aggregat analytisk må deles i porsjoner, må det nemlig forutsettes at kapitalene innen de øvrige 3980Ik bare har behov for 8k(g)" til bruk som materialer.⁸⁰

77. *Das Kapital*, bd. II, s. 468.

78. »...wird ...wieder Element der Schatzbildung als in Geld verharrender Teil von Im.« *Ibid.*, s. 468f.

79. *Ibid.*, s. 469.

80. Det er rimelig å tenke seg at dette behov er relativt mindre her, enn det er i konsummiddelindustriene. Ettersom poenget i begge tilfelle bare er å se på konsekvensene av gullvarens dobbeltfunksjon i skjemaene, trenger vi ikke ta hensyn til dette.

Om prinsippet om *gjensidig* bytte mellom kapitalene skulle legges til grunn, slik Marx for enkelthets skyld gjør i annen sammenheng,⁸¹ ville Ig altså ikke ha mulighet til å fornye 3/5 av sin konstante kapital. Men da dens produkt jo består av gull som kan kastes direkte inn i sirkulasjonen og altså kjøpe alle varer, står vi overfor nye forutsetninger. I realiteten vil Ig på denne måten kunne erstatte hele sin konstante kapital, og det er også den eneste vei til å fullføre en slik erstatning.⁸²

Hele $I(k+v+m)g$ er dermed reproduisert. Men om vi også videre skulle legge Marx' opprinnelige skjema-proporsjoner til grunn, ville det innebære reproduksjonskrise, idet 12 enheter av de øvrige 3980Ik ikke ville kunne bli reproduisert *in natura*, men bare verdi- og pengemessig. Det er etter forutsetningen utelukket at Ik skulle kunne finne erstatning for dette ved å kjøpe fra aggregatet $I(v+m)$, ettersom det her bare finnes produksjonsmidler som er spesielt tilpasset konsumvareproduksjon.⁸³

Nå er det i og for seg selvsagt ikke noe i veien for å godta en umiddelbar reproduksjonskrise. Et slikt resultat er rimelig på ethvert nivå i reproduksjonsanalysen og vil bare vise det umulige i på sikt å opprettholde den enkle reproduksjonen. Forutsetningen er imidlertid at det ikke kommer på tvers av en like rimelig eller rimeligere mulighet for opprettholdelse av proporsjonalitet. Vi skal søke å argumentere for at en slik mulighet foreligger som en naturlig konsekvens av introduksjonen av gullproduksjonen i skjemaet, og at den forøvrig også har vært Marx' intensjon.

Det eneste alternativ til en overføring av de $12k(g)$ mellom aggregatene Ik og $I(v+m)$ er nå ifølge det ovenstående at de forblir innen Ik, *men ikke som varer, tvert om som sirkulasjonsmidler*, som - med utgangspunkt i de innkjøp Ig gjør fra andre kapitalister i den hensikt å fornye sin konstante kapital - sirkulerer fra den ene

81. Se bd. II, kap. 20, avsnitt VI: »Den konstante kapital i avdeling I.«

82. Marx nevner denne erstatningsmåten for gullkapitalens vedkommende i »Sirkulasjonen av merverdien«, bd. II, s. 328.

83. Om en forestilte seg en slik erstatningstype virkeliggjort, ville det, også tatt i betraktning den manko innenfor IIk som vi skal se finnes, lede til en disproporsjon i byttet mellom hovedsektorene som følge av at de $12k(g)$ ikke ville kunne bidra til erstatning *in natura*. Denne disproporsjon kan bare forbigående (nemlig for é_ produksjonsperiode) leges ved å ta den periodiske erstatningen av den faste delen av IIk i betraktning, og da bare for det tilfellet at underavdeling II(1) var nettopp 12 enheter mindre enn II(2). Dette ville medføre at sektorbyttet på utviklingstrinn (4) ville fremstå som

I ... 200m

II 212k(s.),

noe som, i dette forenklede eksempel hvor Marx regner med bare to års omslagstid for den faste kapital, betyr at det foreligger 188k(s.) som tidligere er opphopet og som nå kan gå til kjøp av 188m i produksjonsmidler fra I. Dermed ville 12m i pengeform bli tilbake hos I og reproduksjonen være smertefritt fullført. Men selvsagt ville også et slikt ønsketilfelle medføre et omslag i neste produksjonsperiode, hvor de 212 ville høre hjemme hos II(1), og hvor Im ikke vil være omfattende nok til å dekke det oppståtte behov i sektor II.

produsent av produksjonsmidler (til bruk ved produksjon av produksjonsmidler) til den andre.

Dette er plausibelt nok, da det imøtekommer forutsetningen om at utslitt sirkulasjonsgull i en gitt utstrekning årlig skal erstattes av nyprodusert gull som flyter inn i sirkulasjonen. I motsetning til de tidligere behandlede $3v(g)$ og $3m(g)$ blir de $12k(g)$ nemlig *ikke* tesaurert og kan heller ikke bli det. Om det skal forutsettes full reproduksjon *in natura* innen Ik , så må de tvert om, med utgangspunkt i Ig , som kaster dem ut i sirkulasjonen, vandre fra hånd til hånd og ved ethvert tilfelle bære bruksverdier fra den ene vareprodusent til den andre. De må så å si utelukkende bare tjene den umiddelbare reproduksjon av de foreliggende kapitaler innen I .

Dermed er også problemet berørt: på hvilken måte er forekomsten av de $12k(g)$ innen Ik overhodet forenlig med aggregatets fulle reproduksjon *in natura*? Saken er jo at innføringen av dem innebærer at aggregatet mister en del av sin anvendte arbeidstid (til 12 verdi-og pengeenheter) i produksjonen til sirkulasjonen.

Løsningen kan her bare bestå i en modifikasjon av verdistørrelsen på den kapital som i sektor I produserer produksjonsmidler, dvs. av størrelsen på all derværende kapital minus den som er anlagt i gull, ettersom problemets utgangsbetingelse ligger i en diskrepans mellom verdiproduksjon og produksjonsmiddelproduksjon.

I realiteten er spørsmålet blitt formulert på denne måten av både Luxemburg og Grossmann, om enn på en sviktende manér, og ikke med utgangspunkt i undersøkelsen av reproduksjonen av Ik . Det gjør seg her gjeldende en strid dem imellom om hvorvidt det dreier seg om en økning eller minskning av den totale verdimengde i skjemaet. Luxemburg holder på økning, Grossmann derimot på en reduksjon, som rimelig er utifra hans gjennomførte *faux frais*-oppfatning.⁸⁴

Formelt sett er det Luxemburg som har rett, til tross for alle reservasjoner som må gjøres mot hennes fremstilling. Vi velger å ta utgangspunkt i hennes kritiske vurdering av formidlingen $I\ 10(v+m)g = II\ 10k$, hvor Marx som nevnt finner at det som en konsekvens vil finne sted en overføring av $6g$ fra IIk til IIm og derved også en overføring av tilsvarende vareverdi til IIk . Det er dette som får Luxemburg til å anta at Marx' *Geldaufspeicherung* skjer på bekostning av kapitalistene II .⁸⁵

»Ikke bare kan de, til tross for »abstinens«, ikke foreta noen utvidelse av sin produksjon; de er ikke engang istand til å igangsette sin produksjon i det tidligere omfang. For selv om den tilsvarende »vareverdi« overføres fra IIm til IIk , så er det ikke bare verdien, men denne verdiens tinglig-konkrete skikkelse det

84. Jfr. Grossmann, *op.cit.* 1932, s. 99f. Som tidligere fremhevet, er Grossmanns og Luxemburgs premisser forøvrig sammenfallende, idet de feilaktig regner med at en økning eller minskning vil innbefatte hele verdimengden Ig , og ikke bare den del av den som går til sirkulasjonsmiddelproduksjon, noe vi på vår side vil gjøre gjeldende. (Se nedenfor).

85. *Die Akkumulation des Kapitals*, s. 74.

kommer an på. Og da en del av produktet fra I består av penger, som ikke kan brukes som produksjonsmiddel, så vil II, til tross for abstinens, ikke i fullt omfang kunne fornye sin konstante kapital *in natura*. Og dermed ville skjemaets forutsetning om enkel reproduksjon være forlatt i to henseende: opphopning av merverdien og manko i den konstante kapital.»

Det er, i forbifarten bemerket, karakteristisk for Grossmann kritikk-metode at han nevner Luxemburgs kritikk på dette punkt, for deretter å hoppe lett forbi den ved å skjule dens kontekst fullstendig (bl.a. ved systematisk ufullstendige sitater fra *Die Akkumulation des Kapitals*). Men saken er at Luxemburg her peker på et vesentlig punkt, som Marx forøvrig etter vårt skjønn må ha villet gjøre til bindeledd mellom fremstillingen av reproduksjonen av $I(v+m)$ og I_k .

I forbindelse med tesauringen innen I_{II} er det ingen tvil om at man står overfor en mulig reproduksjonskrise. Overføringen av en vareverdi 6 til I_{IIk} har nemlig ført til at sistnevnte aggregat før det øvrige bytte med sektor I består av 1996 enheter, mens I består av 1990. Altså kan det ikke annet enn å oppstå en rest på 6 i I_{IIk} , som da selvsagt blir returnert til I_{II} og konsumert av kapitalistene II. Samtidig vil det ha vist seg at totalproduktet $I(v+m)$ har bestått av 6 enheter av produksjonsmidler *for lite* til å kunne fullføre en rekonstruksjon av den konstante kapital II.

Den modifikasjon av skjemaets verdistørrelse som her blir aktuell, er dermed den som innebærer en økning av vareverdien $I(v+m)$ med 6, det vil utifra Marx' talleksempler si en økning til $2006(v+m)$ før noe bytte mellom sektorene finner sted. Av »proporsjonalitetsgrunner« vil dette si en like stor økning av både v - og m -del, slik at en får $1003I_v + 1003I_m$. Følger man proporsjonalitetsreglene videre, finner man at dette vil innebære en økning av k -delen med 12 (ettersom verdisammensetningen i skjemaet er 4), slik at forholdet mellom sektorene, innbefattet deres innbyrdes bytte, blir

$$\begin{array}{l} I \quad 4012k + \underbrace{1003v + 1003m} \\ II \quad \dots\dots\dots 2000k + 500v + 500m. \end{array}$$

Verdimessig sett foreligger det her et *ulikt* bytte mellom sektorene, og dette administreres ved tesauring i sektor II. Materielt sett er da derimot byttet tvert om likevektig, idet det er kompensert for de 6 enheter som produseres innen I_g uten å gå til noe materielt formål. Samtidig har det kunnet sted en økning av den konstante kapital I med 12, dvs. med det relativt tilsvarende antall som forblir innen I_k .

Resultatet - som vi mener Marx må ha antesipert i og med at han må ha vært seg bevisst den truende krise som følge av overføringene mellom I_{IIk} og I_{II} - er i sum bare at *introduksjonen* av analysen av pengeproduksjonen i skjemaene må innebære et verditilslag til produktverdien, lik den sum gull som går til uproduktive formål. Dette tilslag må vedkomme sektor I, som produserer det angjeldende metall. Forutsatt at forholdet mellom den mengde av det nyproduserte gullmateriale

som går til sirkulasjonsmidler og den som går til materiell produksjon holder seg konstant gjennom produksjonsperiodene (en forutsetning som ikke er strengere enn mange andre som det opereres med i skjemaene) kan den enkle reproduksjon fortsettes uavbrutt i dette justerte skjema.

VI. Historisk og begrepsmessig overgang

Underavsnitt XII i analysen av enkel reproduksjon synes dermed å oppløse den mulige skranke kapitalakкумуляsjonen kunne møte i det begrensede antall ekvivalenter. Løsningen er ikke kunstig, da den fullt ut er forenlig med den enkle reproduksjon og følgelig med forholdene forut for enhver akkumulasjon. Derimot er det nærliggende å peke på i hvor liten grad det er mulig for det nyproduserte gullet å trenge seg fram til å overta plassen til det utslitte pengemateriale: *For det første* sirkulerer den mengde som går til II bare direkte over i lommene til kapitalistene II. *For det andre* begrenses den tilsvarende mengde i sektor I til å sirkulere produksjonsmidler som byttes mot sirkulasjonsmidler.

Dette er begrensninger som gir seg av at gullproduksjonen nødvendigvis er *privat*produksjon, slik at det ikke finnes noen grunner til at gullgraveren skal gi fra seg sirkulasjonsmateriale uten å få umiddelbare gjenytelser, gjenytelser hvis naturskikkelse begrenser områdene for det nyproduserte gullets mulige baner innen den sosiale reproduksjon. (Det kan være god grunn til å tro at det har vært dette forhold som har foranlediget Grossmanns voldsomheter mot Marx' tekst). Etter vår oppfatning har Marx bare villet vise at mens den enkle reproduksjon *på den ene siden* i seg selv fører til opphopning av overskytende ekvivalenter som vil komme til nytte ved akkumulasjonen, så er den *på den andre siden* dårlig egnet til å spre de nyproduserte ekvivalenter på en slik måte at de kommer alle del-aggregater til gode. En slik spredning kan egentlig først komme *ved akkumulasjonen*, som »myker opp« bruken av alle aggregater hva angår deres muligheter for gjensidige verdioverføringer. »Penger«, lærte allerede *Bacon* oss, »er som gjødsel, de duger ikke til annet enn å bli spredt.«⁸⁶ (Grossmann ser derimot ut til å ha betraktet den begrensede sirkulasjon innen enkel reproduksjon som et argument for å introdusere for sterke elementer av planmessighet i den kapitalistiske produksjon.)

Og plaseringen av de overskytende ekvivalenter er den gunstigste hvis en tar utgangspunkt i behovet for en akkumulasjon. I sektor II er de tesaurert i merverdien år for år og danner således en vilkommen mulighet også til å *igangsette* akkumulasjon, ved at de kan benyttes til overføring av konsummidler til IIv

86. *Of Seditious and Troubles*, 1625.

som ledd i en økning av den variable kapitals størrelse (på relativ bekostning av merverdiens) i denne sektoren. Likeledes i I, hvor en må gå ut fra at den sirkulerende pengemengde innen aggregatet Ik av førnevnte grunner kontinuerlig vil være større enn nødvendig for enkel reproduksjon i dette aggregatet isolert sett. Selv om det riktignok er slik at tesauring her ikke finner sted, er det rimelig å tenke seg at kapitalister I som er i ferd med å gå til innkjøp av fast kapital med bakgrunn i opphoppe pengefonds fra tidligere produktsalg, vil kunne bli stimulert, av de økte pengemidlers nærvær, til å la dette kjøpet bli så omfattende at det sprenger rammene for den enkle reproduksjon. De materielle muligheter og betingelser for et slikt kjøp økes på sin side ved at de foreliggende ekvivalenter styrker andre kapitalisters *Antizipationen der Wahrnehmung* om at de vil kunne få avsatt et større produkt enn tidligere. Tvungen til relativ overproduksjon som følge av den kontinuerlige krise i den enkle reproduksjon på grunn av fornyelsen av den faste delen av IIk, sørger for at det ikke er påkrevd med noen større grad av bevissthet og apperseptiv målrettethet for å få resultatet i stand. (Selv om vi nedenfor skal komme tilbake til en mer grunnleggende forklaring av hvilke faktorer som teller sterkest ved spranget fra enkel til utvidet reproduksjon). Samtidig er det av betydning at Ik er nettopp det aggregat hvor akkumulasjonens objektive substrat (produksjonsmidler for produksjonsmidler) produseres, noe som kan lede til at I akkumulerer uten bistand fra II (hvor akkumulasjonens subjektive substrat indirekte blir produsert samtidig med økt produksjon av levnedsmidler som kan kjøpes av variabel kapital), da mulighetene for intensivering av arbeidet innen visse grenser er uavhengige av stigning i realløn.

Vi har her holdt oss til et par akkumulasjonsmuligheter som Marx skisserer i kap. 21 - »Akkumulasjon og utvidet reproduksjon« - for sektor II og sektor I⁸⁷, og skal forøvrig innskrenke oss til å peke på den betydelige oppmerksomhet Marx i dette høyst ufullendte kapitlet vier såvel gullgraverne som den faste kapital II og dens fornyelse. Vi er beredt til å holde dette for å kunne innebære at en kontinuerlig overgang fra kap. 20, avsnittene XI og XII, til kap. 21 har vært på tale. Det kan nevnes at det her dreier seg om tekster som utelukkende stammer fra Marx' manuskript nr. VIII. Det siste avsnitt i 20. kapitel i den versjon av bd. II som Engels satte sammen, nemlig XIII, »Destutt de Tracys reproduksjonsteori«, er et rent »Beispiel« uten »tekstimmanens« (men dets plasering overensstemmer med Marx' tendens til å avslutte kapitler og verker med en »historisk-kritisk« del) og stammer forøvrig fra manuskript nr. II.

De emner vi har behandlet i punktene IV og V viser hvordan den enkle, kapitalistiske reproduksjon er en umulighet - men dette resultat oppnåes på denne reproduksjons egne premisser, noe som er en nødvendighet hvis formålet er vitenskape-
lig å vise at akkumulasjonen er en objektiv nødvendighet uavhengig av den enkelte konkurrerende kapitalists antepasjoner om markedsutvidelser, og i det hele tatt uavhengig av *konkurransen*. (Et forhold som nettopp tilsløres av den form for

87. Jfr. respektivt s. 517f. (avsnitt IV) og 488ff. (avsnitt I).

overgang mellom bd. II og bd. III som vi i dag kjenner.) Idet den enkle reproduksjon på denne måten analyseres som en *del* (som Marx sier) av den utvidende, så er dens status i realiteten å være en stående forklaring på hvorfor akkumulasjonen alltid er forutsatt i den kapitalistiske virkelighet (*Wirklichkeit*), »alltid allerede« er tilstede. Det samme vil *a fortiori* - og nettopp dét aspektet er det viktig å betone i vår sammenheng - gjelde for profittrentens (m.m.) »tilstedeværelse«. For alt i alt vil profittrenten for oss kvalitativt sett bli å betrakte som en »funksjon« av akkumulasjonen (som i realiteten også for Schanz). Men ettersom profitten og dens medfølgende kategorier, såsom grunnrenten⁸⁸ som tidligere (jfr. særlig avsnitt I) nevnt i sin tur alltid allerede innebærer at kapitalens *totalitet* er nådd, vil vår fremstilling være ufullstendig om vi ikke også hadde utviklet *totaliteten i den enkle reproduksjon* (nemlig som en forklaringsforutsetning for den totalitet som gir seg av denne reproduksjons sprenning). Denne totalitet er ikke ganske enkelt sammenfallende med den enkle reproduksjon *som* totalitet, dvs. med den enkle reproduksjon som enkel enhet av produksjons- og sirkulasjonsprosess. Tvert om må også disse prosessers *forutsetninger* reflekteres inn.

For dette formål kan vi gå tilbake til Marx' betraktninger over analysen av gultes reproduksjon. Vi mener disse betraktninger holder stikk også etter undersøkelsen av Ikg, da det potensielt kontinuerlig økende volum av ekvivalenter i omløp innen Ik forsåvidt også er en »Aufspeicherung« eller »magasinering«.

Som fremhevet, understreker Marx hvordan »pengemagasinering eller tesaure-ring« (*Geldaufspeicherung oder Schatzbildung*) »nødvendig« er innbefattet i den enkle reproduksjon. Han fortsetter:⁸⁹

»Og da dette gjentar seg påny år etter år, så forklares også den forutsetning som det utgås fra ved betraktningen av den kapitalistiske produksjon: at det ved reproduksjonens begynnelse befinner seg en mengde av pengemidler, svarende til vareomsetningen, i hendene på kapitalistklassene I og II. Slik magasinering finner sted selv etter fradrag av det gull som går tapt ved slitasje på de sirkulerende penger.«

Man ser: der dreier seg her ikke bare om å vise hvordan den skranke som mangelen på ekvivalenter (jfr. avsnitt II, ovenfor) ville utgjøre, »alltid allerede« er opphevet. Det dreier seg også om å vise hvordan reproduksjonen *ipso facto* og samtidig *totaliseres*, idet analysens endepunkt faller sammen med dens utgangspunkt, i den betydning at det *forklarer* det. Vi vil i denne sammenheng legge særlig vekt på at Marx' resultat også lar seg tolke som den fundamentale rettferdiggjøring og konkretisering av analysen av den enkle reproduksjon i bd. I. At det kan vises at det på *kapitalistisk* basis kan forutsettes at det finnes tilstrekkelige midler til vareomsetningen, innebærer at det også kan vises at kapitalisten(e) i utgangspunktet på

88. Sagt på én måte er jo nemlig forskjellen mellom på den ene side bindene I og II, på den andre bind III, at i de to første behandles merverdien uopddelt og »uavhengig av sine former«, mens bd. III nettopp utgår fra merverdiens »deling« og formdannelse: dens 'spaltning' i rente, entreprenørgevinst, osv.

89. *Das Kapital*, bd. II, s. 469.

kapitalistisk basis kan betraktes som »pengebesitter(e)«. Man hverken må eller kan altså lenger forutsette at »kapitalisten en eller annen gang *ble gjort til pengebesitter gjennom en eller annen opprinnelig akkumulasjon som var uavhengig av fremmed, ubetalt arbeid.*« (Jfr. avsnitt III, ovenfor.)

Også en mer generell forutsetning for bl.a. reproduksjonsskjemaene, nemlig at de utgår fra eksistensen av bare to sosiale klasser (arbeidere og kapitalister) er dermed rettferdiggjort. Reproduksjonsanalysen viser seg å være ikke bare geografisk (en sluttet nasjonaløkonomi), men også historisk »lukket«. At det på denne måten kan vises hvordan det ved slutten av bd. II foreligger et helt skjelett til den totalitet som, ifølge Marx i 1858, i »virkeligheten« blir produsert av kapitalen via dens egen vekselvirkning med grunneiendommen og som en produksjon av lønnsarbeidet via grunneiendommen, understreker at Grossmann igjen tar feil når han hevder at Marx' hovedpoeng skulle bestå i å vise at det opp igjennom »middelalderen« må ha opphopet seg såpass mye gull at kapitalen forsåvidt ikke har vansker med å tre inn på den historiske scenen.⁹⁰

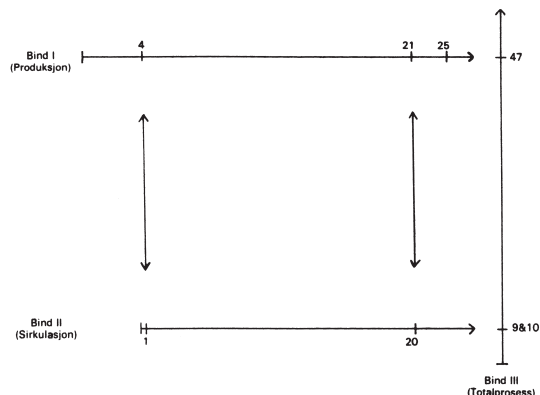
Marx' resultat har tvert om å gjøre med en demonstrasjon av det kapitalistiske systems evne til selvreproduksjon. Og denne autoreproduksjon er fra nå av noe ganske annet enn den vi finner i første bind, og som bare er holdt sammen av lønnsarbeideren. Tvert om er *forutsetningen* for analysen i bd. I påvist som noe som ligger »forut« for den lønnsarbeider vi møter i den samme analyse. Dette »forut« har vist seg å kunne fremgå av en allerede kapitalistisk reproduksjon. - Samtidig har det vist seg at (det formelle) *resultatet* av samme analyse, d.e. at kapitalens opprettholdelse faller sammen med dens størrelsesøkning, bare kan forsvares dersom en trekker inn i vurderingen den skranke som ligger i de begrensede mulighetene for konsum (produktivt eller individuelt) av de gitte bruksverdier. Denne skranke betraktes mest konkret ved erstatningen av den faste kapital, samtidig som skrankens relativitet (dvs. at den *er* skranke og ikke grense) umiddelbart vises: akkumulasjon tvinges fram, og en får en kontinuerlig relativ økning av konsummulighetene.

Gjennom denne utvikling av den enkle reproduksjon, av den »rene gjentakelse« av prosessen, har subjektene følgelig skiftet plass: det har vist seg hvordan det ikke lenger er arbeideren, men tvert om kapitalisten, som initierer reproduksjonsprosessen. For *grunnen* til at den rene gjentakelse overhodet finner sted, viser seg å ligge i kapitalens *akkumulasjon*, styrt av kapitalisten. Samtidig må derfor også det nye subjektets form, nemlig profitten, dukke opp. Som nevnt må dette skje i gjennomsnittsprøffittens skikkelse.

Denne utviklingen av totaliteten i emner fra såvel bd. I som bd. II gjør det passende å illustrere tankegangen med et skjema (jfr. s. 45) for den aktuelle og potensielle oppbygging av *Das Kapital*. Dette desto mer som den nevnte totalitet nettopp »sprenger seg selv« og så å si vrenger sitt indre opp som et konkret-sammensatt

90. Jfr. *op.cit.* 1932, s. 103. Selvsagt er denne forestillingen enda mer forkastelig idet reproduksjonsskjemaene jo er bygget for allerede kapitalistiske forhold. Tesaureringsresultatet er f.eks. umulig uten å forutsette kapitalistisk privateiendom og eksistensen av *variabel kapital*.

overflate, dvs. produksjonssystemet slik det er »i virkeligheten« og i helheten: »den kapitalistiske produksjons totalprosess«, slik den behandles i bd. III:

Kapitler i de forskjellige bind betegnes av tallene langsmed pilene. De forskjellige binds gang fra første til siste kapittel er symbolisert ved hovedpilenes retning. »Retningen« for bd. III går på tvers av den som gjelder for bindene I og II. Dette er egnet til å betegne noe vi flere ganger aksessorisk har pekt på, nemlig at dette bindet, fordi det behandler forholdene slik de er »in der Wirklichkeit (d.h. in der Erscheinungswelt)«⁹¹, fremstillingsmessig bryter over tvert med bd. I-II. Dette peker i sin tur på at det faktum at de to første bind begge ligger på verdiplanet, indikerer en grunnleggende parallellitet mellom dem, en parallell som forøvrig innebærer at det i en viss forstand ikke er riktig å tale om noen »overgang« dem imellom, noe vi har forsøkt å få fram i dette innlegget. De to bindene utfyller hverandre heller kontinuerlig; det er så å si bare analytisk at de foreligger atskilt. Parallelliteten viser seg f.o.m. kapital 4 i bd. I, »Forvandling av penger til kapital«, idet det jo først er fra dette punkt at en kapitalsirkulasjon kommer inn i bildet. Det bør i denne forbindelse nevnes at Marx selv kalte de første kapitlene i bd. I for »vorchapters« dvs. »forkapitler« til fremstillingen av kapitalen. Den vertikale pil fra bd. I,4 til bd. II,1 er ment å skulle få fram disse forholdene. Den tilsvarende pil fra bd. I, 21 til bd. II, 20 skal dels fremheve den gjensidig utfyllende valør som finnes i kapitlene om den enkle reproduksjon i de to bind; i så måte er den ment å dekke *både* relasjonen mellom den pengebesittende kapitalist i bd. I og reproduksjonen av pengematerialet i bd. II, og påvisningen av at all kapital må bli til kapitalisert merverdi (bd. I) og analysen av den faste kapital (bd. II). Dels skal den også fremheve at stoffet i III. avsnitt av bd. II (reproduksjonsskjemaene) er av en slik karakter at det ikke lenger bare er tale om en parallellitet, men om en *enhet* av produksjon og sirkulasjon som gjennom *sine* motsetninger fremtvinger profitten og dens former. Denne enhet aktualiserer den egentlig første »overgang« innen *Das Kapital*, om

91. *Das Kapital*, bd. III, s. 57.

en tilnærmet tar ordet i den forstand Schanz bruker det. Det viser seg at den i så måte faller sammen med en overgang fra verdi- til prisplan. Denne overgang tar tematisk opp i seg de bestemmelser som atskiller produksjonen fra sirkulasjonen (*Entwertungs*-problemet med ekvivalent- og konsumskrankene) og viser dermed implisitt hvordan enheten mellom produksjon og sirkulasjon er av en så different art at profittformen og *totalprosessen* må introdusere seg selv. Denne overgang har vi fremstilt fra bd. II, 20 til bd. III, 9, nemlig kapitlet »Gjennomsnittspris og produksjonspriser«. Årsaken til dette ligger dels i det vi - på slutten av punkt II - har nevnt om reproduksjonsskjemaenes total-sosiale sammenheng. Men nettopp på grunn av den konsumskranke som derfor er inne i bildet, må bd. III, 10 også trekkes inn. Dette kapitlet, »Utjevning av den allmenne profittrente gjennom konkurransen. Markedspriser og markedsverdier. Surplusprofitt«, betrakter nemlig verdibestemmelsen nettopp utifra den modifikasjon som kommer til å gjelde for den når konsumskrankene introduseres. Kapitlet er derfor et nødvendig ledd i en fremstilling av hvorfor (gjennomsnitt)profitten nettopp får status av et *mål* (*Mass*).⁹²

- Men dels ligger grunnen til overgangen fra bd. II, 20 til bd. III, 9 & 10 også i at sprengningen av den enkle reproduksjon med dens disproporsjonalitet er den grunnleggende forklaring av og forsikring om at vi i det kapitalistiske systemet nødvendigvis er henvist til et *system av enkeltkapitaler*, som definerer seg i forhold til hverandre i kraft av variasjonene i bytteratene (produksjonsprisene)⁹³ som hersker dem imellom. Forholdet $I(v+m) = Iik$ er nettopp en slik bytterate in embryo, om en tenker inn i den den disproporsjon den vil uttrykke så snart produksjonen innen hver av sektorene begynner å gå uproporsjonert. Om en tenker seg disse bytteforholdene oversatt til et akkumulerende system, vil de faktisk allerede ha karakter av produksjonspriser.⁹⁴

Denne antakelsen er vunnet på bakgrunn bl.a. av at en anerkjennelse av at et proporsjonalt bytteforhold såsom $I(v+m) = Iik$ på forhånd forutsetter den modifiserte verdibestemmelse, og således konsumskrankene, i form av et krav om begrensning av de bruksverdimengder som kan inngå i de forskjellige aggregater samtidig som de gjør krav på å være bærere av verdi.⁹⁵

92. V.S. Vygodskij forsøker (*Die Geschichte einer grossen Entdeckung*, utg. Berlin 1967, kap. 6) å vise overgangen fra verdi til produksjonspris ved hjelp av Marx' kategori om den »falske sosiale verdi«, som er nært knyttet til den nevnte modifikasjon av verdibestemmelsen. Det etter vårt skjønn ikke helt tilfredsstillende ved hans fremstilling kunne ha vært bøtet på om han hadde trukket forbindelsen fra reproduksjonsanalysen til *mål*-kategorien.

93. De omtalte »variasjoner« er altså det samme som konkurransen disse kapitalene imellom.

94. En kan se på den fysisk/verdimessige disproporsjon som - ifølge våre fremstilling i punkt V C - foreligger i sektorbyttet allerede som konsekvens av introduksjonen av gullgravingen, som en forutskikkelse av dette.

95. Man ser her kanskje klarere enn andre steder hvordan et slikt »krav« faller sammen med at aggregatene i praksis kan byttes, og altså inngå i konsum. Den modifiserte verdibestemmelse understreker bytteverdien som verdiens (nødvendige) *Erscheinungsform*. Det umiddelbare, nye uttrykk for en slik form er ganske riktig *profitten*, som nettopp på denne måten selv antar karakter av *Erscheinungsform*. Denne karakter kan den altså ikke ha uavhengig av dens særlige *mål*-karakter.

Kapitlene 1-8 i det nåværende bd. III må oppfattes som analytiske »vorchapters« hvis formål er å »oppdele«, »analysere«, en *allerede foreliggende* gjennomsnittsprofitt. De kan ikke på noen måte regnes som genetiske. *Qua* analytiske kan de sies å undersøke hver enkeltkapitals utseende og vandel i *kapitalakkumulasjonen*. Som sådanne kan de også være til nytte i analysen av den utvidede reproduksjon i bd. II, 21. For selv om analysen der foregår på verdiplan, kan den ikke skille seg vesentlig fra bd. III, 1-8, idet verdistørrelser også der forutsettes; det eneste nye som skjer, er at profitten oppstår ved at merverdien subjektivt relateres til hele kapitalen.

På bakgrunn av alt som her er sagt, som jo impliserer at akkumulasjon og profitt gjensidig forutsetter hverandre, kunne man fristes til å foreslå at Marx burde ha plasert samtlige av sine »akkumulasjonskapitler« i bd. III.⁹⁶ Det er fruktbart å luften noen motforestillinger overfor en slik oppfatning, som - kan det være grunn til å tro - overser arbeidernes, det »subjektive substrats« betydning for akkumulasjon og profitt.

Denne betydnings vekt hos Marx indikeres av hvordan kjernen i akkumulasjonsfremstillingen i bd. I, nemlig kapitel 23, »Den kapitalistiske akkumulasjons allmenne lov«, uttrykkelig bare vil behandle »den innflytelse som kapitalens vekst utøver på arbeiderklassens situasjon«.⁹⁷ Den kan i det hele tatt bare fremstilles adekvat innen en studie av kapitalens *produksjonsprosess*, hvor arbeidernes umiddelbare stilling først kommer til syne. Den reproduksjonsskjematiske fremstilling i bd. II trekker riktignok bruksverdibetraktningen inn ved siden av verdibetraktningen, men bare som ferdig produserte bruksverdier som bærere av produktverdier. Produksjonens ene element, arbeiderne og/eller arbeiderklassen får altså ikke analysert sin vekselvirkning med det andre element, produksjonsmidlene, i deres skikkelse av konstant kapital, innen reproduksjonsskjemaene.

Det er egentlig denne vekselvirkning som er hovedtema i akkumulasjonskapitlene i bd. I, idet den faller sammen med selve begrepet om kapitalens organiske sammensetning.⁹⁸

For å få fram betydningen av dette for vårt formål kan vi vise til hvordan vi ovenfor, ved fremvisningen av utgangsbetingelsene for akkumulasjon i skjemaene, for den subjektive faktors vedkommende bare måtte henvise til at »mulighetene for intensivering av arbeidet innen visse grenser er uavhengige av stigning i realløn«. Dette er riktig nok, og også viktig nok sett ut fra den for reproduksjonsskjemaene selvfølgelig forutsetning at arbeiderbefolkningen er konstant, slik at økt produktivitet hos de forhåndenværende arbeidere er en betingelse for overgang til akkumulasjon.

Men det er klart at det fordres en forutgående undersøkelse av mulighetene for og følgene av slik intensivering, for det første fordi den *allerede* vil være ensbe-

96. Dette anbefales forøvrig av Makato Itoh, i »The formation of Marx' Theory of Crisis«, CSEB, Vol. IV.1, London 1975. Senere trykt i Kurasje.

97. *Das Kapital*, bd. I, s. 640.

98. Som en bevegelig enhet av teknisk (Pm:A) og verdimessig (k:v) sammensetning av produksjonens subjektive og objektive elementer. Jfr. *ibid.*

tydende med akkumulasjon, altså med det tema som står til undersøkelse. Og for det annet dreier det seg om en akkumulasjonsform som ikke kan analyseres ut fra situasjonen i skjemaene, idet det allerede forutsetter en spesiell form for vekselvirkning såvel mellom (k:v) og (Pm:A) som mellom komponentene innen disse to sammensetningene selv.

Saken er nemlig at det på den enkle reproduksjons nivå ikke løser noe som helst problem å forlange en intensivering av arbeidet. For det kan *aldri foreligge noen materialer* (produksjonsmidler) som kan være gjenstand for intensiveringen, dvs. for det økte kvantum arbeid som må forutsettes utgitt i forhold til arbeidsmengden i foregående periode. Slike materialer må ut fra skjemaenes situasjonsbeskrivelse oppfattes som arbeidsmidler og råstoffer som kommer i tillegg til forrige års produksjon, og således forutsette at akkumulasjon allerede hadde funnet sted (uendelig regress).

Det er klart at det i denne henseende er reproduksjonsskjemaene som er »fremme« i forhold til analysen i bd. I, og det er hit vi må tilbake for å finne en reell løsning. Samtidig er det klart at en slik reell løsning må abstrahere fra det moment man er vant til å anse for det kanskje mest karakteristiske ved akkumulasjon, nemlig merverdiens deling i konsumfond (inntekt) for kapitalisten på den ene siden, og i investeringsfond (kapital) på den andre. Utifra vårt foreløpige nivå ville en slik deling innebære et utvidet marked, slik at den enkle reproduksjon allerede ville være forlatt. I alle fall må vi bortse fra eksistensen av noe investeringsfond til *produksjonsmidler*. Fondet kan i høyden benyttes til økte utbetalinger til de tilstedeværende arbeidere, som »kompensasjon« for økt arbeid (altså: økt reallønn) og tilsvarende redusert konsumvareetterspørsel fra kapitalistene, slik at markedet ville forbli stabilt. Men altså: hvor ligger de stofflige betingelser som 1) gir anvendelsesmulighet for dette tilleggsarbeidet og 2) hvis eksistens allikevel er i overensstemmelse med skjemaenes forutsetninger?

Nå angår akkumulasjonsanalysen i bd. I som sagt vesentlig bl.a. vekselvirkningen mellom arbeidere og produksjonsutstyr, sett dels fra verdside og dels fra bruksverdiside. Som sådan vil den alltid inkludere disproporsjonalitet mellom disse faktorene i forhold til deres tilnærmede proporsjonalitet på et annet tidspunkt. Den vil mao. innbefatte en påstand om at disproporsjonen *innenfor selve den kapitalistiske arbeidsprosess* er et så »vesentlig« element at den proporsjon som hersker mellom dem i skjemaene i seg selv inkluderer disproporsjon og dynamiske muligheter for akkumulasjon. Det er derfor egentlig slik at hele analyseformen i bd. I, hvis den er tilpasset objektet, vil være egnet til å oppløse den problemstilling vi har for oss. Ettersom vi imidlertid - i det minste i utgangspunktet - må abstrahere fra merverdiens deling, ser vi først og fremst på bd. I, 22 (»Forvandling av merverdi til kapital«), fjerde avsnitt, som behandler »Omstendigheter som bestemmer akkumulasjonens omfang uavhengig av merverdiens proporsjonelle deling i kapital og inntekt.«⁹⁹

99. Jfr. *Das Kapital*, bd. I, s. 625.

Som det fremgår, er akkumulasjonen og merverdidelingen her allerede forutsatt som analysegjenstand. Ikke desto mindre er det å vente at avsnittet vil gi meldinger om akkumulasjonsmuligheter under abstraksjon fra delingen, iallfall hva gjelder fra investeringsfonds til produksjonsmidler. Dette desto mer som det dreier seg om å få fram at kapitalistene får visse berikelseskiller »gratis« og dermed uavhengig av delingens proporsjoner. En del av disse gratiskiller er riktignok aktuelle først på bakgrunn av allerede igangsatt akkumulasjon.¹⁰⁰ Men de av dem som ser ut til å være de mest fundamentale, er uavhengige av en slik forutsetning.

Marx anfører tre eksempler, hvorav de to første, som omhandler generelle tilfelle fra kapitalistisk drift av ekstraktiv industri og av jordbruk, tjener til å konstruere det tredje, som er hentet fra den alminnelige industri:¹⁰¹

»I den ekstraktive industri, f.eks. bergverk, danner råstoffene ingen bestanddel av den forskotterte kapital. Arbeidsgjenstanden er her ikke produkt av tidligere arbeid, men forært gratis av naturen. Slik er det med malm, mineraler, steinkull, stein etc. Den konstante kapital består her nesten utelukkende av arbeidsmidler, som meget godt kan tåle et utvidet arbeidskvantum (dag og nattsift av arbeidere f.eks.). Men om alle andre omstendigheter forutsettes like, vil produktets mengde og verdi stige direkte i forhold til det anvendte arbeid. Som produksjonens første dag, smelter her de opprinnelige produktskapere, og dermed også skaperne av kapitalens stofflige elementer, menneske og natur, sammen. *Takket være arbeidskraftens elastisitet har akkumulasjonsområdet utvidet seg uten forutgående økning i den konstante kapital.*

I landbruket kan man ikke utvide dyrkningsjorden uten forskottering av ytterligere såkorn og gjødsel. Men når denne forskottering engang er foretatt, vil selv en rent mekanisk bearbeidelse av jorden ha en vidunderlig virkning på produktmengden. Et utvidet arbeidskvantum, utført av det hittidige antall arbeidere, vil dermed øke fruktbareheten uten å kreve en ny investering i arbeidsmidler. Igjen er det menneskenes direkte virkning på naturen som blir til en umiddelbar kilde til økt akkumulasjon, *uten en ny kapital mellomkomst.*

Endelig: i den egentlige industri vil hvert ytterligere arbeidsutlegg forutsette et ytterligere tilsvarende utlegg til råstoffer, men ikke nødvendigvis også til arbeidsmidler. Og da ekstraktiv industri og landbruk leverer sine egne og sine arbeidsmidlers råstoffer til den bearbeidende industri, vil også denne nyte godt av den produkttilvekst som den førstnevnte har skapt uten ytterligere kapitaltillegg.

Det allmenne resultat er: Idet kapitalen innforliver i seg rikdommens to urskapere, arbeidskraft og jord, erhverver den seg en ekspansjonskraft som tillater den å utvide sin akkumulasjon over de grenser som tilsynelatende er satt av dens størrelse, satt av den verdi og den mengde av allerede produserte produksjonsmidler som den eksisterer i.«

De her beskrevne forhold er sett fra én synsvinkel å betrakte som videreføringer av det generelle faktum at all kapitalistisk verdiproduksjon foregår via en sammensmeltning av subjekt og objekt som kapitalisten tilegner seg uten vederlag.¹⁰² Men det er spesifikt for dem at de ikke bare foregår »ved siden av« og som betingelse for verdiproduksjonen (også som betingelse for en verdiproduksjon som

100. Det dreier seg her i første rekke om økningen i det samfunnsmessige arbeids produktivkraft og om naturvitenskapelige fremskritt.

101. *Das Kapital*, bd. I, s. 630f. Uthevet her.

102. Pregnant uttrykt i *Grundrisse* (s. 269): »I produksjonsprosessen er arbeidets atskillelse fra sine gjenstandsmessige betingelser (*Daseinsmomenten*) - instrument og materiale - opphevet. Kapitalens og lønnsarbeidets eksistens (*Dasein*) beror på atskillelsen. Atskillelsens opphevelse, som virkelig foregår i produksjonsprosessen - for ellers kunne det overhodet ikke arbeides - betaler kapitalen ikke.«

kunne tenkes i utgangspunktet å være '*proporsjonell*' med bruksverdiproduksjonen, slik som i reproduksjonsskjemaenes enkle reproduksjon), men også som en indre overskridelse av de ideelle og kalkulerbare faktorer ved verdiproduksjonen. Det dreier seg om bruksverdiproduksjon uten »proporsjonell« bakgrunn i tidligere verdiproduksjon, idet arbeidet foregår direkte på det opprinnelige objekt, - det mangfoldige objekt slik det foreligger før det blir organisert av skjemaet. Ikke bare dreier det seg om forhold som er de eneste som kan gi en *arbeidsintensivering* (eller liknende) forklaringsrelevans ved en overgang til akkumulasjon fra enkel reproduksjon totalt-sosialt sett, ettersom de ikke nødvendiggjør tilstedeværelsen av nye »overskytende« produserte produksjonsmidler; det dreier seg også - etter vår oppfatning - om forhold som er *konstituerende for verdiens overgang til produksjonspris* og dermed for merverdiratens forvandling til allmenn profitttrate. (At de fyller et naturlig »tomrom« i reproduksjonsskjemaenes selvsprenkning til akkumulasjon, er derfor spesielt tankevekkende.) Hovedpoenget i denne siste forbindelse - som vi her desverre ikke kan utvikle i detalj - ligger bare i at en slik overgang synes å kunne være betinget allerede av motsetninger i den umiddelbare produksjonsprosessen, ettersom det her viser seg at kapitalens bemektigelse av komponentene i den »opprinnelige« subjekt-objekt-relasjonen (»arbeid og jord«) får konsekvenser som divergerer med verdiproduksjonens og verdimålingens vanlige leie i forhold til den gitte kapital. I bd. II kommer Marx tilbake til emnet ved å vise til at »det ble vist i første bok at en gitt kapitals virkningsgrad er betinget av potenser i produksjonsprosessen, som i en viss grad er uavhengige av dens egen verdistørrelse.« Han fortsetter med å vise til at det i bd. II utvikles at »sirkulasjonsprosessen setter i bevegelse nye potenser for kapitalens virkningsgrad og dens ekspansjon og kontraksjon, uavhengig av kapitalens verdistørrelse.«¹⁰³ Det ser her i det vesentlige ut til å dreie seg om forhold angående kapitalomslaget, som ifølge Marx¹⁰⁴ er den faktor ved siden av arbeidslønnen som må fremstilles for å kunne introdusere gjennomsnittsprofitten.¹⁰⁵ I virkelighetens verden dreier det seg selvsagt også om de faktorer som vil virke på samme måte som de her nevnte først etter at akkumulasjon er igangsatt. Særlig må her nevnes økningen i det samfunnsmessige arbeidsproduktivkraft og virkninger av vitenskapen som produktivkraft.¹⁰⁶ Hva gjelder de potenser i produksjonsprosessen som muliggjør overgang til akkumulasjon, må vi derimot selvsagt holde oss til de som er forenbare med en utgangssituasjon preget

103. Sitater fra *Das Kapital*, bd. II, s. 45f.

104. Jfr. brev til Engels nevnt i note 34, ovenfor.

105. Angående mulighetene for at denne profitt får sin »oppkomst« forklart gjennom reproduksjonsskjemaene, er det verdt å legge merke til at krisen i den enkle reproduksjon »begrepsmessig« innbefatter spørsmålet om kapitalomslaget, idet dette i det vesentlige har å gjøre med forholdet mellom fast og flytende kapital.

106. »Man har videre sett hvordan den arbeidskraft, vitenskap og jord (hvorved økonomisk forståes alle de arbeidsgjenstander som fra naturens hånd er tilstede uten menneskelig inngrep) som innforlives i den fungerende kapital, utgör elastiske potenser for den selv når dens størrelse er gitt, potenser som gir den et spillerom som innen visse grenser er uavhengig av dens egen størrelse.« (*Das Kapital*, bd. I, s. 636).

av enkel reproduksjon. Det som da i vår forbindelse er viktig å fastholde, er for det første at å beskrive disse potenser selvsagt er det samme som å beskrive akkumulasjon, samt for det andre at deres måte å virke på (i vekselvirkning med kapitalens verdisammensetning) er typisk for arbeidets og arbeidernes stilling innen akkumulasjonen overhodet.

Disse momenter er etter vår forståelse tilstrekkelige til å garantere akkumulasjonskapitlene en selvsagt plass innenfor fremstillingen av den umiddelbare produksjonsprosess. At vekten ligger på arbeidskraftens stilling, herunder det viktigste moment, konstruksjonen av den relative overbefolkning (industriell reservearmé) følger rimelig av at lønnsarbeidet gjennom den enkle reproduksjon som nevnt fungerer som et reservesubjekt. Holder man imidlertid i minnet hvordan fremstillingen konkretiseres ved at tvangen til akkumulasjon demonstreres i det parallelt løpende bd. II, blir det klart at arbeideren, såsnart han underkastes denne akkumulasjonen, ikke er noe »formalt« subjekt lenger. Ikke bare kapitalistens utnyttelse av arbeidskraftens elastisitet, men også den tvang som må legges for dagen for å gjennomføre denne produksjon av nyverdi så å si på tross av den eksisterende kapital, gjør det umulig å opprettholde en slik metodisk abstraksjon. Det er ingen tvil om at det dyriske kapitalsubjektet egentlig har overtatt, og samtidig er lønnsarbeidet forvandlet til et realt subjekt, men da også bare mhp. en annen samfunnsordning. Lønnsarbeiderens på denne måten reale underkastelse under kapitalen understrekes så av hvordan Wakefield-kapitlet skildrer ham som uløselig satt inn i en skruetikke mellom kapital og grunneiendom. Følgelig må vi - idet vi igjen retter oppmerksomheten mot den skjematisk fremstilling av de tre binds forhold til hverandre, ovenfor - understreke at mens overgangene mellom bindene I, II og III bare i ett tilfelle også er av »teoretisk« eller »begrepsmessig« art, så finnes det flere logiske overganger i systemet. Som vi har villet vise i skjemaet, finnes det en overgang fra bd. I til (omtrentlig) bd. III, 47, »Den kapitalistiske grunnrentes genese«, i og med at dette kapittel avslutter læren om grunnrenten og dermed i realiteten innebærer at de faktorer som holder lønnsarbeiderne på plass i systemet er ferdigbehandlet. (Kapitlene 47-52, »Inntektene og deres kilder«, er å betrakte som »etterkapitler«. De bringer ikke inn noe nytt, men er konsentrert om å vise hvordan den erhvervede kunnskapen skal brukes til å trenge igjennom den allerede forklarte ideologiske overflaten. De fungerer som Kants »Transzendente Methodenlehre«.) Men det er her bare berettiget å tale om en overgang såfremt det i bd. II gies bevis for at den akkumulasjon som undersøkes i I, 22-23 er av *nødvendig* art. Det sikres da at den tvang til reproduksjon vi møter f.eks. i I, 21 utelukkende av fremstillingsmessige grunner er båret av lønnsarbeidere: det vil senere vise seg at en mer reell tvang ligger bak.

Det sikres med andre ord at den akkumulasjon som i konsekvens leder til produksjonen av en stigende jordpris, er like reell og total som vi uten videre ser at det er tilfellet med den utvidede reproduksjon i bd. II. *Post festum* blir det på denne måten også vist at systemet også er kjennetegnet av en serie *nødvendige* overganger mellom kategoriene lønnsarbeid, grunneiendom og kapital, om de nå kommer eksplisitt fram eller ikke.

Av det vi har nevnt i avsnitt III, spesielt med hensyn til jordprisens funksjon, fremgår det at »In den ökonomischen Verhältnissen des modernen Grundeigentums, ... ist daher die innre Konstruktion der Modernen Gesellschaft, oder das Kapital in der Totalität seiner Beziehungen gesetzt.« Og det er selvsagt først som slik totalitet at kapitalen behersker samfunnet, samtidig som denne beherskelse er det vesentlige karakteristikum ved totaliteten. Det viser seg her en ytterligere »parallelitet«, nemlig mellom den logiske overgang og den historiske; kapitalens overgang i grunneiendommen er nemlig også en »overgang« til det eiendomsforhold (produksjonsforhold) som historisk var dominerende forut for kapitalen. Dermed er den også et skjema for kapitalens »overgang« til (utradering av) prekapitalistiske forhold innen sin midte overhodet.

Hvordan denne type historisk overgang nå blir fastholdt og understreket innen den begrepsmessige fremstilling selv, kan man se av enda en parallellføring mellom avslutningene av bd. I og bd. II - en parallellføring vi tar med for å bidra til en konkretisering av overgangskategorien, men som ikke desto mindre er »tekstimmanent« nok.

Ovenfor har vi kort bemerket at krisen som skildres i bd. II, 20, XI tillegges stor vekt hos Marx. Dette har ikke minst forbindelse med historiske betraktninger. I dette avsnittet som i realiteten *begrunner* den kapitalistiske produksjons spesifikke differens overfor den foregående og etterfølgende historiske epoke, nemlig *akkumulasjonen*, trekker han fram forholdet til det kommunistiske samfunn ved å vise til at den omtalte krise¹⁰⁸

»bare kan avhjelpes gjennom en kontinuerlig relativ overproduksjon; på den ene side produksjon av et større kvantum fast kapital enn det som er direkte nødvendig. På den andre siden, og først og fremst, lagring av råstoffer osv. ut over det umiddelbare årlige behov (særlig gjelder dette for levnedsmidler). En slik art overproduksjon er lik med samfunnets kontroll over de gjenstandsmessige midler til dets egen reproduksjon. Men innenfor den kapitalistiske produksjonsmåte er den et anarkisk element.«

Det vil si, i det borgerlige samfunn må den ytre seg både som overproduksjonskrise og som kontinuerlig, relativ overproduksjon i *spontan* forstand. Vi har tidligere bare *en passant* streift denne borgerlige forutskikkelse av markedsutvidelser, og hvordan den kan lede opp til akkumulasjon. Vi kan nå holde fast ved den, og se hvordan Marx utnytter den til å avgrense den kapitalistiske epoke også overfor dens forgjengere. I forbindelse med fremstillingen av differensialrenten nevner han at i landbruket såvel som i alle de øvrige kapitalistisk drevne bransjer¹⁰⁹

»vil det kontinuerlig finne sted den type relativ overproduksjon som an sich er identisk med akkumulasjonen og som ved andre produksjonsmåter blir bevirket direkte gjennom befolkningsøkningen, og i koloniene gjennom kontinuerlig innvandring.«

107. *Grundrisse*, s. 187.

108. *Das Kapital*, bd. II, s. 465. Uth. her.

109. *Das Kapital*, bd. III, s. 685. Marx gjør en generell forutsetning om at landbruket er kapitalistisk.

Når akkumulasjonen, som Marx kallder *das Dasein des Kapitals*¹¹⁰ her i realiteten blir parallellført med *befolkningsveksten* for tidligere samfunns vedkommende, så understreker det at nettopp akkumulasjonen differensierer det borgerlige samfunn til en særlig historisk *epoke*, og dermed også begrenser de førborgerlige samfunn til én slik epoke. Dette understrekes spesielt av tendenser til å gjøre befolkningsveksten - tilsvarende akkumulasjonen (det vil i praksis si produktivkreftenes tilsynelatende skrankeløse utvikling) for det borgerlige samfunns vedkommende - til determinant for den sosiale forandring, eller mangelen på slik forandring, i førborgerlige formasjoner; såsom når han uttaler:¹¹¹

»Det gjelder for alle tidligere produksjonsformer at det ikke er produktivkreftenes utvikling som er basis for tilegnelsen (*der Aneignung*), men at en bestemt relasjon (*Verhalten*) til produksjonsbetingelsene (eiendomsformene) tvert om fremstår som en *forutsatt* skranke for produktivkreftene, og bare skal reproduseres; følgelig må befolkningsutviklingen, hvori utviklingen av alle produktivkrefter resymerer seg, i enda større grad forefinne en *ytre skranke* og altså fremstå som noe som må beskrenkes (*als zu Beschränkendes erscheinen*). Samfunnets betingelser er bare forenlige med en bestemt befolkningsmengde.«

Følgelig får en f.eks. utvandring som et »strukturelt« svar på truende kriser¹¹² og andre forhold som i kjerne er uforenlige med utviklet kapitalistisk produksjon. For denne siste er det tvert om slik at de tidligere samfunns spesifikke differens, befolkningsvariasjonene, er opphevet i og inneholdt i det borgerlige samfunns spesifikke differens. Vi har i dette innlegget ikke kunnet gå konkret inn på hvordan Marx demonstrerer dette ved å vise til hvordan kapitalen gjennom akkumulasjonen skaper sin egen befolkningslov og sin egen overbefolkning *relativt* til sin egen eksistens. Vi må nøye oss med å vise til at nå det, som Marx viser, først er i det kapitalistiske samfunn at overbefolkningen »fremstår som et resultat av arbeidet selv,«¹¹³ så innebærer dette at det historisk skapte element selv overtar som den primære determinant i historien, fremfor den umiddelbare naturdominans som er inneboende i den umiddelbare befolkningsveksten, en naturdominans som tilsvarende forholdene i de samfunn som beherskes av grunneiendommen.

Det er først i kraft av denne skildringen i bd. I, 23, »Den kapitalistiske akkumulasjons allmenne lov« at det er riktig å si at kapitalen er *totalitet*. For kapitalen kan ikke *beherske* rester av tidligere samfunnsformer uten å beherske, ha inkorporert i seg, disse formers dynamiske prinsipp. Ved sin makt til å konstruere den industrielle reservearmé opphever den dermed alle andre samfunnsforandrende faktorer enn sine egne, og blir dermed en *logisk totalitet* gjennom sin historiske utvikling: rettere sagt til en totalitet hvor hvert enkelt element *også* kan fremstilles logisk, dvs. underordnet og vesentlig preget av den overgripende kapital. Den forandrer bare seg selv.

110. *Grundrisse*, s. 450.

111. *Grundrisse*, s. 498.

112. »Die ausgesandten Kolonien der Alten z. B. waren Überpopulation.« *Ibid.*

113. *Ibid.*

Også *derfor* er overgangen gjennom Wakefields koloniseringsteori metodisk akseptabel: de forhold som på den ene siden må vente på grunnrentekategorien for å så sin endelige stadfestelse, får på den andre siden sin plass i fremstillingen rettferdiggjort ved at kapitalens totalitet foregripes ved skildringen av akkumulasjonsloven. Men at denne loven *er* allmenn og dermed nødvendig, det kan vi ikke under noen omstendighet *vite* før analysen av den totale, sosiale sammenheng i bd. II. Dette gjelder på tross av at vi må tilbake til bd. I for å finne de metoder kapitalisten konkret benytter seg av for å overbevise oss om at hans drift ikke lar seg forene med noe gitt arbeiderantall.

Men det vi der ser, er ikke til å viske ut.

PROBLEMER VEDRØRENDE MARXISTISK RETSTEORI

I ANLEDNING AF PASUKANIS-UDGIVELSEN

Peter Blume og Hanne Petersen

Den umiddelbare anledning til, at vi i denne artikel vil tage nogle af en marxistisk retsteoris problemer op, er udgivelsen af den danske oversættelse af Eugen Pasukanis bog fra 1924 om Almen retslære og marxisme. Denne gamle bog har fortsat aktualitet for udviklingen af retsteorien. Dette skyldes to forhold. For det første er det først med den fornyede interesse for marxistisk samfunds- og videnskabsteori inden for de sidste 15 år, at der igen er kommet gang i diskussionen af retsteorien¹. For det andet må det allerede nu fremhæves, at Pasukanis i sin bog, særlig kapitel 1-4, behandler det grundlæggende spørgsmål om, hvilke samfundsmæssige forhold, der har betydning for, at den retlige form bliver anvendt. Dette diskuteres tæt knyttet til den marxske vareanalyse, således som denne er fremstillet i Kapitalens bind 1. Denne fremstilling samt de metodiske bemærkninger i Indledningen danner udgangspunktet for den forståelse af retten, som Pasukanis fremlægger.

Det er særlig det sidste forhold, der begrunder, at det kan være frugtbart for en videre udvikling af retsteorien at tage udgangspunkt i Pasukanis. Det var oprindeligt vores formål at skrive en egentlig anmeldelse af værket, men vi har afstået herfra, idet en del af de spørgsmål, der drøftes i bogen enten må anses for rent historisk bestemt eller nu er behandlet mere udførligt andetsteds. Dette gælder særlig kapitel 5 om staten. Dels vedrører de to sidste kapitler vedrørende moral og retsbrud specielle områder, hvis behandling vil medføre, at artiklen vil få et uforholds-

1. Om diskussionen kan i almindelighed henvises til Torben Wanscher: Tendenser i nyere marxistisk retsteori. Kurasje nr. 12 p. 126-159.

mæssigt omfang. Hertil kommer, at disse kapitler fremtræder ret fragmentariske. I stedet for en anmeldelse har vi derfor valgt at udtage 3 problemer, som vi mener er af særlig relevans for diskussionen i dag. Dette er for det første spørgsmålet om rettens genese. Er der, og i givet fald hvilke, karaktertræk ved en kapitalistisk produktionsmåde, der begrundet retsformens anvendelse? Dette, som vi opfatter som det primære problem, vil blive diskuteret under III. For det andet spørgsmålet om, hvorvidt alle de regler, der fremtræder som retlige, skal opfattes som klasseregler (retsregler). Pasukanis anvender en skelnen mellem retlige og tekniske regler, hvor de sidste opfattes som udtrykkende fællesinteresser. Er en så dan sondring korrekt og er den af betydning for en marxistisk retskritik. Dette er problematikken i afsnit IV. Til sidst vil vi kort drøfte den metode, som en marxistisk retsvidenskab må anvende. Dette rejser særlig spørgsmålet om klassekampens betydning. Dette kommer under V.

Inden disse spørgsmål diskuteres vil vi nærmere introducere Pasukanis og den samfundsmæssige situation som eksisterede på det tidspunkt, da bogen fremkom. Dette afsnit er medtaget for at kompensere for den manglende indledning i Kurasjes udgivelse².

I forbindelse med denne artikels sproglige form skal det endelig bemærkes, at det for os er et formål at fremstille problemerne så klart og forståeligt, at også læsere, der ikke har større kendskab til marxistisk litteratur og terminologi, med udbytte vil kunne læse denne artikel. Problemerne er vanskelige nok i sig selv. Det er absolut uhensigtsmæssigt og ukorrekt at gøre dem endnu vanskeligere ved den sproglige udformning, hvilket undertiden synes at være tilfældet i nyere marxistisk litteratur³. Vi afstår således på forhånd fra, at lade den sproglige form dække over evt. manglende sikkerhed i problemløsningen, men derimod klart fremlægge, hvor der er et problem, der ikke for tiden (i hvert fald af os) lader sig løse.

II. Om Pasukanis

Pasukanis afhandling er fra 1924. Den udkom således 7 år efter oktoberrevolutionen på et tidspunkt, hvor borgerkrigen var afsluttet, og hvor man langsomt var begyndt opbygningen af et socialistisk overgangssamfund. Efter vores opfattelse må bogen studeres ud fra denne baggrund samt ud fra den retsteoretiske situation,

2. For forståelsen af de teser, der fremsættes i bogen, er det af betydning dels nok primært i hvilken samfundsmæssig situation disse er blevet til, dels hvilken betydning disse teser fik, hvilket sidste er snævert knyttet til Pasukanis egen skæbne.
3. Jfr. Alfred Sohn-Rethel i forordet til Håndens og åndens arbejde p. 13 (Rhodos 1975): »Tingene er så tilstrækkeligt djævelsk vanskelige, at i det mindste sproget burde holdes klart og enkelt - man bør ikke glemme, at marxismen jo dog til syvende og sidst også angår arbejderne«.

der forelå i Sovjetunionen på dette tidspunkt. I dette afsnit vil vi derfor dels kort redegøre herfor, dels ligeledes kort omtale den kritik, som bogen sidenhen blev udsat for og herunder den skæbne, som Pasukanis selv fik.

Inden bogens fremkomst i 1924 vides der intet om Pasukanis⁴. I den senere meget voldsomme kritik i Sovjetunionen fremføres det ganske vist, at han havde tilhørt det menchevistiske parti og først sent havde tilsluttet sig bolchevikkerne, men om disse oplysninger er korrekte lader sig os bekendt ikke verificere⁵.

Det eksisterende samfund og staten blev som nævnt opfattet som et overgangsstadium. Det var derfor et vitalt spørgsmål, hvilken status retten kunne tillægges. Det er denne problematik, som er det hovedproblem, som Pasukanis - for det meste implicite - med sin bog ønskede at give et svar på. Retsteorien var tidligere kun sparsomt behandlet. Lenin havde stort set udelukkende beskæftiget sig med statens rolle i sin afhandling fra 1917 om »Staten og Revolutionen«, hvor han særlig beskæftiger sig med statens klassekarakter og dens rolle i de tidligere borgerlige revolutioner. Også forelæsningsen fra 1919 »Om staten« vedrører alene statens funktion, der defineres som en maskine til opretholdelse af en classes herredømme over en anden. Statens rolle i overgangssamfundet blev dog ikke klarlagt af Lenin. På dette tidspunkt var den teoretiske opfattelse af rettens rolle angivet af P. I. Stucka, hvis bog Rettens og statens revolutionære rolle var udkommet første gang i 1921⁶.

Pasukanis bog kan i vidt omfang opfattes som et modskrift til Stucka⁷, hvorfor dennes opfattelse her kort skal gengives, idet den tillige på afgørende punkter er en forløber for den senere stalinistiske opfattelse af rettens rolle i et socialistisk samfund. Stuckas værk er vendt mod den rets nihilisme, der karakteriserede tiden fra 1917-21, og som var hindrende for en stabilisering af de samfundsmæssige forhold⁸.

De samfundsmæssige forhold nødvendiggjorde en regulering og som følge heraf skete der en ændring af opfattelsen af statens og rettens rolle. Allerede ved udarbejdelsen af de almene strafferetlige grundsætninger for sovjetrepublikken i 1919, som Stucka medvirker til, betones særlig rettens klassekarakter: »Retten er et system af samfundsmæssige forhold, der svarer til den herskende classes interesse, og som opretholdes af dennes organiserede magt«⁹.

Dette tema går igen i Stuckas bog, hvor al ret opfattes som klasseret. Retten opfattes ikke som en form, der er specifik for det borgerlige samfund, men som

4. Jfr. Norbert Reich: Marxistische Rechtstheorie zwischen Revolution und Stalinismus. - Das Beispiel Pasukanis, Kritische Justiz (KJ) 1972, p. 155.

5. Jfr. A. Ja. Visinskij: Zur Lage an der theoretischen Rechtsfront p. 116 (i Reich: Marxistische und sozialistische Rechtstheorie (1972)).

6. Findes på tysk: Die Revolutionäre Rolle von Recht und Staat, med en udførlig indledning af Reich (Suhrkamp 1969).

7. Almen Retslære p. 42 f.

8. Jfr. Reich indledning (note 19 op.cit.) p. 23.

9. Jfr. Stucka op.cit. p. 65.

et virkemiddel, der også kan eksistere i sovjetrepublikken. Retten må efter denne opfattelse forstås ud fra ejendomsforholdene. I de samfund, hvor der eksisterer privat ejendomsret til produktionsmidlerne, findes der borgerlig ret. I samfund, hvor ejendomsretten til produktionsmidlerne tilhører (den socialistiske) stat, kan der udformes en socialistisk retsorden. Retten kan benyttes som instrument for den klasse, der besidder produktionsmidlerne. Retten kan i overgangssamfundet spille en aktiv rolle ved tilvejebringelsen af det kommunistiske samfund. Dette betyder dog ikke for Stucka, at retten her har det samme grundlag som den borgerlige ret. Eftersom det socialistiske samfund og proletariats diktatur hviler på arbejderklassens grundlag og repræsenterer denne klasses objektive interesse, vil rettens grundlag i mindre og mindre omfang være tvungen, men derimod arbejdernes bevidste frie vilje, der er indrettet på at skabe det kommunistiske samfund¹⁰.

Det centrale standpunkt er således, at retten kan være et middel ved gennemførsel af samfundsmæssige forandringer¹¹. Med denne opfattelse lægger Stucka grunden til teorien om den særlige proletariske sovjetiske ret (jfr. nedenfor).

Medens Stucka som nævnt lægger vægten på ejendomsforholdene ser Pasukanis vareudvekslingerne som det bestemmende for rettens eksistens. Han er enig i, at retten er klasseret, men koncentrerer sin undersøgelse efter hvilket samfundsmæssigt moment, der udgør grundlaget for anvendelsen af *retsformen*. Dette er varebytten. I denne forbindelse er det vigtigt at bemærke, at det stort set alene er privatretten, som Pasukanis beskæftiger sig med. Den offentlige ret opfattes som udsprunget af privatretten, der indeholder alle de karakteristiske momenter ved retten¹².

Ved at betragte retten som en form, der er forbundet med varesamfundet, bliver det muligt for Pasukanis at knytte retsteorien tæt til den marxiske vareanalyse. Dette fører til en meget ortodoks fremstilling, der lader retsbegrebet være en fordobling af varebegrebet. Dette betyder atter, at fremstillingen er særdeles abstrakt. Udgangspunktet for fremstillingen får tillige den konsekvens, at der kun kan tales om borgerlig ret. Når varesamfundet ophører dør retten langsomt bort. Det er derfor for Pasukanis uden mening og politisk ukorrekt at tale om socialistisk ret og i særdeleshed at tillægge denne en aktiv skabende rolle.

Efter udgivelsen af sin bog blev Pasukanis et fremtrædende medlem af de institutioner, der forestod den sovjetiske retsvidenskab. I perioden 1931-37 var han den førende retsvidenskabsmand, idet han bl.a. var medlem af forfatningskommissionen, der udformede den nye sovjetiske forfatning af 1936. Men herefter blev han udrenset og henrettet uden offentlig rettergang. Hans bog er ikke blevet udgivet i sovjet siden 1927¹³.

10. Jfr. Vysinskij op.cit. p. 115.

11. Jfr. Rosenbaum. Zum Rechtsbegriff bei Stucka und Pasukanis, KJ 1971 p. 152.

12. Almen Retslære p. 61.

13. Se nærmere Reich KJ p. 155.

Baggrunden for denne skæbne må søges i den teoretiske opfattelse af retten som en særlig borgerlig form, der efter en overgangsperiode sammen med staten måtte dø bort. Denne opfattelse, der ikke tillod anvendelse af retten til et aktivt socialistisk formål, var i modstrid med de krav, som den førte politik stillede. Med realiseringen af den nye økonomiske politik (NEP) i slutningen af tyverne og tvangskollektiviseringen af landbruget blev det nødvendigt at opprioritere rettens aktive styringsfunktion, herunder dens funktion som tvangsinstrument. Den stalinistiske opfattelse baserede sig på en af partiet ledet stærk proletarisk stat, der anvendte retten som regulerings- og tvangsinstrument¹⁴.

Dette betød, at Pasukanis fra 1929 indledte en selvkritik, der efterhånden kulminerede i en total afsværgelse af hans oprindelige teori. Det blev nu lagt til grund, at der eksisterer to væsensforskellige former for ret. Dels den borgerlige ret, der formidler arbejderklassens udbytning af kapitalen, dels en socialistisk ret, der sikrer og videreudvikler den socialistiske stat og proletariatets diktatur¹⁵. Denne selvkritik var dog som nævnt ikke tilstrækkelig.

I den senere sovjetiske retsteori har man i modsætning til Pasukanis lagt kraftig vægt på rettens tvangskarakter og dens evne til at være et redskab for den til hver tid herskende klasse. Selvom det fremhæves, at ret er materielt betinget og at man ikke kan identificere ret og politik, betoner man i væsentlig grad den retlige overbygnings selvstændighed. Den socialistiske retsorden skal styrkes og retsnormerne perfektioneres¹⁶.

Retsudviklingen er således forløbet i en anden retning end Pasukanis lagde op til i sin bog. Hans bog har dog med rette vakt megen opmærksomhed ved dens udgivelse i Vesten¹⁷. Dens måde at angribe retsproblemet på svarer i sit udgangspunkt og i sin metode i vid udstrækning til den kapitallogiske skoles arbejde med rekonstruktionen og videreudviklingen af den marxiske kritik af den politiske økonomi. Man kan derfor med nogen ret betegne Pasukanis teori som en kapitallogisk retsteori, selvom den også herfra er blevet kritiseret¹⁸.

I det følgende vil vi kritisk diskutere nogle af de hovedspørgsmål, der behandles i bogen, idet vi samtidig må understrege, at dette på ingen måde kan erstatte en læsning af selve bogen.

14. Jfr. Visinskij op.cit. p. 113.

15. Jfr. Reich KJ p. 160.

16. Den nutidige sovjetiske retsteori vil ikke blive diskuteret her. Til det anførte se Reich KJ p. 159, marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts bind 1 p. 133, 138 (Berlin 1974), og for en nutidig retsdefinition Philosophisches Wörterbuch, p. 1018 (Leipzig 1975).

17. Udover til Reich og Rosenbaum kan henvises til Karl Korsch: Staten og kontrarevolutionen p. 45-56. (Paludan 1973) Nicos Poulantzas: Om marxismen og retten, især p. 75-78 (1972 u.forlag).

18. Jfr. Oskar Negt: Teser til en marxistisk retsteori, Kurasje nr. 10, p. 59 f.

III

Spørgsmålet om de genetiske forudsætninger for retten behandles mange steder i bogen, men det er særlig i kapitel 4: Vare og subjekt (p. 63-82), at der bliver givet en samlet fremstilling af hovedsynspunkterne.

Problematikken er, hvornår mennesket bliver til retssubjekt. Og herpå svares der umiddelbart og enkelt, at dette sker med samme nødvendighed som produktet bliver til vare¹⁹. Det er derfor naturligt at se på, hvornår produkter bliver varer, og hvad der er karakteristisk ved en vare. Når et produkt i marxistisk terminologi betegnes som en vare, lægges der vægt på, at det er produceret med henblik på bytteværdien. Der er tale om en produktion for at dække andres sædvanligvis ikke præcist kendte behov. Når dette sker kapitalistisk er målet at realisere den i varen nedlagte merværdi med henblik på at udvide produktionen.

Pasukanis knytter dog ikke retten til den specifikke kapitalistiske vareproduktion. Det er således ikke arbejdskraftens dobbelte frihed eller produktionsprocessens karakter som valoriseringsproces, der efter Pasukanis forårsager, at der opstår ret. Denne årsag skal søges i cirkulationsprocessen, og retten vil eksistere så længe denne består i cirkulation af bytteværdier²⁰. Det er for os at se vigtigt at være klar over dette udgangspunkt. Det betyder, at retten ikke er specifik for kapitalismen, men er specifik for alle vareproducerende samfund²¹.

Vi må derfor se på cirkulationssfæren. Det, der karakteriserer denne, er at der gennemsnitligt set bliver udvekslet lige værdier, ækvivalenter. I overensstemmelse med den marxiske kapitalanalyse antages, at det udelukkende er i produktionsprocessen, at der bliver skabt værdier. Hvis man betragter de tre forskellige sfærer kan følgende karakteristika opstilles:

a) I varecirkulationen (V-V) er de to udvekslende ligestillet. Deres formål med at bytte er nok forskellige, men den nødvendighed, der tvinger dem til at foretage byttet, er ikke kvalitativ forskellig. Dette viser sig som nævnt ved, at det er lige værdier, der udveksles.

b) I den særlige arbejdskraftscirkulation er de udvekslende derimod ikke lige-stillede. Det er en kvalitativ forskellig nødvendighed, der tvinger dem til at bytte. Kapitalen behøver byttet for at valorisere men kan udsætte byttet, hvis markedsforholdene ikke er tilfredsstillende. Arbejderen derimod behøver byttet for at kunne overleve. Finder byttet ikke sted, vil han ikke kunne reproducere sig selv. Denne ulighed viser sig ved, at der kun formelt udveksles lige værdier, idet arbejdskraften i sin brug yder flere værdier, end der er blevet betalt for den.

c) I produktionsprocessen er de agerende også ulige stillet. Kapitalen kan frit disponere over arbejdskraften i den tid, som den er købt for. Hvorledes arbejdet

19. Almen Retslære p. 30.

20. Almen Retslære p. 75.

21. Jfr. herom Soh-Rethel op.cit. p. 123 ff.

skal udføres og i hvilket tempo, bestemmes i princippet af kapitalen. Det er således alene i den tingslige varecirkulation, at de agerende er lige stillede. Med dette er rettens opståen ikke forklaret, men dens postulerede »hjemstavn« er blevet nærmere bestemt.

I cirkulationssfæren foretages til stadighed byttetransaktioner. For at produktionen kan forløbe uden afbrydelser, er det nødvendigt, at cirkulationen er regelmæssig. Det er derfor vigtigt, at de, der som bærere af varerne kommer til markedet, er sikre på den måde cirkulationen foregår. Det er således nødvendigt, at der eksisterer regler, hvorefter den måde, hvorpå byttetransaktionerne vil foregå, lader sig prognosticere af de agerende varebesiddere eller deres agenter. Det er herefter et spørgsmål om disse regler med nødvendighed må have en retlig form.

Besvarelsen af dette spørgsmål er afgørende for en stillingtagen til Pasukanis retsteori. Dette skyldes ikke blot, at Pasukanis besvarer spørgsmålet bekræftende, men i særdeleshed, at det slet ikke stilles, idet det nærmest tages som en selvfølge, at byttet af værdier medfører retsformen²². Efter vor opfattelse er dette ikke nogen selvfølge, hvilket vi vil søge at vise i behandlingen nedenfor.

Historisk opstår cirkulationsregler som sædvaner eller kutymen, idet en bestemt praksis efterhånden bliver anerkendt som den rigtige²³. Når dette er sket er situationen den, at det store flertal af de, der deltager i cirkulationen, følger reglerne. Men på den anden side er der også nogle, der bryder reglerne. Det er i relation til den sidstnævnte gruppe, at problemet foreligger. Der må på en eller anden måde iværksættes en reaktion over afvigerne.

Idet vi foreløbig holder den retlige mulighed uden for, kan der være tale om to former for reaktioner, der iøvrigt er de historisk oprindelige. Det kan enten være moralsk fordømmelse eller direkte fysisk magtanvendelse.

Den moralske reaktion kan bedst bestemmes negativt, idet den karakteriseres ved, at den ikke består i fysiske reaktioner. Den kan være tale om udstødelse af fællesskabet. Iøvrigt suppleres den moralske reaktion ofte af en religiøs, hvilket giver den en ekstra styrke. Hvis man sammenholder moralske og retlige regler er den eneste forskel mellem dem, at de sidste er knyttet til et organiseret sanktionsapparat²⁴. De står ikke alene. Men det er fælles for de to former for regler, at de er almene og at de derved lader sig applicere ligeligt. Moralske regler korresponderer således med en kapitalistisk varecirkulations form af udveksling af ækvivalenter. På samme måde som Pasukanis vil statuere en parallellitet mellem vareform og retsform kan en sådan statueres med hensyn til moralske regler.

Den anden mulige reaktionsform var den direkte fysiske magtanvendelse. Her ved forstår vi, at den enkelte varebesidder i tilfælde, hvor en anden bryder reglen, er berettiget til selv at afstraffe den pågældende. En sådan reaktionsmulighed lader

22. Almen Retslære p. 69.

23. Således også Almen Retslære p. 70.

24. Almen Retslære p. 103 - Således også i borgerlig retsteori, jfr. Alf Ross: Om Ret og Retfærdighed. (1966) p. 77.

reaktionens gennemførelse afhænge af den enkeltes individuelle muligheder. Fælles med de retlige regler er den fysiske magtanvendelse, men her er forskellen, at denne ikke er almen. En sådan mulighed vil således stille varebesidderne ulige og vil samtidig pånøde dem en række faux frais omkostninger ved udøvelsen af reaktionen. De her nævnte momenter indikerer, at den individuelle magtudøvelse ikke korresponderer med et marked, hvor der hersker lighed i cirkulationen. Det sidste moment vil kunne overkommes, såfremt evnen til at udøve magten monopoliseres hos en uden for markedet stående instans. Dette vil dog ikke garantere ligheden, så længe der ikke er regler for, hvornår magten skal udøves.

Det, der herefter må konfronteres, er de moralske og de retlige regler. Med andre ord er kernespørgsmålet, hvorfor den organiserede magtudøvelse er nødvendig for at reglerne kan få den tilsigtede virkning.

Hermed har vi bevæget os bort fra Pasukanis, der begrænser sin undersøgelse til spørgsmålet om nødvendigheden af almene regler. For ham er det forhold, at subjekterne er bærere af abstrakte bytteværdier på markedet, hvilket juridisk (og moralsk) kan betegnes som rettigheder, ensbetydende med at retsformen opstår. På baggrund af det ovenstående er det vores opfattelse, at Pasukanis i denne analyse implicit og ubevidst lader ret og moral være identiske²⁵.

Årsagen til, at analysen halter er, at det specifikt karakteristiske for retten, den bagved reglerne stående fysiske tvang, ganske er udelukket af Pasukanis undersøgelse. Det er således efter vores opfattelse den ydre tvangs nødvendighed, der må forklares, når de begrundende momenter for retsformens genese skal afdækkes.

Spørgsmålet er nu om dette ikke betyder, at det er statens nødvendighed, der bliver temaet også for retsanalysen. Efter vores opfattelse er dette ikke tilfældet. For man må adskille to spørgsmål i den retsgenetiske undersøgelse.

Det første er, hvorfor tvangen er nødvendig, og dette er som nævnt identisk med, hvorfor retten er nødvendig.

Det andet - og i denne forbindelse sekundære - er, hvorfor tvangen bliver *organiseret* på en bestemt måde i en stat.

Som de forskellige statsanalyser indikerer er der en række indholdsmæssige årsager til, at en borgerlig stat opstår. Ved retten - og det er nok Pasukanis hovedfortjeneste at have pointeret dette - er årsagerne i vidt omfang formmæssige. Og iøvrigt er udstedelsen af almene retsfor skrifter kun en af mange statsfunktioner, der, omend den ikke omtales meget i statsteorien, må statsteoretisk forklares substantielt. Vi vil således fastholde, at det her tagne udgangspunkt ikke medfører, at stats- og retsanalysen falder sammen. Rettens genese er fortsat en egen problematik.

Når det skal bedømmes, hvorfor det er nødvendigt med tvang for at få cirkulationsregler overholdt, må der ses nøjere på de, der agerer i cirkulationssfæren. Simplificeret er der tale om to grupper. For det første de, der besidder produkter i vareform (særlige ækvivalenter), og for det andet de, der er i besiddelse af penge (almene ækvivalenter).

25. Antydes p. 102-03.

Vi vil først se på hvilken interesse, som varebesidderne²⁶ har at varetage i cirkulationen, idet vi her (jfr. nedenfor) begrænser os til den kapitalistiske varecirkulation. De varer, der bringes til markedet, indeholder dels overførte værdier og dels merværdi. Disse to værdiingredienser er på dette stadium ophævede, idet de ligger hvilende i produktet. Sålænge tingen ikke er udvekslet, er der tale om døde og uproduktive værdier. Det er således tvingende nødvendigt for tingsbesidderen enten han blot er producent eller han er kapitalist, at udvekslingen finder sted. Sker det ikke forsvinder for bestandigt ikke blot merværdien, men også den overførte værdi.

Den kapitalistiske varebesidders specifikke interesse er at realisere merværdien. Hans interesse er således som et minimum at sælge varen til dens værdi. Men interessen er ret beset videregående. Den er ønsket om størst mulig profit, hvilket indebærer, at kapitalisten vil søge at sælge varen til over dens værdi. Han vil søge at erhverve en cirkulationsprofit, idet man her må have for øje at det alene er ud fra en gennemsnitsbetragtning, at Marx kan fastslå, at der bliver udvekslet lige værdier i cirkulationen.

Overfor tingsbesidderen står pengebesidderen, der har brug for den pågældende ting og derfor ønsker at købe den. For ham er det uden betydning, hvor stor en andel af den i varen materialiserede værdi, der bliver realiseret. Hans interesse er alene at give så få penge som det er muligt for varen. Han vil således søge at købe varen til under dens værdi.

Dette indebærer, at der eksisterer modsatte interesser i cirkulationssfæren. Det betyder endvidere, at de enkelte subjekter vil benytte alle mulige midler til at varetage deres interesse. Regler, der set ud fra gennemsnittet udtrykker en fællesinteresse, vil ikke for den enkelte (fuldt ud) tilgodese det mål, der ønskes opnået ved udvekslingen. Dette nødvendiggør, at reglerne kan sættes igennem ved anvendelse af fysisk tvang, idet dette er den eneste måde, hvorpå de kan sikres i hvert fald på det udviklingsstadium, hvor markedet ikke længere udgøres af et lokalt overskueligt samfund. Foreløbigt kan vi altså fastslå, at det er den modsatrettede interesse, der nødvendiggør regler, der er sanktionerede ved fysisk tvang, retsregler²⁷.

Ovenfor har vi udledt den modsatte interesse fra cirkulationen. Udgangspunktet for dette var, at der er tale om cirkulation af bytteværdier, hvilket indikerer, at det ikke er tilstrækkeligt at blive stående på cirkulationsniveauet. For det er produktions karakter, der betinger cirkulationen, og ikke omvendt. Dette betyder, at den egentlige årsag til rettens opståen må søges der. Denne bevægelse fra cirkulation til produktion foretager Pasukanis ikke, hvilket efter vores opfattelse hænger sammen med en grundlæggende misforståelse hos Pasukanis gående ud på, at det, der adskiller forskellige samfundsformationer er cirkulationens karakter²⁸. Dette må siges

26. Vi er klar over, at penge også er en vare. Vare anvendes her som betegnelse for et tingsligt produkt.

27. Almen Retslære p. 50: »Netop striden, interessesammenstødet, skaber retsformen, den retlige overbygning«.

28. Almen Retslære p. 74.

at være dels i klar modstrid med Marx og dels, hvad der er vigtigere, ikke noget adækvat udgangspunkt for en materialistisk forståelse af retsformen.

Spørgsmålet er herefter hvilke betingelser, der skal være til stede for at der opstår en produktion af bytteværdier. Herved kan forstås en produktion af produkter, hvis kvalitative egenskaber er producenten ligeegyldig. Den første betingelse herfor er, at der ikke er almindelig rådighed over produktionsmidlerne. Disse må være koncentrerede på nogle få hænder. Det store flertal må være frigjorte for produktionsmidlerne eller med andre ord, de må ikke ved anvendelse af redskaber mm., som de selv besidder, kunne reproducere sig selv. For at kunne dette må de være nødt til at arbejde for de, der har produktionsmidlerne.

Herudover må markedet være af en vis størrelse eller mere præcist det må ikke være undergivet en planmæssig kontrol. Hvis dette nemlig er tilfældet vil det være produkternes kvalitative egenskaber, der vil betinge om og i hvilket omfang de bliver produceret. Der vil altså være tale om brugsværdiproduktion. Dette vil være tilfældet i ikke-kapitalistiske produktionsmåder, hvor der er et kontrolleret marked.

Spørgsmålet er om dette også kunne være tilfældet ved en kapitalistisk produktionsmåde. Den situation, som vi altså her søger at forestille os²⁹, er en produktion, der kan karakteriseres som kapitalistisk, men som består i produktion af brugsværdier. Dette tankeeksperiment leder naturligt frem til et grundlæggende ved en sådan produktion, merværdien. Hvorledes opstår nu denne eller hvad er dens forudsætning. Dette er arbejdskraftens egenskab af at være en vare. På det tidspunkt, hvor arbejderen ikke som slave eller livegen er direkte underlagt produktionsmiddelejeeren, men hvor han er fri til at arbejde for hvem han har »lyst« til, bliver arbejdskraften til en vare. At arbejdskraften er en vare er ensbetydende med, at den kan sælges og købes i en udvekslingssituation, som vi ovenfor har karakteriseret som ulige.

Da arbejdskraften som variabel kapital besidder den særlige egenskab at kunne skabe nye værdier, vil den også i det tilfælde, hvor produktionen er indrettet på brugsværdier, tilføre kapitalisten en merværdi. Det er denne evne, der dybest set medfører, at kapitalen meget tidligt overskrider brugsværdiproduktionen. I den bestandige konkurrence med andre kapitalister vil den enkelte hele tiden være tvunget til at udvide og forny sin produktionsproces for herigennem at få skabt mere merværdi, der medfører, at produktionen må blive en bytteværdiproduktion. Vi kan således adskille den kapitalistiske vareproduktion fra andre vareproducerende samfund ved, at det kun er i denne, at der *nødvendigvis* må produceres bytteværdier.

I en cirkulation af brugsværdier er der tale om en enkel og simpel proces, idet der i princippet blot sker en praktisk udførelse af allerede planlagte handlinger. I en sådan cirkulation vil det ikke være nødvendigt med ydre sanktionerede regler til sikring af dens rette forløb. Der vil reelt være tale om udførelsen af en fælles interesse.

29. Det understreges, at der alene er tale om et tankeeksperiment. Selve begrebet kapitalistisk lader sig ikke forene hermed.

Dette er derimod ikke tilfældet, når det er bytteværdier, der cirkuleres. Her er det ikke de reelle behov, der betinger udvekslingen, men derimod kravet om valorisering og herved forøgelse af den kapitalistiske produktion. Dette betyder, at også i cirkulationen slår modsætningen mellem kapital og arbejde igennem. Og det er dette, der nødvendiggør tvangen og dermed medfører, at det bliver nødvendigt med retlige regler til sikringen af cirkulationens gennemførlighed.

På baggrund af den foretagne analyse er det muligt at opstille to grundlæggende forhold, der karakteriserer en kapitalistisk produktionsmåde, og som udgør forudsætningerne for, at der med nødvendighed opstår retlige regler, som primært angår cirkulationen.

For det første nødvendiggør ligestillingen på markedet almene regler, der gør cirkulationshandlingerne forudsigelige. Dette aspekt betyder endvidere, at reglerne må sættes af en instans udenfor markedet, in casu staten.

For det andet nødvendiggør i sidste instans modsætningen mellem kapital og arbejde, at de almene regler understøttes af tvangen. Vikan også sige, at det er uligestillingen, der medfører denne konsekvens. Rettens genese grunder sig således på foreningen af det lige og ulige, hvilket igen kan forklare det modsigelsesfyldte ved, at regler, der er udtryk for en fælles interesse, må bakkes op af tvang.

I forhold til Pasukanis adskiller denne udvikling sig ved, at begge aspekter er medtaget. Det er efter vores opfattelse ikke tilstrækkeligt alene at fiksere på ligheden i byttet. Dette medfører i sidste instans en idealistisk opfattelse af retten. Ved at tilføje det andet aspekt bliver det muligt at knytte forbindelsen til produktionsprocessen og dermed til det reale i den marxske kritik af den politiske økonomi. Hermed er samtidig angivet fundamentet til en marxistisk retsteori.

IV

Som tidligere nævnt lægger Pasukanis megen vægt på undersøgelse af retsformen. Dette betyder dog ikke, at alle regler, der fremtræder i retlig form, efter Pasukanis opfattelse bør betegnes som retsregler. Retsregler er kun de regler, der regulerer modsatte interesser, altså med andre ord reelt er udtryk for en særinteresse. Regler, der dækker over fællesinteresser, må derimod betegnes som *tekniske* regler. Sådanne regler vil der også være brug for i et kommunistisk samfund. Det er værd at bemærke, at der her ikke bliver lagt vægt på formen, men på indholdet af reglerne. Det er væsentligst ved denne konstruktion, der iøvrigt er omdiskuteret³⁰, at Pasukanis fremhæver rettens klassekarakter.

Årsagen til, at vi har valgt at beskæftige os noget nærmere med denne sontring er, at den dels umiddelbart ser ud til at indeholde kimen til en besvarelse af pro-

30. Se f.eks. Reich KJ p. 162.

blemet om regler i et klasseløst samfund og dels fordi - hvilket i det følgende vil være det centrale - sontringen synes at åbne op for en nuanceret stillingtagen til de retlige regler i det borgerlige samfund. Vi finder det derfor vigtigt at undersøge om sontringen er meningsfuld og derefter om den er praktikabel.

At en regel regulerer en fællesinteresse må indebære, at den er klasseneutral. Dette rejser to spørgsmål. For det første hvordan finder vi ud af det og for det andet, hvorfor er reglen så retlig i det borgerlige samfund.

Til det første spørgsmål knytter sig primært en diskussion af klasseanalysen. For det er afgørende for om reglen kan anses for retlig, at den udtrykker en klasseinteresse. Dette betyder konkret, at man inden man kan bedømme en retlig regel som retlig må gå bag om reglen og analysere de reale samfundsmæssige årsager, der har betydning for reglens opkomst. Man må vel forstå Pasukanis således, at det afgørende er om reglen udtrykker en særinteresse, ikke hvilken særinteresse, der er tale om. Dette betyder, at regler, der grundet kapitalismens modsigelsesfuldhed måtte være i arbejderklassens interesse, også må betragtes som retlige.

Det kan diskuteres hvor langt det er nødvendigt at gå for at fastslå reglen som retlig i den her nævnte betydning. En hel del regler vil umiddelbart kunne forstås som varetagende en klassefunktion. Et klart eksempel er hele arbejdsretten. En række regler vil dog ikke umiddelbart se ud til at være klassebetingede. Dette gælder f.eks. strafferegler, der angår andet end økonomisk kriminalitet. Det er således her nødvendigt at undersøge reglernes baggrund og funktion i samfundet. Alene såfremt dette viser en baggrund i særinteressen kan disse regler betragtes som retlige. Når man som marxist kæmper for et samfund, der overskrider den snævre borgerlige retshorisont må dette således kun forstås som rettende mod de egentlige retlige regler.

For at denne opsplitning af reglerne kan være anvendelig må den forstås på baggrund af følgende modifikation. Samtlige regler i retlig form konstituerer *rets-systemet*, der som et niveau i overbygningen i sidste instans er præget af den dominerende produktionsmåde. Dette betyder, at alle retsregler som dele af systemet må betragtes som produktionsmådebetingede, og på denne måde også som klasseregler. En del af disse regler kan herefter udskilles som havende den særlige kvalifikation at udøve direkte klassefunktioner. Det er dette, der er baggrunden for, at der nedenfor bliver talt om begrebet retsregel som lig med klasseregel, idet den helt nøjagtige terminologi således er klasse-klasseregel.

Et vel klart eksempel på regler i retlig form, der må betragtes som tekniske er færdselsregler. Efter vores opfattelse varetager færdselsregler ikke nogen klassefunktion. Det må siges at være i alles interesse uanset klassetilhørsforhold, at færdslen reguleres efter bestemte regler, der gælder for alle. Men hvorfor har disse regler så en retlig form. Ja dette skyldes, at den begved liggende tvang er nødvendig for at reglerne bliver overholdt. Det skyldes igen, at ellers ville ikke alle overholde dem. Når der bortses fra den form for sanktioner, der kan tænkes anvendt, synes dette ikke at være forskelligt i et klasseløst samfund. Vi skal ikke forfølge dette nærmere, men blot understrege, at der synes at være intrikate problemer for-

bundet med tesen om statens og rettens bortdøen, der ellers er ret alment gods i den marxistiske litteratur.

På baggrund af ovenstående må det konstateres, at den eneste forskel mellem retlige og tekniske regler i det borgerlige samfund er, at de førstnævnte kan antages at udøve en klassefunktion. Spørgsmålet bliver nu, om det politisk vil være en fordel for marxister at anvende denne sondring³¹.

Efter vores opfattelse må dette om end det indeholder åbenbare farer besvares bekræftende. Dette beror på, at sondringen muliggør en meningsfuld *materialistisk* retsopfattelse. I stedet for blankt og generelt at opfatte alle regler i retlig form som klasseregler kan nogen af disse regler udskilles som alene værende retlige p.g.a. tradition el. lign. Ydermere betoner sondringen nødvendigheden af realanalyser af enkelte retsregler. For det er alene herved, at deres klassefunktion og real-økonomiske baggrund kan afdækkes. Betoningen heraf sikrer den materialistiske retsteori imod at ende i grove forenklinger, der er uden værdi for arbejderklassens kamp.

Men det er klart, at sondringen indebærer en fare for reformisme. Dette skyldes, at det må kræves af de ovennævnte analyser, at de er sikre, hvilket ikke på forhånd kan forventes at ville opnå intersubjektiv konsensus i alle tilfælde. I det omfang vægten forskydes fra form til indhold risikerer man nemlig, at der bliver begået fejltagelser, således at gruppen af tekniske regler bliver forøget i forhold til de retlige. Dette er dog alene en politisk fare, der må søges undgået.

Videnskabeligt forekommer sondringen således velbegrunderet. Samtidig muliggør den en udvikling af en *marxistisk retspolitik*, idet den fokuserer på de konkrete reglers funktion og begrundelse. Denne retspolitik skal opfylde følgende funktioner. a) Den skal ud fra en marxistisk funderet retsvidenskabelig analyse afdække reglernes klassekarakter. b) Herigennem vil den afdække de bagved liggende modsætninger og deres materielle betingethed. c) Ud fra en vurdering af klassekampens niveau og de objektive betingelser for denne opstiller retspolitikken - i en i forhold til arbejderklassen kommunikerbar form - konkrete retsfordringer, der er karakteriserede ved at være potentielt samfundsoverskridende. Idet det særlig understreges, at rettens klassekarakter herved betones, må skellet tekniske/retlige regler efter vores opfattelse indgå med vægt i en marxistisk retsteori.

I forhold til Pasukanis' øvrige fremstilling indtager den her diskuterede distinktion en bemærkelsesværdig plads. Det er et gennemgående træk, at vægten bliver lagt på retsformen. Det er denne særlige forms genese og funktion, der opsættes til genstand for en marxistisk retsteori. Men netop her er det ikke formen, men indholdet, der bliver betonet. Dette synes at åbenbare en inkonsistens i fremstillingen. Den foretagne diskussion af retsformens genese bliver herved ud fra umiddelbar betragtning reduceret i betydning. Vi vil dog vælge at forstå sammenhængen således, at der ved formgenesen arbejdes ud fra den implicite forudsætning, at der er tale om reelt retlige regler. Dette synes også at være en naturlig læsemåde af

31. I marxistisk videnskab er dette - i modsætning til den borgerlige - en legitim argumentation.

Pasukanis, men det ville dog have været godt, såfremt den nærmere sammenhæng var blevet afklaret.

Det skal afslutningsvis nævnes, at den reformistiske fare, der ovenfor er blevet antydnet, også viser sig i Pasukanis egen udvikling. Netop antagelsen af tekniske regler indeholder kimen til hans omvendelse til en accept af anvendelsen af retsregler under Stalin-perioden. På den anden side må det understreges, at faren for misbrug ikke må afholde fra anvendelse af begrebet, der som anført indeholder store fordele.

V

I dette sidste afsnit vil vi diskutere, hvilken metode en marxistisk retsvidenskab må anvende, idet vi tager udgangspunkt i de opfattelser, der i indledningen og kapitel 1 fremføres af Pasukanis.

Pasukanis anlægger i sin fremstilling en logisk-kategorial fremgangsmåde. Man kan populært udtrykke det således, at målet er at skrive retsteoriens »Das Kapital«. Det er således centralt, at der i tilknytning til Indledningen til Grundrids angives, at der metodologisk må foretages en bevægelse fra det abstrakte (enkliste) begreb til de mere komplicerede og konkrete begreber. Denne fremgangsmåde opstilles som program for retsteorien³².

Denne opfattelse er som nævnt hentet fra nogle ret kortfattede metodiske betragtninger af Marx, der findes under afsnittet »Den politiske økonomis metode«. Hos Marx er det således ikke alle videnskabers, men alene en enkelt (central) videnskabs metode, der bliver angivet. Vores udgangspunkt er herefter, at der ikke kan hentes direkte støtte hos Marx til, at denne metode også bør anvendes ved undersøgelse af andre områder end økonomien. Det er nødvendigt med en selvstændig refleksion over metodeproblemet. Det viser sig da også hos Pasukanis i kapitel 4, hvor metoden særlig anvendes, at det nærmest kun er i det ydre, at der er lighed. Her opfattes begrebet subjekt som det enkle begreb, men dels er den videre udvikling af retsbegreberne ikke forbundet med nødvendighed til dette begreb dels er det ganske uformidlet hvorledes Pasukanis når til, at subjektet er det mest abstrakte begreb.

Retsteorien er hos Pasukanis en parafrasering af kritikken af den politiske økonomi. Udviklingen af de økonomiske kategorier og udviklingen af de retlige begreber opfattes som parallel, ja nærmest overensstemmende. Denne forståelse indebærer i realiteten, at basis og overbygning falder sammen, hvorved Pasukanis falder tilbage til før Marx til den mekaniske materialisme³³.

32. Almen Retslære p. 29 og 33.

33. Dette er et af Reich' kritikpunkter, KJ p. 162.

Den Marxske analyse af økonomien er en analyse af en bestemt produktionsmådes væsen (:indre logik/nødvendighed), der leder frem til kompleksiteten af forhold i basis, hvilket udgør forudsætningen for tydningen af de empiriske reale forhold i basis. På samme måde må væsensanalysen opfattes som en forudsætning for forståelsen af overbygningen som konkret fremtrædelsesform, ikke som en analyse af selve overbygningen. Det er netop bevægelsen fra den tydede basis til overbygningens empirisk-konkrete fremtrædelsesformer, der er af interesse for den marxistiske retsteori.

Det er som tidligere nævnt karakteristisk for Pasukanis, at det er den retlige *form*, der er undersøgelsens genstand³⁴. Denne centrering omkring formen kan betragtes som en konsekvens af det valgte logisk-kategoriale udgangspunkt. Programmatisk er der dog ikke tale om nogen abstraktalmen formopfattelse. Retsformen opfattes som en historisk form, idet det forudsættes (som tese), at denne først udfoldes i det kapitalistiske samfund³⁵. Men ved at tage udgangspunkt i formen opstår der en tendens til ahistoricitet. Dette skyldes, at det retlige indhold bliver bortabstraheret til fordel for en ren formudledning. Udviklingen af den formmæssige abstraktion falder ikke - i hvert fald ikke nødvendigvis - sammen med den virkelige historiske udvikling³⁶. Dette betyder, at formudledningen må betragtes som en nødvendig, men ikke tilstrækkelig undersøgelsesmåde for opbygningen af en materialistisk retsteori. Den reale historiske udvikling kan ikke blot forudsættes, men må indgå direkte i udviklingen af de retlige begreber. En inddragelse af det ideologiske og det politiske niveau må derfor ske. Efter vores opfattelse er Pasukanis reelt ahistorisk, idet det ikke på nogen måde er tilstrækkeligt blot verbalt at postulere retten som en specifik kapitalistisk form. Dette medfører alene et udvendigt forhold til historien.

Denne tendens viser sig særlig tydeligt i forholdet til klassekampen. Denne mangler reelt i Pasukanis undersøgelse³⁷. Klassekampen indgår således ikke i bestemmelsen af retten og de retlige forhold. De i klassekampen omfattede modsætninger, der er det drivende moment i historien, spiller ikke her nogen rolle ved rettens genese. Som nævnt under IV er en retsregel for Pasukanis udtryk for en regulering af en interessekonflikt og er dermed bærer af en særinteresse. Anknytningen til klassekampen ligger derfor lige for, men denne vej følges ikke i den videre analyse, hvor stort set alene de materielle forhold inddrages, hvilket nok hænger sammen med den udelukkende fokusering på *retsformen*. Dialektikken, der netop betoner den stadige kamp imellem modsætninger, må i højere grad inddrages i retsanalysen, idet det er herved, at også retsteorien kan indgå i klassekampen til støtte for arbejderklassen.

34. Almen Retslære p. 18.

35. Almen Retslære p. 22.

36. Dette erkendes p. 30 af Pasukanis, der blot ikke tager konsekvensen heraf.

37. Nævnes i Almen Retslære f.eks. p. 86, 94, men spiller ingen væsentlig rolle.

Efter vores opfattelse må man, når den retlige genese skal begribes og forstås, ikke blot betragte de materielle forhold, men direkte knytte an til klassekampens niveau. Det er denne, der konkret bevirket bestemte retsreglers opståen og som også fører til retlige begreber til legitimering af disse regler.

Den manglende reelle medtænkning af klassekampen medfører, at Pasukanis teori får en tendens til at blive mekanistisk og til en manglende enhed af teori og praksis. Disse mangler vil kunne være fatale i den konkrete retskamp.

Betyder dette nu at Pasukanis bog er værdiløs? Nej på ingen måde. Som vi har forsøgt at vise indeholder bogen ansatser til den grundlæggende undersøgelse af retten. Den materialistiske analyse er ført vidt her, således at vi betragter Pasukanis bog som et velegnet udgangspunkt for det videre teoriudviklende arbejde. Man må blot undgå de skær, som Pasukanis er stødt på.

Denne artikel har været kritisk, men der er tale om en solidarisk kritik, der fuldt ud anerkender Pasukanis betydning for den marxistiske retsteori. Men det er alene ved kritik og ikke ved ros, at vi kan komme videre med udformningen af en retsvidenskab, der kan tjene arbejderklassen i klassekampen.

G.ARMANSKI, B.PENTH, J.POHLMANN

LOHNARBEIT IM ÖFFENTLICHEN DIENST DER BRD

Distribution:

KURASJE

Pris: 62, 75 kr.

Prokla

PROBLEME DES KLASSENKAMPFS

PROKLA 26

Themenschwerpunkt:
Parteien - Bündnispolitik

Bodo Zeuner:

SPD und Gewerkschaften

Peter Brandt:

Einheitsfront und Volksfront in
Deutschland (Weimar/Emigration)

Richard Stöss/Horst Schmollinger:
Bundestagswahlen und soziale Basis
politischer Parteien in der BRD
(2. Teil: Von der Grossen Koalition
bis zum Rechtsputsch der CSU
1976)

Eckart Hildebrandt:

Betriebliche Personalpolitik als
Spaltungsstrategie des Kapitals -
kapitalistische Betriebspolitik und
Gegenwehr in der Bundesrepublik
1974-1976

Elmar Altvater/Renate Genth:

Eurokommunismus als Strategie in
der aktuellen Weltwirtschaftskrise
- am Beispiel der PCI

192 sider

Udkommer april 1977

PROKLA 27

Themenschwerpunkt:
**Übergangsgesellschaften - aktuelle
Probleme**

Ökonomische Krise und politische
Entwicklung in Polen

H. Minssen/W. Sauerborn:

Zur Kritik des Technikbegriffs in der
Theorie der wissenschaftlich-tech-
nischen Revolution

Bust/Bartels:

Arbeitsbedingungen in der DDR

Rainer Rotermundt:

Sozialismus und Oktoberrevolution

160 sider

Udkommer ca. juli 1977

PROKLA 28

Themenschwerpunkt:
**Staat, staatliche Wirtschaftspoli-
tik - økonomiske Krise**

Udkommer efteråret 1977

Løssalgspris: 25,- kr. pr. nummer.

Abonnementspris for 1977 (numrene 26-29): 76,- kr.

Abonnement tegnes ved indbetaling pr. giro til KURASJE.

Ved tegning af abonnement er det stadig muligt at påbegynde abon-
nementet tidligere end ved årgang 1977, da vi nu har alle tidligere numre
fra nr. 1 - 1971 på lager; skriv til KURASJE om prisen.

Eneimport af PROKLA i Skandinavien:

KURASJE

Krystalgade 16/14, DK-1172 København K

Giro: 7 16 60 44

KURASJE

TIDSSKRIFT. Betingelser og priser for abonnement på tidsskriftet er anført på nummerets bagside.

Tidsskriftet udkommer med uregelmæssige mellemrum. Abonnenterne bedes melde *adresseforandring* direkte til Kurasje.

BOGIMPORT. Kurasje er eneimportør for Skandinavien af bøger fra følgende tyske forlag: Association, Kübler, Maldoror, Merve, Olle & Wolter, Politladen, Rosa Luxemburg Verlag, Rossa Verlag, Roter Stern, Trikont Verlag, Verlag Frauenoffensive, Verlag O og Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung (VSA). Desuden er Kurasje eneimportør i Danmark af bøger fra Verlag Neue Kritik og Röda Bokförlaget.. Endelig er Kurasje enedistributør af tidsskrifterne Mehrwert og Probleme des Klassenkampfs (både abonnement og løssalg). Der gives normal forhandlerrabat på bøger fra de nævnte forlag.

BOGHANDEL. I vores boghandel forhandles alle titler fra de nævnte forlag. Åbningstid: Mandag til fredag kl. 12.00 til 16.00.

FORLAG. Som en videreudvikling af diskussionen i tidsskriftet udgiver Kurasje en række bøger. Se listen over de hidtidige udgivelser i dette nummer side 26.

I Sverige distribueres Kurasjes bøger og tidsskrifter gennem Röda Bokförlaget, Boks 7037, 402 31 Göteborg.

Tidsskriftet KURASJE nr. 15/16

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-87437-25-2

Rettigheder: KURASJE og de enkelte bidragydere

KURASJE

Adresse: KURASJE, Krystalgade 16/14,
1172 København K, Danmark

Giro: 7 16 60 44

Løssalgsspris:

Nr. 1:	udsolgt
Nr. 2/3:	udsolgt
Nr. 4:	10,- kr.
Nr. 5/6:	20,- kr.
Nr. 7:	12,- kr.
Nr. 8:	10,- kr.
Nr. 9:	15,- kr.
Nr. 10:	15,- kr.
Nr. 11:	16,- kr.
Nr. 12:	25,- kr.
Nr. 13:	30,- kr.
Nr. 14:	30,- kr.
Nr. 15/16:	30,- kr.

Abonnement: Nr. 17-20: 80,- kr.

**Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.
Anfør på girotalonen, hvad indbetalingen dækker.**